

Mülkiye Dergisi

eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir.

2020 44(2)

Mülkiye Dergisi

Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi Yayın Organı

Sahibi

Dinçer Demirkent

Genel Yayın Yönetmeni - Editör

Ferda Dönmez Atbaşı

Editör Yardımcıları

Özge Özkoç

Onur Can Taştan

Miriş Meryem Kurtulmuş

Yazı İşleri Müdürü

Esra Sarıoğlu

Koordinasyon

Nurettin Öztatar

Yönetim Yeri

Konur Sokak No: 1 06640 Kızılay / ANKARA

Tel: (312) 418 55 72 - 418 82 98

Faks: (312) 419 13 73

mulkiyedergi.org - e-posta: mulkiyedergisi@mulkiye.org.tr

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Ergin Şafak Dikmen

Dizgi

Nail Dertli

Web Sayfası Sorumlusu

Cem Akın

Erkan Muniroğlu

Baskı

Bizim Büro Matbaacılık ve Basımevi

1. Sanayi Caddesi Sedef Sokak No: 6/1

İskitler-Ankara

Basım tarihi:

14.06.2020

Yaz 2020 44(2)

Mülkiye Dergisi, yılda dört sayı olarak yayımlanan hakemli bir dergidir, Yayın Etiği Komitesi (COPE) üyesidir ve ULAKBİM-TR Dizin, ASOS Index ile EBSCO-Political Science Complete veritabanlarıncı taranmaktadır.

DANIŐMA KURULU

Mehmet Ali Ağaoğulları (AÜ SBF)
Sina Akőın (AÜ SBF Emekli)
H Faruk Alpkaya (AÜ SBF Emekli)
Kerem Altıparmak (AÜ SBF)
İlker Ataç (Viyana Üniversitesi)
Suavi Aydın (Hacettepe Üniversitesi İletişim
Fakültesi)
Ahmet Murat Aytaç (AÜ SBF)
Korkut Boratav (AÜ SBF Emekli)
Meral Özbek Bostancıoğlu (MSGSÜ Fen
Edebiyat Fakültesi)
Gamze Çavdar (Colorado Eyalet
Üniversitesi)
Nur Betül Çelik (AÜ İLEF Emekli)
Gülten Demir (Marmara Üniversitesi,
SBMYO, Dış Ticaret Bölümü)
Yücel Demirer (Kocaeli Üniversitesi İİBF
Emekli)
Bülent Duru (AÜ SBF)
Nilgün Erdem (AÜ SBF Emekli)
Korkut Ertürk (Utah Üniversitesi)
Aslı İğsız (New York Üniversitesi)
Cevahir Kayam (İstanbul Üniversitesi AİİTE)
Uygur Kocabaőođlu (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)
Levent Köker (Atılım Üniversitesi)

Ahmet Haşım Köse (AÜ SBF Emekli)
Bilsay Kuruç (AÜ SBF Emekli)
Ahmet Makal (AÜ SBF Emekli)
Őebnem Oğuz (Başkent Üniversitesi İİBF)
Kerem Öktem (Oxford Üniversitesi)
Őennur Özdemir (AÜ SBF Emekli)
Alev Özkazanç (AÜ SBF Emekli)
Maria Pia Pedani (Venedik Ca' Foscari
Üniversitesi)
Türkan Sancar (AÜ HF)
Ömür Sezgin (AÜ SBF Emekli)
Sinan Sönmez (Atılım Üniversitesi
İşletme Fakültesi)
Belkis Ayhan Tarhan (Lefke Avrupa
Üniversitesi)
Erel Tellal (AÜ SBF)
Taner Timur (AÜ SBF Emekli)
Gülay Toksöz (AÜ SBF Emekli)
İlhan Uzgel (AÜ SBF Emekli)
Galip Yalman (ODTÜ İİBF Emekli)
Yavuz Yaşar (Denver Üniversitesi)
Aybige Yılmaz (Kingston Üniversitesi)
Filiz Çulha Zabcı (AÜ SBF)
Erik Jan Zürcher (Leiden Üniversitesi,
Bölge Çalışmaları Enstitüsü)

YAYIN KURULU

Cem Akın (Kırőehir Ahi Evran Üniversitesi)
Recep Aydın (Hitit Üniversitesi)
Doğan Baőkır (İzmir Ekonomi Üniversitesi)
Nazan Bedirhanoğlu (Wellesley College)
Cengiz Ekiz (Abant İzzet Baysal
Üniversitesi)
Meltem Kayıran (Ankara Üniversitesi)

Serter Oran (Bülent Ecevit Üniversitesi)
Nizam Önen (Mustafa Kemal
Üniversitesi)
Esra Sarioğlu (Max Planck Institute for
Human Development)
Burcu Sümer (Ankara Üniversitesi)
Aslı Yılmaz Uçar (Altınbaő Üniversitesi)

İçindekiler

Yeni Sayıda - 173

Araştırma Makaleleri

Adam Smith'in Dört Aşamalı Tarih Kuramı Üzerine - 177

Muammer Kaymak

Osmanlıların Minorka Adası'na Saldırısı ve Ciutadella'nın İşgali (1558) - 219

Hakan Kılınç

Komünist Manifesto'daki 'the Idiocy of Rural Life' İfadesinin Anlamı Üzerine: Kır Hayatının 'Aptallığı' mı 'Yalıtılmışlığı' mı? - 239

M. Burcu Bayrak - Arif Erençin

Geç Kapitalizmin İdeolojik Söylemi Olarak Yeni Materyalizm: Metalaşmış 'Şeylerin' Egemenliği - 261

Faruk Yalvaç- Yelda Erçandırılı

Politik Söylemin 'Komplo Teorisi Formu'na Özdeş Sınırları: Kanaat Teknisyeni, Habitus ve İktidar Stratejileri - 287

Yağız Alp Tangün - İsmet Parlak

Türk-İş'te Sosyal Demokrat Muhalefet ve DİSK'e Yönelim: (1970-1975) - 321

Ece Göktürk

Söyleşi

Yuvarlak Masa: Türkiye'de Korona Virüs, Devlet ve Sınıflar - 341

Meryem Kurtulmuş - Levent Dölek - İrfan Kaygısız - Hakan Koçak

In Memoriam

İşaya Üşür'e: Beş Bin Yıllık Bir Hayat Sona Erer mi? - 369

Ahmet Haşim Köse

İktisat Teorisi: İktisadın Akli ve Gerçek Gerçeklik - 377

İşaya Üşür

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları - 385

Yeni Sayıda...

Sevgili okurlar, Mülkiye Dergisi'nin 2020 yılındaki ikinci sayısı ile yine sizlerin huzurundayız. Her zaman olduğu gibi, Dergimizin haziran sayısında da okurlarımızı sosyal bilimlerin farklı alanlarını kapsayan makalelerle buluşturuyoruz.

İlk makalemiz Muammer Kaymak'ın kaleminden çıkan "Adam Smith'in Dört Aşamalı Tarih Kuramı Üzerine" başlığını taşıyan makale. Bu çalışma, Adam Smith'in dört aşamalı tarih kuramında insanlığın avcılık, çobanlık, tarım ve ticaret çağı biçiminde ardışık olarak sıralanan dört farklı çağdan geçtiğinin tespitiyle açılıyor. Smith'in, her bir çağı tanımlayan geçim biçiminin, toplumun hukuki ve politik yapısını, askeri örgütlemesini, toplumsal ilişkilerini ve bireylerin davranış kodlarını belirlediğini vurguladığının altını çiziyor. Smith'in farklı geçim biçimleri üzerine araştırmasının temel sorunsalının özel mülkiyet ile buna bağlı hukuk ve devlet biçimlerinin gelişimini anlamak ve böylece içinde yaşadığı ve ticari toplum diye andığı kapitalist toplumun genel işleyiş yasalarını belirlemek ve bu toplumun gelişimine yön vermeye dönük kuramsal ve pratik sonuçlar çıkarmak olduğunu belirtiyor. Ancak bu çalışmada kuramın, tarihsel gelişmeyi 'ticari topluma' varan doğrusal ve tedrici bir ilerleme süreci olarak okuyan Smith'in elinde teleolojik bir tarih görünümü kazandığı tespit ediliyor. Bunun yanı sıra, söz konusu tarih anlayışının kapitalizmi tarihsizleştirerek iktisadın adım adım tarih dışı bir bilime dönüşmesine zemin hazırladığı analiz ediliyor.

İkinci makalemiz "Osmanlıların Minorka Adası'na Saldırısı ve Ciutadella'nın İşgali (1558)" başlıklı bir tarih çalışması. Hakan Kılınç, XVI. yüzyılın Habsburg ile Osmanlı İmparatorluklarının yoğun biçimde karşı karşıya geldikleri bir yüzyıl olduğunu belirterek, İspanyol İmparatorluğu'nun Habsburg Hanedanlığına bağlanmasıyla denizlerdeki İspanya-Osmanlı mücadelesinin tarihteki yerini aldığını ve bu dönemde Osmanlılar ile İspanyolların Akdeniz'deki mücadele eksenini Cezayir, Tunus ve civar adaların oluşturduğunu aktarıyor. Osmanlıların, varlıklarını pekiştirmek üzere sık sık İspanyol topraklarını hedef aldıklarını ve özellikle Balear Adalarının konumu nedeniyle ardı arkası kesilmeyen saldırıların hedefi olduğunu bildiriyor. Çalışma, bu saldırılardan sadece biri olan ama yarattığı yıkım ve toplumsal bellekte tuttuğu yer bakımından etkisi en büyük saldırı halini alan Ciutadella harekâtını inceliyor. İşte yazar, bugün hâlâ adada 'uğursuzluk yılı' adıyla anılan Osmanlı saldırısının gelişimine odaklanıyor.

"Komünist Manifesto'daki 'the Idiocy of Rural Life' ifadesinin Anlamı Üzerine: Kırsal Hayatın 'Aptallığı' mı 'Yalıtılmışlığı' mı?" başlıklı üçüncü makalemiz Burcu Bayrak ve Arif Erençin tarafından kaleme alındı. Bu çalışmada, *Komünist*

Manifesto'nun farklı çevirilerinde sık rastlanan hatalardan birine konu olan '*the idiocy of rural life*' ifadesindeki '*idiocy*' sözcüğü analiz ediliyor. Yazarlar, eski Yunancadaki '*idios*' sözcüğünden türetilmiş olan '*idiocy*'nin anlamının zaman içinde değişerek 'yalıtılmışlık'tan 'aptallık'a doğru kaydığını ve sözcüğün eski anlamının tamamen ortadan kalktığını vurguluyorlar. İngilizce çevirilerde sık rastlanan bu hatalı çeviri sorununun, önemli bir istisna olan Nail Satlıgan çevirileri dışında, *Komünist Manifesto*'nun Türkçe çevirilerinde de görülmekte olduğunun üzerinde duruyorlar. Ardından, '*Idiocy*' sözcüğünün doğru anlamını yeniden tartışmanın iki husus açısından önemini ele alıyorlar. Bunlardan ilki, kapitalizmin 19. yüzyılda aldığı biçim üzerinde belirleyici bir unsur olan kır-kent çelişkisini ve burjuvazinin bu çelişkiye müdahalesini daha doğru bir biçimde anlamak olarak belirleniyor. İkinci olarak ise, '*Idiocy*' sözcüğünün *Komünist Manifesto*'daki karşılığının 'aptallık' olarak çevrilmesi nedeniyle Marx ve Engels'in birlikte ya da Marx'ın tek başına köylülere karşı aşağılayıcı ya da küçümseyici bir yaklaşım sergiledikleri yönündeki olumsuz eleştirilerin hedefi olmasının önüne geçilebileceği hususu belirtiliyor.

Dördüncü makalemiz, "Geç Kapitalizmin İdeolojik Söylemi Olarak Yeni Materyalizm: Metalaşmış 'Şeylerin' Egemenliği" başlığını taşıyor. Faruk Yalvaç ve Yelda Elçandırlı'nın birlikte kaleme aldıkları bu çalışma, yeni materyalizmin tarihsel materyalist bir eleştirisine girişiyor. Yeni kapitalizmi geç kapitalizmin ideolojik bir söylemi olarak nitelendirirken, yeni materyalizmi meta üretiminin hâkimiyet kazandığı bir sosyo-politik ortamı yansıtan bir söylem olarak tanımlıyor ve tarihsel materyalist anlayışla olan farklılıklarını ortaya koyuyor.

Beşinci makalemiz, Yağız Alp Tangün ve İsmet Parlak'ın birlikte kaleme aldıkları "Politik Söylemin 'Komplo Teorisi Formu'na Özdeş Sınırları: Kanaat Teknisyeni, Habitus ve İktidar Stratejileri" başlıklı çalışma. Araştırmada, komplo teorisi formuyla özdeşleşmiş politik söylemi üretme yatkınlığı, bir süreç dâhilinde ve politikaya dair "*bilme rejimi*" olarak analiz ediliyor. Çalışma ile incelenen süreç, 2013-2017 yılları arasında geçen beş vakıa üzerinden belirlenmiş ve kriz anları ertesinde "*hakikat oyunlarının*" nasıl oynandığı "kanaat teknisyeni" köşe yazarlarının gazete köşe yazılarının taranmasıyla araştırılmış. Yazarlar, egemen politik söylemin üretici ve dağıtıcıları olarak gazete köşe yazarlarının her kriz sonrasında birbirine benzer ve önceki tutumlarıyla tutarlı biçimde komplo teorisi formuna başvurmalarının habitus ve iktidar stratejilerini okunaklı kıldığını belirtiyorlar. Bu bilgi biçiminin ne şekilde politik söylemin tek kaynağı haline geldiğini, hangi işlevlerle ve gündem belirlemede ne kadar süreli bir kullanıma sahip olduğunu toplumsal bilgi üretimi ekseninde tartışıyorlar.

Son makalemiz ise, "Türk-İş'te Sosyal Demokrat Muhalefet ve DİSK'e Yönelim:

(1970-1975)" başlığını taşıyor. Bu çalışmada Ece Göktürk, 1952 yılında kurulan ve Türkiye'nin ilk işçi konfederasyonu olan Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (Türk-İş) kendi içine yaşanan fikir ayrılıkları sonucunda ortaya çıkan yeni oluşumları tespit ederek analizine başlıyor. DİSK'in kurulma süreci ve sonrasında Türk-İş içinde CHP'li ve sosyal demokrat sendikacıların muhalefetine ilişkin değerlendirmelerin ardından, bazı Türk-İş üyesi sendikaların 1971 yılı başlarında başlattığı örgütlü ve sistemli bir eleştiri süreci olan "Sosyal Demokrat Hareket"i ve sürecin sonunda DİSK'e yönelimlerini inceliyor.

Bu sayımızda söyleşi başlığı altında, çok güncel bir konu hakkında yuvarlak masa etkinliği gerçekleştirildi. Meryem Kurtulmuş, Levent Dölek, İrfan Kaygısız ve Hakan Koçak bir araya gelerek, Covid-19 virüsü nedeniyle ortaya çıkan pandemi koşullarının Türkiye işçi sınıfının çalışma ve yaşam şartlarında yarattığı etkiyi değerlendirdiler. Salgın nedeniyle iş yaşamında yapılan düzenlemeler, devletin tutumu ve salgının neden olduğu iktisadi krizin bedelinin sınıflar arasında nasıl pay edildiğini de doğrudan alandan örnekler vererek tartıştılar. Devam ettirmeyi planladığımız bu tartışmaların ilkinin bu sayımızda dikkatinize sunmaktan mutluluk duyuyoruz.

Hepinizin bildiği üzere, geçtiğimiz günlerde maalesef sevgili hocamız İşaya Üşür'ü kaybettik. Dergimize yayın kurulu üyesi olarak da emek vermiş, Mülkiye'nin yetiştirdiği çok kıymetli politik iktisatçılardan biri olan Hocamızı saygı ve rahmetle anıyoruz. Hocamızı İn Memoriam bölümünde Ahmet Haşım Köse'nin yazısıyla yad ediyoruz. Ardından, Hocamızın dergimizin Kasım-Aralık 2001 XXV sayısında da yayımlanan 7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Açılış Bildirgesinde yapmış olduğu konuşmayı yeniden sizlerin ilgisine sunuyoruz. Güle güle sevgili hocam...

Her zaman olduğu gibi, Mülkiye Dergisi'nin bu sayısı da birçok kişinin emeği sayesinde sizlerle buluşabildi. Huzurlarınızda, Meryem Kurtulmuş, Onur Can Taştan ve Özge Özkoç'tan oluşan editöryal ekibimize, derginin sekreteryasını ve eşgüdümünü özveriyle yürüten Nurettin Öztatar'a, yazarlarımıza, hakemlerimize ve Dergimizin yayıma hazırlanmasında emeği geçen diğer herkese Mülkiye Dergisi adına teşekkür ederim.

Yeni sayıda görüşmek dileğiyle...

Ferda Dönmez Atbaşı

Adam Smith'in Dört Aşamalı Tarih Kuramı Üzerine

Muammer Kaymak, Hacettepe Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü,
ORCID: 0000-0002-9549-6357, e-posta: mkaymak@hacettepe.edu.tr

Özet

İskoç Aydınlanmasının önde gelen düşünürlerinden Adam Smith, Aydınlanma felsefesinin genel esprisine uygun olarak bir tarih ve toplum kuramı inşa etmeye çalışmıştır. Bu kapsamlı projenin en önemli bileşenlerinden birisi, Glasgow Üniversitesinde verdiği hukuk bilimi derslerinde ayrıntılı bir şekilde formüle ettiği, insanlık tarihini özgül geçim biçimleri temelinde açıklayan dört aşamalı tarih kuramıdır. Smith, dört aşamalı tarih kuramında insanlığın avcılık, çobanlık, tarım ve ticaret çağı biçiminde ardışık olarak sıralanan dört farklı çağdan geçtiğini, her bir çağı tanımlayan geçim biçiminin, toplumun hukuki ve politik yapısını, askeri örgütlemesini, toplumsal ilişkilerini, bireylerin davranış kodlarını belirlediğini vurgular. Aydınlanmanın ilerlemeci tarih görüşünün en önemli örneklerinden birisi olan bu kuram, 1750'lerin sonlarından itibaren İskoç Aydınlanma düşünürleri ve tarihçileri tarafından somut tarihsel incelemelerde kullanılmış ve tarihin maddeci kavranışının gelişimi bakımından önemli bir rol oynamıştır. Smith'in farklı geçim biçimleri üzerine araştırmasının temel sorunsalı özel mülkiyetin ve buna bağlı olarak hukuk ve devlet biçimlerinin gelişimini anlamak ve böylece içinde yaşadığı ve 'ticari toplum' diye andığı kapitalist toplumun genel işleyiş yasalarını anlamaya ve bu toplumun gelişimine yön vermeye dönük kuramsal ve pratik sonuçlar çıkarmaktır. Ancak bu kuram, tarihsel gelişmeyi "doğal özgürlüğün açık ve yalın sistemi" olarak nitelediği ticari topluma varan doğrusal ve tedrici bir ilerleme süreci olarak okuyan Smith'in elinde teleolojik bir tarih görünümü taşır. Bu teleolojik tarih anlayışı kapitalizmi tarihsizleştirerek iktisadın adım adım tarih dışı bir bilime dönüşmesine zemin hazırlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Dört Aşamalı Tarih Kuramı, Adam Smith, 18. Yüzyıl, Aydınlanma.

On Adam Smith's Four Stages Theory of History

Abstract

Adam Smith, one of the leading figure of the Scottish Enlightenment, tried to build a theory of history and society in accordance with the general spirit of the Enlightenment philosophy. One of the most important components of his comprehensive project is the four-stages theory of socio-economic evolution that Smith formulated in detail

in his *Lectures on Jurisprudence* at the University of Glasgow in 1760s. Smith's four stages theory explains the history of humankind on the basis of successive modes of subsistence as 'the Age of Hunters; the Age of Shepherds; the Age of Agriculture; and the Age of Commerce', respectively. According to Smith, the mode of subsistence which prevails in each age, determines the legal and political structure, military organization, social relations, and the codes of individual behaviours. The four stages theory that based on the Enlightenment idea of progress, had been elaborated in historical studies by Scottish historians from the late 1750s and played an important role in the development of the materialist conception of history. The main concern of Smith's research on different modes of subsistence was to understand the development of private property and, accordingly, the forms of law and state, and thus draw theoretical and practical conclusions to understand the laws of motion of capitalism or "commercial society" as he calls it. However, since Smith reads historical development as a unilinear and gradual process of progress reaching the commercial society, which he calls "the open and simple system of natural freedom", this theory has an apparent teleological dimension. This teleological understanding of history led the transformation of classical political economy into an unhistorical science and thus paved the way for neoclassical economics.

Keywords: The Four Stages Theory, Adam Smith, 18th Century, Enlightenment.

Giriş

18. yüzyılda Adam Smith ve çağdaşları eliyle tarihsel bir bilgi alanı olarak doğan iktisat, geçirdiği evrim sonunda, neoklasik ya da marjinalist okulun öncü düşünürleri eliyle 1870'lerden itibaren tarihdışı ve mekanistik bir bilime dönüşmüştür. Bu yeni iktisat anlayışı, iktisadi gerçekliği her türlü toplumsal belirlemiden bağımsız atomistik bireylerin, bireysel çıkara dayalı rasyonel davranışları temelinde ortaya çıkan bir kaynak tahsisi süreci olarak çözümler. Atomistik iktisadi karar birimlerinin (hanehalkları ve firmalar) parasal kısıtlar altında fayda ve kar maksimizasyonuna dönük rasyonel tercihleriyle şekillenen piyasa güçlerinin hareketi, iktisadi sorunun çözümünü sağlayan statik dengeye (equilibrium) ulaşılmasını sağlar. Bu yönüyle neoklasik iktisat, Isaac Newton'un 1687 yılında yayınlanan *Doğa Felsefesinin Matematik İlkeleri*'nde formüle ettiği mekanik evren kuramı ile büyük benzerlikler taşır. İlk kuşak marjinalist iktisatçılardan W. S. Jevons iktisadi mekanistik bir bilim olarak inşa etmek üzere bu bilimi "haz ve acının kalkülüsü" diye tanımlamıştır (2013: 23)¹. Yine öncü marjinalistlerden Avusturyalı Carl Menger, iktisat alanında özellikle Almanca konuşulan dünyada oldukça etkili olan ve bir kuramsal çerçeveye dayanmaksızın bir ulusal ekonominin oluşum sorunlarını aydınlatmak üzere iktisadi tarih malzemesini bir araya getirmeye çalışan Alman Tarihsel Okulu'na

karşı yürüttüğü *Methodenstreit* olarak bilinen polemikle, neoklasik okul adına iktisat ile tarih arasındaki son köprüleri de atmıştır (Hodgson, 2001: 27).

Yerleşik neoklasik geleneğin iktisadi mekanistik bir bilim olarak inşa etmesinden önce, iktisat alanında oluşumu 17. yüzyıla kadar giden ancak kuramsal çerçevesi Adam Smith, David Ricardo gibi düşünürler eliyle oluşturulan klasik politik ekonomi okulu egemendir. Klasik okul, iktisadi gerçeği, kapitalizmi tanımlayan ana sınıflar arasında bölüşüm ilişkileri ve sermaye birikim süreci arasındaki bağlantılar temelinde çözümlenmekte ve fiyatlar sistemini düzenleyen bir objektif temel olarak emek değer kuramına dayanmaktadır. Klasik politik ekonominin temel sorunsalı, Smith'in ünlü kitabının başlığında dile geldiği üzere, milletlerin zenginliğinin nedenlerini ve mahiyetini araştırmaktır. Böylesi bir inceleme, özgül bir sosyo-ekonomik sistem olarak kapitalizmin dayandığı yeni toplumsal ilişkileri temel alarak, meta üretimine dayalı bir ekonomik yapının oluşturulması ve bu yapının işleyişinin güvence altına alınması ile ilgili kuramsal ve pratik sorunlara odaklanmak durumundaydı. Nitekim klasik politik ekonomi geleneği Batı Avrupa'da feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde, bu geçiş sürecini açıklamaya ve ona yön vermeye dönük çabaların bir ürünü olan toplum kuramının bir parçası olarak ortaya çıkmıştı ve ortaya çıktığı dönemde tarihe iç içeydi. Hobsbawm'ın (1999: 147) ifadesiyle "iktisat ve tarih birlikte büyümüştü". Bilimsel politik ekonomi ve kuramsal tarih 18. yüzyılın ikinci yarısında, İskoçya'da Adam Smith, David Hume, Adam Ferguson gibi düşünürlerin, içinde yaşadıkları tarihsel dönüşüm sürecini açıklamak için geliştirdikleri toplum kuramının iki farklı veçhesi olarak gelişmiştir. Bu düşünürler ekonomi alanındaki dönüşümü, içinde yaşadıkları toplumun tarihsel dönüşümünün bir parçası olarak algılamış ve yazılarında "feodal sistem" diye adlandırdıkları bir toplum biçiminden, adına "ticari toplum" (Adam Smith) ya da "sivil toplum" (Adam Ferguson) dedikleri başka bir toplum biçimine geçiş döneminde yaşadıklarını açıkça ortaya koymuşlardır (Hobsbawm, 1999: 147). Bu düşünürlerin geliştirdiği toplum kuramı, tarihi bir olgular yığını olarak değil değişimin dayandığı yasaları araştıran bir bilim olarak inşa ederken, yeni toplumun işleyiş ilkelerini ortaya koymak için, 17. yüzyıl İngiliz ve Fransız düşünürlerinin ve özel olarak Fransız Fizyokrasi okulunun katkılarına dayanarak geliştirilen düşünceler, politik ekonomi bilimini doğurmuştur.

Dört aşamalı tarih kuramı olarak bilinen ve yalnızca bilimsel tarihçiliğin doğuşuna değil politik ekonomi biliminin gelişimine de önemli bir katkıda bulunan kuram, aşağıda ele alınacak bir dizi doğrudan ve dolaylı kaynaktan yararlanarak ilk kez Adam Smith tarafından formüle edilmiştir. Smith'in formülasyonu ile ilgili en doğrudan kaynak, 1760'lı yıllarda Glasgow Üniversitesinde verdiği hukuk bilimi (jurisprudence) dersleridir. Smith bu derslerde insanlığın sırasıyla avcılık, çobanlık, tarım ve ticaret biçiminde dört farklı çağdan geçtiğini vurgulamıştır.

Smith'e göre her bir çağ, insanın kendi varlığını koruma ve kendi durumunu iyileştirme yönündeki doğal eğiliminden beslenen farklı geçim biçimleriyle (mode of subsistence) karakterize olmaktadır. Smith'in farklı geçim biçimleri üzerine araştırmasının temel sorunsalı her bir aşamada özel mülkiyetin ve buna bağlı olarak hukuk ve devlet biçimlerinin gelişimini anlamaktır. Smith her toplumun doğrusal bir ilerleme çizgisi içinde bu aşamalardan geçeceğini, bir aşamadan diğerine geçtikçe zenginliğin, toplumsal düzenin, adaletin, devletin, yasaların, mülkiyetin kapsam ve çeşitliliğinin, gerek kır ve kent gerekse toplumsal işbölümünün gelişeceğini vurgulamaktadır (Alvey, 2003: 4).

Kuramın temel özelliği, toplumsal evrimi, insan deneyiminin farklı yönlerini tutarlı bir şekilde bir araya getiren ve birbirini izleyen farklı çağlara göre açıklamasıdır. Bu tarih kuramına, Smith'in ünlü biyografisi kaleme alan Dugald Stewart (1980: 293) tarafından *theoretical or conjectural [varsayımsal] history* adı verilmiştir. Smith yazınında *varsayımsal tarihin*, ampirik gerçekliği kuramsal modele uyduğu ölçüde dikkate alan seçici bir tarihyazımına mı yoksa bir olaylar yığınının başka bir şey olmayan ampirik gerçekliğe bir tarihsel gelişme kuramının ilk kez uygulanmasına mı işaret ettiği üzerine geniş bir tartışma vardır. Dahası Smith'in toplumun erken aşamalarına dair tarihsel yorum ve açıklamalarında büyük ölçüde Antik Yunan ve Roma tarihçilerine ve kendi çağdaşı olan avcı ve çoban toplulukları üzerine yazılan ve bilimsel ciddiyeti şüpheli eserlere dayanması ortaya koyduğu kuramın tarihsel gelişmeyi ne ölçüde açıkladığı üzerine önemli bir tartışmaya kaynaklık etmiştir (Brewer, 2008: 6-7). Gerçekten de Smith, profesyonel anlamda bir tarih çalışmasına imza atmamıştır. Eserlerinde, özellikle *Milletlerin Zenginliği*'nde sıkça başvurduğu tarihsel açıklamalar, kimi kuramsal sorunları aydınlatmak için kullanılan geniş arasözlerden (digressions) ibarettir (Kula, 2001: 3). Ancak Smith'in geliştirdiği kuram, İskoç aydınlanmasını karakterize eden tarihsel incelemelerin öncüsü olmuş, tarih temelli yeni bir iktisadi düşüncenin yolunu açmıştır. Smith'in kuramsal tarih anlayışı, 18. yüzyılın ikinci yarısında İskoçya'da David Hume, William Robertson, Lord Kames, Adam Ferguson ve John Millar gibi bir dizi başka düşünürün tarihsel evrimi konu alan genel ve spesifik çalışmalarında ayrıntılandırılmıştır. Bu düşünürlerin çalışmaları birçok yorumcu tarafından bir toplum kuramına dayalı bilimsel tarihçiliğin ilk örnekleri olarak değerlendirilmektedir (Burke, 2000: 4; Callinicos, 2004: 46-48; Hopl, 1978: 21).

Tarihin dört aşamalı gelişme kuramı, o güne değin tarihi, takdir-i ilahinin ya da kutsal bir görevle donatılmış büyük insanların eylemlerinin sonucu biçiminde kavrayan geleneksel tarih anlayışına karşı önemli bir ilerlemeyi temsil etmektedir. Ne var ki bu kuram tarihsel gelişmeyi, "doğal özgürlüğün açık ve yalın sistemi"² olarak nitelediği ticari topluma varan kesintisiz ve tedrici bir ilerleme süreci içinde ele almaktadır. Bu yönüyle bu kuramın ilerlemeci olduğu kadar teleolojik bir nitelik taşıdığı söylenebilir.

Smith, formüle ettiği tarihsel gelişme kuramına *Milletlerin Zenginliği'*nde açıkça yalnızca V. Kitapta devlet harcamalarını incelediği kısımda "Savunma Harcamaları" ve "Adalet Harcamaları" ve gençlerin eğitimi ile ilgili bölümlerde değinmiştir. Ancak eserin daha ilk satırlarından başlayarak ele aldığı sorunları bu tarihsel gelişme kuramına doğrudan gönderme yaparak tartışmaktadır. Bu bağlamda dört aşamalı tarih kuramının Smith'in tüm yaşamı boyunca geliştirdiği bütünsel sistemin ana hattını oluşturduğu söylenebilir (Meek, 1977: 20-21).

20. yüzyılın ikinci yarısında Adam Smith'in entelektüel mirası üzerine akademik uzmanlaşmanın derinleşmesiyle birlikte, dönemin tanıklıklarının daha titiz bir incelemesine dayanarak İskoç Aydınlanmasının ana tartışma konularını besleyen dört aşamalı tarih kuramının ilk olarak Smith'in 1750-51 yıllarında Edinburgh Üniversitesi'nde verdiği derslerde formüle edildiği anlaşılmıştır (Meek, 1977: 27). Smith'in ve anılan diğer İskoçyalı düşünürlerin ortak noktası, toplumsal evrimi açıklarken işbölümünün gelişmesi ekseninde maddi üretim güçlerine merkezi bir rol biçmeleri, mülkiyet ilişkilerinin hukuk ve devlet biçimleri ile ilişkisine dair maddeci bir tarih kuramının öncüllerini ortaya koymalarıdır.

Bu yazıda 19. yüzyıl sonlarında tarih dışı mekanistik bir bilime dönüşen iktisadın bağımsız bir bilim olarak doğduğu dönemde, tarihle kurduğu ilişki Adam Smith'in tarih kuramı ışığında ele alınmaktadır. Bu çerçevede öncelikle Smith'in dört aşamalı tarih kuramının entelektüel arka planı ele alınmakta, ardından Smith'in farklı eserlerinde bu tarih anlayışının nasıl sergilendiği ortaya konulmaktadır. Yazıda, bu kuramın Smith'in kuramsal modelinin asli bir ögesi olarak görülmesi gerektiği, özellikle *Milletlerin Zenginliği'*nde bu kurama, ticari toplumu tarihsel ilerlemenin nihai uğrağı olarak değerlendiren teleolojik bir tarih anlayışının temel dayanağı olarak sıkça başvurduğu gösterilmeye çalışılmaktadır.

Dört Aşamalı Tarih Kuramının Kökenleri: Doğanın Yasalarından Toplumun Yasalarına

Smith'in formüle ettiği dört aşamalı tarih kuramı, 17. yüzyıl sonlarından 18. yüzyıl sonlarına uzanan Aydınlanma Çağının entelektüel programının önemli bir bileşeni olarak değerlendirilebilir. Aydınlanma Çağı, Batı Avrupa'da feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinin koşullandırdığı Rönesans, dinsel reformasyon, bilim devrimi ve burjuva devrimleri gibi birbiriyle yakından ilişkili gelişmelerin birikimi üzerinde yükselir. Aydınlanma, kapitalizmin siyasal zaferini pekiştiren klasik burjuva devrimlerinin ilk halkası olan 1688 İngiliz Şanlı Devriminden (Glorious Revolution) 1789 Fransız Devrimine uzanan süreçte Batı Avrupa'da burjuva toplumun gelişim özelliklerinin anlaşılması ve burjuva toplumun önündeki engellerin kaldırılması yönündeki çabaları yansıtır.³ Aydınlanma felsefesi içinde felsefi ya da kuramsal tarihin doğuşu bu yöndeki arayışların sonucudur. Bu arayışın en verimli sonuçları Fransa'da ve İskoçya'da ortaya çıkmıştır.

Aydınlanma Felsefesinin entelektüel açıdan en güçlü dayanağını 17. yüzyıl bilim devriminin başarıları oluşturur. 17. Yüzyıl bilim devriminin başarılarının zirvesini temsil eden Isaac Newton'ın *Doğa Felsefesinin Matematik İlkeleri*, -tarihsel deneyimin bütünselliği dikkate alındığında belki de hiç rastlantısal olmayan bir şekilde-, Şanlı Devrim'den bir yıl önce yayınlanmıştır. Bu eserde Newton maddenin hareket yasalarını ve evrensel kütleçekim düşüncesini formüle ederek, insan aklına duyulan güveni pekiştirmiş, tıpkı doğa gibi toplumun tabi olduğu hareket yasalarının da insan aklıyla kavranabilir olduğu fikrini desteklemiştir⁴ (Çiğdem, 2003: 61).

Newton'ın geliştirdiği aksiyomatik ve tümdengelimci bilgi kuramı doğa bilimleri alanında 16. ve 17. yüzyıldaki devrimsel gelişmelerin sonuçlarına dayanarak Bacon ve Descartes'in oluşturduğu ampirisist ve rasyonalist bilgi kuramlarının bir sentezine dayanmaktadır. Bu bilgi kuramı, John Locke'un *An Essay Concerning Human Understanding* adlı eserinde geliştirdiği duyumcu (sensationalist) bilgi kuramı ile birlikte 18. yüzyılda gelişecek toplum kuramına entelektüel bir temel sağlamıştır (Montes, 2003: 726; Çiğdem, 2003: 62-63).

Aydınlanmacılar 17. yüzyıl bilim devriminin başarılarından hareketle doğanın olduğu gibi toplumun da değişim ve yapısının akıl yoluyla kavranabilirliği ve buna bağlı olarak değiştirilebilirliği fikrini benimsemiş, bu çerçevede feodal monarşileri ve bunların koruma altına aldığı feodal toplumsal ilişkileri köklü bir eleştirinin konusu haline getirmiştir. Aydınlanma düşünürleri benimsedikleri eleştirel program doğrultusunda bireysel özgürlükler, toplumsal eşitlik, ahlak felsefesi, sekülerizm, dinsel tolerans, siyasal düzen üzerine bir geniş bir toplumsal incelemeler literatürü üretmiştir. Aydınlanmacılar, 18. Yüzyılda Batı Avrupa'da belirgin bir şekilde ortaya çıkan maddi-tekni gelişmeyi özerk insan aklına bağlayarak, aklın kazandığı bu enerjinin insan deneyiminin her alanında geri döndürülemez bir ilerleme sürecine yol açtığı kanısındadırlar (Israel, 2018: 18-19). Aydınlanmanın tarihe yönelmesinde bu ilerlemeci vizyonun temellendirilmesi kaygısı da belirleyici olmuştur. 1750'de A. R. J. Turgot'nun aşağıda değineceğimiz çalışmaları bu ilerleme ideolojisinin ilk versiyonunu ortaya koyarken, Marquis de Condorcet 1795 yılında yayınlanan *Esquisse d'un tableau historique des progres de l'esprit humain* (İnsan Zekâsının İlerlemeleri Üzerine Tarihi Bir Tablo Taslağı) adlı eserinde insan aklının ilerlemesinin farklı çağlarını ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Adam Smith'in de bir parçası olduğu İskoç aydınlanması geleneği ilerlemeyi barbarlıktan uygarlığa doğru birikimli bir gelişme süreci olarak bir toplumsal evrim şeması içinde ele alırken, Fransız aydınlanmasında ilerlemeyi insan aklının yetkinleşmesi olarak okuyan entelektüel evrimcilik belirgin bir ağırlık taşımıştır.⁵

Aydınlanma düşünürleri, büyük ölçüde klasik antikitenin ürettiği literatürü yeniden canlandırmaya çalışan 16. ve 17. yüzyıldaki düşünürlerin aksine,

modernliği geçmişten kökten bir kopuşu temsil eden yeni bir dönem olarak kavramlaştırmıştır (Callinicos, 2004: 32). 16. ve 17. yüzyıllarda Machiavelli, Bodin, Montaigne, Grotius, Hobbes gibi düşünürler getirdikleri düşünsel yeniliklere karşın klasik Yunan felsefesinin Plato, Aristoteles ve Thucydides gibi filozof ve tarihlerinin toplumu, insan doğasının değişmez özelliklerinden türeyen eğilimlerin etkisi altında yozlaşmaya eğilimli belli devlet biçimleri ile özdeş olarak gören yaklaşımlarından kopmamıştır (Callinicos, 2004: 27-28). Althusser (1987: 7)'in Hobbes, Spinoza ve Grotius bağlamında vurguladığı üzere, "bir bilim yapmaktan çok bir bilim anlayışı" neren, somut olguların tümü üzerine değil ya birkaçı üzerinde duran ya da genel olarak toplum üzerinde düşünen bu düşünürler "gerçek tarihin kuramını" değil, "toplumun özünün kuramını" yapmış, onun "ideal ve soyut bir modelini" sunmuştur. Aydınlanma felsefesi ise, antik düşünürlerin sağladığı düşünsel malzemeyi yeni bir yöntem ve yeni bir içerikle ele alarak düşünce tarihinde önemli bir kırılmayı gerçekleştirmiştir.

Aydınlanma felsefesinin temel yeniliği toplumun keşfidir. Yalnızca belirli politik bünyelerde bir araya gelen insanlar topluluğu olarak değil, kendi oluşturdukları / başka toplumlardan öğrendikleri kültür, yapı ve kurumlar içinde toplumsal ilişkiler kuran insanların birliği olarak toplum fikri Aydınlanmanın rndr. Aydınlanmanın ürettiği geniş toplumsal incelemeler literatürü toplumsal tabakalaşma, işbölümü, eşişsizlik, çatışma, uyum vb. kavramlara dayanan bir toplum kuramının temellerini atmıştır (Swingewood, 1998: 38).

Toplum kuramı politik kurumlardan ayrı olarak düşünülen bir toplum kavrayışına dayanır. Bu kavrayışın maddi temeli Batı Avrupa'da yaşanan feodalizmden kapitalizme geçiş sürecidir. Bu süreç öncelikle Batı Avrupa'da Ortaçağın statülere dayalı geleneksel toplumundan, özel mülkiyetin, bireysel özgürlüğün, rekabetin, sözleşme ilişkilerinin belirleyici hale geldiği kapitalist topluma geçişi içermektedir. Dolayısıyla belli bir andaki toplumun yapısını anlamanın yolu onun geçirdiği evrimin anlaşılmasından geçmektedir. Geçiş sürecinin bir toplum kuramının doğuşuna katkıda bulunan ikinci veçhesi ise, Batı Avrupa'nın bu süreçte mekân ufkunun genişlemesiyle birlikte farklı toplum yapıları ile dolaysız bir şekilde karşılaşmasıdır. Coğrafi keşiflerden başlayarak, kolonicilik, kölecilik, yakın ve uzak doğu ile ticari bağlantıların artması, farklı toplumsal yapıların farklı insan deneyimlerinin anlaşılmasını entelektüel bir zorunluluk haline getirmiştir. Bu dönemde misyonerler, gezginler ve tüccarların karşılaştıkları başka toplumlar üzerine yazdıkları, insan deneyiminin çeşitliliğini ortaya koymaktadır. Amerika kıtasında karşılaşılan özel mülkiyet ve devlet aşamasına geçmemiş ilkel toplulukların, o güne değin bilinmeyen İnka, Aztek gibi tarımcı uygarlıkların, İnan, Arabistan, Osmanlı ve in gibi farklı toplumsal yapılara sahip uygarlıkların daha yakından incelenmesi, farklı toplumsal yapılarla ilgili genellemelere ulaşma, bu farklılıkların kaynağını oluşturan nedenleri araştırma yönünde bir arayışa yol açmıştır (Hazard, 1999: 24-27; Callinicos, 2004: 27).

Batı dışındaki toplumların incelenmesi, Batının içinden geçtiği köklü değişim sürecinin anlamlandırılması ve eleştirisi için önemli bir hareket noktasıdır. Örneğin Karaiplerdeki ve Kuzey Amerika'daki avcı ve toplayıcı kabilelerin eşitlikçi yapısı, Avrupa'da egemen hale gelen bireysel çıkar, ahlaki yozlaşma ve güç mücadelelerinin eleştirisi olarak geliştirilen bir "soylu vahşi" (noble savage) imgesine, ya da tersine Hobbes'ın *Leviathan*'da orijinal toplum sözleşmesini dayandırdığı doğa durumundaki insanın "yalıtık, fakir, iğrenç, hayvani ve kısa" yaşamı argümanının dayanağı olarak "aşağılık vahşi" (ignoble savage) imgesine kaynaklık etmiştir⁶ (Lindberg, 2013: 20). Fakat burada kuramsal tarihin gelişimi bakımından daha önemli olan yön, toplumların maddi yaşamın örgütlenmesinde farklı yolları izlediğinin ve bu yolların bir ardışıklık sergilediğinin sezilmesidir. Bu ardışıklık fikri, belirli bir tarihsel anda farklı toplumların farklı gelişme aşamasında olmasına işaret eden eşitsiz gelişmenin çözümlenmesinin de anahtarıdır. Nitekim Aydınlanmacıların içinde yaşadıkları toplumu ve diğer toplumları anlama yönündeki girişimleri ana eksen olarak büyük ölçüde İngiltere'de 17. yüzyılda kapitalizmin iktisadi ve politik zaferini ilan etmesi ile sonuçlanan gelişmelere odaklanır. Bu yöndeki girişimlerin İngiltere'nin o dönemdeki en büyük rakibi Fransa'da ve 1707'de İngiltere ile birleşmenin ardından sancılı bir iktisadi ve politik dönüşüm yaşayan İskoçya'da yoğunlaşması rastlantı değildir. Bu iki ülkenin entelektüelleri kendi ülkelerinin İngiltere karşısındaki geriliğinin nedenlerini soruştururken bir tarihsel gelişme kuramına ulaşmıştır.

Aydınlanmanın öncü isimlerinden Voltaire'in bir süre yaşadığı İngiltere üzerine gözlemlerini içeren *İngiltere Üzerine Mektuplar* (Lettres sur les Anglais) adlı eserinde, bu ülkenin durumunu Fransa ile kıyasladığı temel başlıklar Aydınlanma Felsefesinin odaklandığı temel sorunsalların özeti gibidir. Voltaire bu mektuplarda İngiltere'nin Fransa karşısında üstün olduğu başlıca konuların kilise baskısına karşı dinsel toleransın hâkim olması, anayasal monarşiyi hayata geçirmiş olması, ticaret ve girişim özgürlüğünü hakim kılmış olması ve Newton'ın şahsında cisimleşen bilimsel başarıları olduğunu söyler. Voltaire (1733)'e göre bu ülkenin üstünlüğünün anahtarı ticarettir:

İngilizlere zenginlik getiren ticaret, onları özgürleştirdi ve bu özgürlük ticaretin daha da gelişmesine yol açtı. Bunun sayesinde devletlerinin gücü de arttı. Ticaret gün be gün onları denizlerin hâkimi kılacak donanmayı güçlendirdi, İngiltere'nin şu anda yaklaşık 200 savaş gemisi var. Gelecek kuşaklar şaşırarak öğrenecekler ki biraz kurşun, kalay, kil ve kaba yünden daha fazlasına sahip olmayan küçük bir ada, ticaret sayesinde, 1723'te dünyanın üç farklı ucuna filo gönderebilecek kadar güçlendi - biri Cebelitarık'ı korumak için, diğeri Portobello'ya İspanya krallığının servetine el koymak için, üçüncüsü Baltık denizine kuzey güçlerini savaştan korumak için.

Voltaire'in İngiltere üzerine gözlemleri Fransız Devrimine kadar Fransız entelektüellerin kozmopolit bir söylem içinde insanı ve toplumu anlama ve değiştirme yönündeki entelektüel üretimlerine ve pratik faaliyetlerine yön veren temel kaygıyı ortaya koymaktadır: İngiltere'nin ekonomi ile gerçekleştirdiği dönüşümü politik reformlar yoluyla hayata geçirmek. Fransız Aydınlanma düşünürleri İngiltere'de kapitalist gelişmenin vardığı ileri aşamanın ürünü olan 17. yüzyıl burjuva devrimleri ile tamamlanan feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinin Fransa'da tepeden politik reformlarla gerçekleştirilmesi için kapsamlı bir entelektüel mücadeleye girişmiştir. Bu çerçevede Aydınlanma düşünürleri Fransa'da feodalizmin bir direniş hattı olarak ortaya çıkan mutlak monarşinin kapitalist gelişmenin önüne çıkardığı engellerin kaldırılmasını "aklın meşalesinin" aydınlığında gerçekleştirecek kapsamlı bir toplumsal reform projesine bağlamıştır. Aydınlanma düşünürleri, 18. yüzyılın ortalarından itibaren entelektüel kulüpler, bilim dernekleri, localar, geniş yığınlara yönelik basım yayın faaliyeti ile monarşinin baskı ve sansürünü aşmaya çalışarak bu düşünceleri yaymaya çalışmıştır. Bu çerçevede ortaya çıkan en önemli girişim olan Diderot ve D'alambert'in ünlü *Ansiklopedisi* (Ansiklopedi ya da Bilimler Sanatlar Açıklamalı Sözlüğü) 1751-1772 yılları arasında yayınlanmıştır.

Voltaire (2000: 76-79) *Ansiklopedi'*ye yazdığı *Tarih* maddesinde olayların tarihi diye tanımladığı tarihçiliği ikiye ayırır. Bunlardan ilki kutsal tarihtir. Voltaire artık geçerli olmayan bu alandan ustaca sıyrılır: "Kutsal tarih Tanrının bir zamanlar Yahudi ulusunu yönlendirmek ve şimdi de bizim inancımızı sınamak için gösterdiği mucizesel işlemlerin dizisidir. Ben bu saygıdeğer konuya değinmeyeceğim." Ardından tarihyazımındaki yeni bakış açısını şöyle açıklar:

...Modern tarihçilerden daha fazla ayrıntı, daha iyi saptanmış olgular, daha kesin tarihler, daha sağlam kaynaklar isteniyor ve törelere, yasalara, ticarete, maliyeye tarıma, nüfusa daha fazla dikkat etmeleri gerektiği ileri sürülüyor. Matematik ve fizik için söz konusu olan tarih için de söz konusu...

...Amu Derya (Seyhun) ve Sir Derya (Ceyhun) kıyılarında bir barbardan sonra bir başka barbarın iktidarı ele aldığından başka söyleyecek şeyiniz yoksa okurlarınıza ne bakımdan yararınız olabilir.

Aydınlanma felsefesi içinde tarihin insan aklıyla kavranabilirliği fikri doğrultusundaki çığır açıcı yenilik Montesquieu'nun 1748 yılında yayınlanan *Kanunların Ruhü* adlı eseriyle gelmiştir.⁷ Bu eserle birlikte o güne değin ilahi bir düzene dayalı ya da yasa koyucunun eylemi olarak kavranan bir tarih anlayışı yerini kesin olarak insan aklıyla kavranabilir objektif yasalara dayalı tarih anlayışına bırakmıştır. Althusser (1987) olguların çeşitliliğinden ve değişiminden tarihsel yasalar oluşturmaya çalışan bu eserin "yöntemde bir devrim"i temsil ettiğini vurgulamıştır.

Montesquieu (2017) eserin önsözünde toplumu insanların iradesinden bağımsız bir yapı olarak kavramsallaştırır şu ifadeleri kullanmıştır:

Bu kitabın konusu dünyanın bütün halklarının çeşitli alışkanlıkları, örfleri, adetleri ve yasalarıdır. ...Önce insanları inceledim. Ve örf ve adetlerin ve yasaların bu sonsuz çeşitliliği içinde onların yalnız kendi keyif ve isteklerine göre davranmadıklarına... rastlantıyı bile etki alanı içinde tutan bir zorunluluk tarafından yönlendirildiklerine inandım.

Montesquieu, eserinde, farklı toplumlarda neden farklı kanunların var olduğunu soruşturur. Bu çerçevede, cumhuriyet, monarşi ve despotluk olmak üzere üç tür yönetim biçimi saptar. Bu yönetim biçimlerinin her biri farklı bir ilke tarafından yönlendirilen farklı sistemlerdir. Cumhuriyet erdem ilkesi ile örtüşürken, monarşi onur, despotluk ise korku ile örtüşür. Montesquieu, bu açıklama ile tarihsel değişimde ilkeden sisteme doğru bir nedensel mekanizma da ortaya koymaktadır. Öte yandan Montesquieu bu farklı ilkelerin egemen olduğu farklı yönetim biçimlerini, iklim, coğrafya, coğrafi konum ve toprak büyüklüğü gibi maddi nedenlere de dayandırmaktadır. Bu çerçevede Atina, Roma Cumhuriyeti, Venedik, Ceneviz, İngiltere coğrafi olarak korunaklı, ada ve kıyı ülkeleri ve küçük devletler cumhuriyet ile yönetilir. Fransa gibi orta büyüklükteki ülkeler monarşiye eğilimlidir. İklimin ve toprak yapısının tarım yapmaya uygun olmadığı çok büyük topraklara sahip Çin, İran, Osmanlı gibi ülkelerde ise despotizm egemendir. Montesquieu, bu çözümlemede esas olarak Batı Avrupa'da feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde ortaya çıkan mutlak monarşilerin, girişim özgürlüğü ve mülkiyet güvencesi bakımından kapitalizm-öncesi ilkelere dayanan despotizme dönüşme olasılığını gündeme getirmekte, bu çerçevede despotik ülkelerdeki mülkiyetin statüsünü tartışmaya açmaktadır. Söz gelimi Osmanlı devletinde, Sultanın bütün toprakların sahibi olmasının, tarım ve sanayinin ihmal edilmesinin temel gerekçesi olduğunu vurgulamakta, buradan hareketle siyasal yapı ile mülkiyetin gelişmesi arasında bir bağlantı aramaktadır (Timur, 2011: 86-87). Nitekim Montesquieu, *Kanunların Ruh'u*'nda bir tarihsel gelişme kuramının öğeleri olarak formüle etmese de farklı geçim biçimleri ve bu geçim biçimlerine karşılık gelen hukuk düzenine açıkça işaret etmektedir:

Kanunlar, çeşitli halkaların geçimlerini sağlama biçimleriyle yakından ilişki içerisindedir. Ticaret ve denizcilikle geçinen bir halka, tarım yapmakla geçinen bir halka göre daha geniş kapsamlı kanunlar gerekir. Tarımla geçinen bir halka, hayvancılıkla geçinen bir halka göre daha geniş kapsamlı kanunlar gerekir. Hayvancılıkla geçinen bir halka, avcılıkla geçinen bir halka göre daha geniş kapsamlı kanunlar gerekir (2017: 360).

Montesquieu'ya göre farklı geçim biçimlerinde medeni kanunu geliştiren şey, toprağın pay edilmesi ya da mülkiyettir. "Toprakların pay edilmediği

milletlerde medeni kanun sayısı çok az olacaktır” (2017: 362). Görüldüğü üzere, Montesquieu, geçim biçimleri temelinde mülkiyet ile hukuk ve devlet arasındaki özgül bağlantıya ilk olarak işaret etmiş ve kendisinden sonra gelen tarih yorumlarına önemli bir kapı açmıştır.

Kanunların Ruhunu’nun yayınlanmasının ardından gelecekte önde gelen bir iktisatçı ve XVI. Louis’in maliye bakanı olarak ünlenecek olan A. R. J. Turgot, 1750-51 yılında Sorbonne Üniversitesinde sunduğu İnsan Aklının Ardışık İlerlemesinin Felsefi İncelemesi ve *Evrensel Tarih* adlı çalışmalarında Montesquieu’ya dayanarak tarihin farklı geçim biçimlerine dayalı ilerleme süreci izlediğini vurgulamıştır. Turgot bu eserlerde avcılık, çobanlık ve tarım aşamalarından oluşan ve insan zihninin ilerlemesinde kendisini gösteren “üç aşamalı” bir tarihsel gelişmeden söz etmektedir (Meek, 1973: 7-10). Turgot’un modelinde kentler ve ticaret tarımsal gelişmenin bir sonucu olarak doğmakta ve bu noktada akıl çağına ulaşılmaktadır. Turgot’un 1750’lerin başında, sanayi ve ticarete dayalı yeni toplumsal aşamayı özgül bir geçim biçimi olarak tartışmamış olmasının, yalnızca Fransa’nın sosyo-ekonomik gerçekliği ile ilgili maddi bir sınırlamadan değil, ideolojik bir tercihten kaynaklandığı söylenebilir. Turgot’un ideolojik tercihi, 1760’larda Fransa’nın geleceğini tarıma dayalı bir monarşinin akıl yoluyla kavranacak doğa yasaları ışığında reforme edilmesine bağlayan Fizyokrasi okulunun sadık bir izleyicisi olmasını da açıklamaktadır. Her ne kadar Turgot kuramsal açıdan Fizyokrasinin kurucusu Quesnay’nin çizdiği çerçeveyi aşan ve büyük ölçüde Adam Smith’i haber veren bir çerçeve oluşturmuş olsa da Fizyokrasiye bağlılığını sürdürmüştür (Schumpeter, 2006: 238).

18. Yüzyıl Aydınlanma felsefesinin en etkili kolu olan Fransız aydınlanmasında toplumsal reformun temelini oluşturacak her türlü bilginin temel kaynağı olarak insan aklının vurgulanması belirgin bir özelliktir. Ancak Aydınlanma, yalnızca Fransa’da değil İskoçya, Almanya, İtalya gibi ülkelerde farklı vurguları ön plana çıkaran geniş bir harekettir. Aydınlanma felsefesinin İskoçya’da gelişen kolu Fransız Aydınlanmasından farklı olarak aklın egemenliği vurgusu yerine İskoçya’da 1707 yılında İngiltere ile birleşmenin ardından hızlanan kapitalist gelişmenin koşullandırdığı entelektüel, politik ve iktisadi sorunlara bir yanıt geliştirmeye odaklanmıştır. İskoçya’nın özgün tarihsel gelişiminin ürünü olan gelişkin entelektüel ortamı ve üniversite sistemi İskoç Aydınlanmasının merkezi tartışmalarının daha sistematik ve daha akademik bir çerçeve içinde gelişmesini sağlamıştır. İskoç Aydınlanmasının önde gelen düşünürleri birkaç istisna dışında Edinburgh ve Glasgow Üniversitesi profesörleridir (Robertson, 1997: 2; Philipson, 1981: 19).

İskoç aydınlanmasının merkezi tartışmalarını belirleyen iki ana izlekten bahsedilebilir. Bunlardan ilki ahlak felsefesi tartışmalarıdır. İskoç filozofların 18. yüzyılın önemli bir bölümünde bireysel çıkara dayalı yeni iktisadi koşullarda

erdem, özgecilik gibi geleneksel ahlaki değerlerin nasıl korunacağı, rekabet ve kişisel çıkar peşinde koşmanın hâkim davranış kalıbı olduğu bir ticari toplumda, uyumlu bir toplumsal düzeni sağlayacak birleştirici ilkenin ne olacağı sorularına yanıt aramıştır. Bu arayışın entelektüel çerçevesini Bernard Mandeville'in 1705 yılında yayınlanan *The Fable of the Bees* adlı eserinde ortaya attığı kışkırtıcı görüşlere verilen yanıtlar oluşturmuştur. Mandeville, geleneksel ahlak felsefesini hicveden eserinde maddi ilerleme sürecine ahlaki temelde yöneltilen itirazları alaya almış, ilerlemenin ahlaken kötü olarak görülen bencillik, rekabet, hırs gibi duygulardan kaynaklandığını savunmuştur. Glasgow Üniversitesi Ahlak Felsefesi Profesörü ve Adam Smith'in "unutulmaz" hocası Francis Hutcheson, David Hume, Adam Smith ve Adam Ferguson, Mandeville'in ortaya attığı argümanı ciddiye almış ve Mandeville'e geleneksel ahlak felsefesi zemininde değil, bir toplumsal gelişme kuramı ışığında cevaplar geliştirmeye yönelmiştir (Robertson, 1997: 3-4; Hirschman, 2008).

İskoç Aydınlanmasının odaklandığı bir diğer mesele zengin bir ülke ile birleşen yoksul bir ülkenin politik saygınlığını ve iktisadi bağımsızlığını nasıl koruyacağı ile ilgilidir. Bu mesele, İskoçya'nın İngiltere ile birleşme sonrasında artık adı Büyük Britanya olan birlik içinde siyasi ve askeri kurumlarının geleceğinin ne olacağı, iktisadi eşitsiz gelişmenin nasıl ortadan kalkacağı yönünde İskoç milliyetçileri ile İskoç liberalleri arasında cereyan eden somut tarihsel bir tartışmadan kaynaklanmaktadır (Hont, 1983). Bu tartışmaların bir diğer yönü, İngiliz siyasetindeki Kralcı Tory ve liberal Whigler arasındaki bölünmede ifadesini bulan anayasal tartışmaların İskoçya'ya taşınmasıdır. İskoçya'da liberal Whig siyasetinin anayasal monarşi yanlısı tutucu kanadıyla Cumhuriyetçi görüşlere yakın olan radikal kanadı arasındaki ayrışmalar da İskoç elitleri içindeki tartışmaların önemli eksenlerinden biridir (Venturi, 1971: 133).

Öte yandan İskoç entelektüelleri içinde ticarileşmenin yaratacağı eşitsiz sonuçlara dönük kaygılar daha geniş bir bağlam içinde, toplumsal gelişmenin eşit olmayan karakteri ve kapitalist gelişmenin doğası üzerine incelemelere yol açmıştır. Örneğin 1755 yılında İskoç Aydınlanmasının önde gelen üyelerinin oluşturduğu *Select Society*'nin yayınladığı *Edinburg Review*'in ilk sayısındaki editoryal yazıda Francis Bacon'un toplumsal gelişmeyi açıklamak için ortaya attığı biyolojik metafora gönderme yaparak şunlar vurgulanmaktadır: "Eğer ülkeler gelişme bakımından farklı çağlardan geçiyorsa, Kuzey Britanya'nın (İskoçya), kendi akraba ülkesinin (İngiltere) olgun gücüyle yönlendirilen ve desteklenen bir ilk gençlik çağında olduğu söylenebilir" (Davidson, 2012: 44). Bu görüşler İngiltere ile birleşmenin sonuçlarına eleştirel bakan İskoç milliyetçilerine karşı anti-merkantilist kampta yer alan ve ticarileşmenin "yavaş yavaş düzen ve iyi yönetim, bununla ilgili olarak kişi özgürlüğü ve güvenliği" (Smith, 1976: 412) getirdiğini savunan Hume ve Smith'in iyimser çizgisinin bir ifadesidir. O

dönemde İskoç entelektüellerinin güncel kaygılarının gölgesinde yürütülen serbest ticaret-merkantilizm ve ticarileşmenin tüm toplum yararına sonuçlar doğurup doğurmayacağı yönündeki tartışmalar, giderek politik ekonominin bağımsız bir inceleme alanı olarak doğmasıyla sonuçlanacak araştırmalara ön ayak olmuştur.

Tarihsel ilerleme sürecinde “ticari toplum” adı altında tanımlanan yeni bir aşamayı da içeren dört aşamalı tarih kuramı ise 1750-51 yıllarında gelişmiş bir kapitalist toplumun hemen yanı başında kendisi de aynı deneyimin eşiğinde olan İskoçya’nın önde gelen üniversitelerinden Edinburg Üniversitesi’nde Ahlak Felsefesi dersleri veren Adam Smith tarafından formüle edilmiştir⁸ (Davidson, 2012: 43). Smith’in Turgot’la aynı dönemde yine Montesquieu’ya dayanarak formüle ettiği kuramın orijinalliği, sadece “ticari toplum” adı altında kapitalizmi en son tarihsel aşama olarak formüle etmesi değildir. Smith, Montesquieu’dan farklı olarak farklı geçim biçimlerini coğrafi ve iklimsel farklılıklara değil tarihsel evrime dayandırmakta, aynı çerçeveden hareketle Turgot’un aksine insan zihninin ilerlemesini geçim biçimlerinin nedeni değil sonucu olarak görmektedir. Ne var ki Smith bu kurama, 1776 yılında yayınladığı *Milletlerin Zenginliği*’ne kadar yayınlanmış herhangi bir çalışmada açıkça değinmeyecektir.

1750’lerden itibaren İskoçya’da dört aşamalı tarih kuramını temel alan çok sayıda eser yayınlanmıştır. Bunlarda bazıları açıkça insanlığın genel gelişimini ilerlemeci bir evrimsel tarih modeli içinde ele alırken kimi eserler de benzer bir çözümleyici ya da felsefi tarih anlayışını spesifik tarih incelemeleri içinde kullanmıştır. Örneğin Lord Kames, 1758 yılında yayınlanan *Historical Law-Tracts*, 1774 yılında yayınlanan *Sketches of the History of Man* adlı eserlerinde doğrudan dört aşamalı tarih kuramını ayrıntılandırmaya girişmiştir. Bir başka İskoç tarihçi ve Edinburg Üniversitesi rektörü olan William Robertson, 1759 yılında yayınlanan *The History of Scotland, During the Reigns of Queen Mary and of King James VI*, 1769 yılında yayınlanan *The History of the Reign of the Emperor Charles V* ve 1777 yılında yayınlanan *The History of the Discovery and Settlement of America* adlı eserlerinde aşamalı tarih görüşünü kullanmıştır. Edinburgh Üniversitesi Ahlak Felsefesi Profesörü ve Smith’in yakın arkadaşı Adam Ferguson’un 1767 yılında yayınlanan *An Essay on the History of Civil Society*⁹ adlı eseri ve Glasgow Üniversitesi Medeni Hukuk Profesörü ve Smith’in öğrencisi John Millar’ın 1771 tarihli *Observations concerning the Distinction of Ranks in Society* adlı eseri toplumun avcılıktan kapitalist topluma uzanan evrimini geçim biçimleri temelinde ele almaktadır. Öte yandan İskoç aydınlanmasının en etkili figürlerinden David Hume çeşitli denemelerinde ve *Natural History of Religion* adlı eserinde aşamalı tarihsel gelişme kuramına dayanan çözümlerler yapmıştır¹⁰ (Hopfl, 1978; Meek, 1967).

Meek (1977: 18-19) İskoç düşünürler eliyle ayrıntılandırılan dört aşamalı tarih kuramının şu ortak fikirleri içerdiğini belirtmektedir:

- Toplumdaki her şey ve onun tarihi bir dizi neden ve sonucun birbirini izlemesiyle ortaya çıkmıştır. Bu yüzden tarihçinin görevi diğer araştırma alanlarında işe yararlığı kanıtlanmış yöntemi izleyerek nedenleri araştırmak olmalıdır.
- Toplum insan iradesinden bağımsız fakat rastlantısal olmayan bir şekilde gelişir. Yığınların her adımı ve hareketi bunlara gelecekte ne ad verilirse verilsin, ileriye dönük sonuçları bakımından aynı körlükle gerçekleşir, milletler her hangi bir insan tasarımının hayata geçirilmesinin değil, gerçek insan eyleminin sonucu olan kurumlara sahip olurlar.
- Toplumsal değişim sürecinde bazı değişmezlikler ve düzenlilikler gözlemlenebilir. Mesele, bunları toplumsal gelişmenin ardında yatan yasalara dayanarak açıklamaktır.
- Gelişme sürecinde ana etken “geçim biçimi”dir. Belli bir toplum içinde bir araya gelen insanların eylemlerini incelemede dikkat edilmesi gereken ilk şey onların geçim biçimi olmalıdır. Bu yüzden geçim biçimi değiştikçe yasalar ve uygulamalar da farklı olmak zorundadır.
- Gelişme sürecinin incelenmesinde mülkiyet ve devlet arasındaki karşılıklı ilişkiye özel bir vurgu yapmak gerekir. Mülkiyet ve uygar yönetim çok sıkı bir şekilde birbirine bağlıdır. Mülkiyetin korunması ve sahip olmadaki eşitsizlik ilk olarak bu bağı oluşturmuş, mülkiyetin durumu her zaman yönetim biçimine göre çeşitlilik göstermiştir.
- Kentlerin ortaya çıkışı, zanaatların, manüfaktürlerin ve yeni toplumsal sınıfların doğuşuna bağlı olan toplumsal artığın ortaya çıkışı ve büyümesine özel önem verilmelidir.
- Gelişme her biri özgül bir geçim biçimi olan avcılık, çobanlık, tarım ve ticaret şeklinde dört ardışık sosyo-ekonomik aşamanın ilerlemesi olarak ele alınabilir. Her bir aşama mülkiyet ve yönetim ile ilişkili farklı düşünceler ve kurumlara tekabül eder. Her bir aşama ile ilgili olarak davranış ve ahlak biçimleri, toplumsal artık, yasal sistem ve işbölümü üzerine genel belirlemeler oluşturulabilir. Tüm bu düşünceler Locke’un ortaya koyduğu duyumcu psikoloji ya da bilgi kuramı ile bir araya getirilmiştir.

1750’li yıllardan itibaren İskoç aydınlanması içinde birçok profesyonel tarih çalışmasında ayrıntılandırılan bu kuramın, profesyonel ölçütlere göre hiçbir tarih çalışması olmayan Smith tarafından geliştirilmiş olması ilginçtir. John Millar, İskoç aydınlanması içinde bu kuramın önemine ve Smith’in rolüne gönderme yapmak üzere, Montesquieu’nun bu alanın Bacon’ı, Smith’in ise

Newton'ı olduğunu söylemiştir (Pocock, 2006: 286-7). Millar, bu ifadeyle Montesquieu'nun alanın bilgilerini derleyen bir ampirist iken, kuramsal modelin Smith'e ait olduğuna işaret etmektedir. Meek (1977: 30-31) Smith'in bu konudaki öncülüğünü açıklayan üç farklı düşünsel kaynağa işaret etmektedir. Bunlardan ilki mülkiyetin kökenlerine dair 17. Yüzyıl doğal hukuk düşünürü Samuel von Pufendorf'un ve John Locke'un görüşleridir. Pufendorf, mülkiyetin tek bir anda değil, tedricen oluştuğunu vurgulamış, Locke ise *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*'de mülkiyeti emeğe bağlamıştır. Ancak Locke, mülkiyetin eşitsiz dağılımı sorununu, toplumun ortak rızası ile yaratılan bir kurum olan paranın doğuşu ile açıklamıştır. Locke'un mülkiyetin kökenlerine dair emek ve paraya dayalı açıklaması, Smith'in hocası Francis Hutcheson tarafından, doğal hukuk terminolojisi içinde yeniden yorumlanmış ve Smith'in de benimsediği doğal hak olarak mülkiyet kavramı, 18. yüzyılda İskoç düşünürlerinin mülkiyetin kökenine dair araştırmalarında hareket noktası olmuştur (Bowles, 1985: 199-203).

Meek'in (1977: 30-31) işaret ettiği ikinci kaynak Charlevoix ve Lafitau adlı yazarların Amerikan yerli kabileleri üzerine kaleme aldıkları antropolojik ögeler içeren kitaplardır. Bu kitaplar, Amerikan yerli kabilelerinin kültürel yapısının Avrupa'nın geçmişini yansıtıp yansıtmadığı yönünde soruları doğurmuş ve yerli kabilelerin, insanlığın tarihsel evrimini gözlemleyecek bir laboratuvar olarak görülmesine yol açmıştır. Üçüncü kaynak ise, seküler bir kültürün egemen olduğu bir ülkede yaşayan Smith'e kıyasla Turgot üzerinde daha etkili olan, Tanrısal bir evrensel tarihe alternatif seküler bir evrensel tarih yazma isteğidir (Meek, 1977: 30-31).

Aydınlanmanın genel ve ülkelere özgü sorunsallarının biçimlendirdiği kuramsal tarih arayışı ile bu özgül düşünsel kaynakların bileşimi Smith'in dört aşamalı tarih anlayışının mimarı olmasını açıklamaktadır. Bu başarıda Smith'in güçlü sezgileri kadar, bir İskoç entelektüeli olarak, yanı başında yeni oluşan topluma eleştirel bir bakışa sahip olmasının da katkısı büyüktür. İzleyen bölümde Smith'in tarih kuramının temel eserlerinde nasıl ele alındığı incelenmektedir.

Ahlaki Duygular Kuramı'ndan Hukuk Bilimi Ders Notlarına Dört Aşamalı Tarih Kuramı

Smith dört aşamalı tarih kuramına ilk kez açıkça Glasgow Üniversitesinde verdiği hukuk bilimi derslerinde değinmiştir. Ancak 1759 yılında yayınlandığı *Ahlaki Duygular Kuramı* (*The Theory of Moral Sentiments*) dört aşamalı tarih kuramının öncülü sayılabilecek kimi fikirleri içermektedir. Dahası, dört aşamalı tarih kuramının belirgin teleolojik görünümünü *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda insan doğasına atfedilen bazı davranış özelliklerinden aldığı söylenebilir. Smith bu eserde, insanın durumunu iyileştirme, sempati, zenginlik ve büyüklük tutkusu,

adalet ve düzen vurguları ticari topluma varan ilerleme sürecine yön veren psikolojik ve toplumsal ilkeler olarak ele almaktadır (Smith, 1984: 86, 183, 204-205).

Smith eserde, dört aşamalı gelişme modelinin içerdiği tarihsel malzemeye *Ahlaki Duygular Kuramı*'nın "Geleneğin ve Modanın Ahlaki Duygularımız Üzerindeki Etkisi" başlıklı alt bölümünde doğrudan başvurmuş, bir dizi örnekle yabani ve barbar topluma göre uygar toplumda, ilerleme sayesinde toplumsal düzen için gerekli insani erdemlerin geliştirilmesine ve aklın enerjisini toplum yararına kullanmasına daha çok olanak bulunduğunu vurgulamıştır.

Smith *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda esas olarak özçakar tarafından yönlendirilen bireylerden oluşan ticari toplumda herkes yararına işleyen bir düzeni oluşturmak için gerekli birleştirici ilkeyi soruşturmuştur. Bunu daha eserin giriş cümlesinde şöyle ortaya koymaktadır:

Her ne kadar insanın bencil olduğu varsayılıyorsa da, insanın görmekten memnun olmak dışında bir kazancının olmadığı, onu başkalarının durumuna ilgili yapan ve başkalarının mutluluğunun kendisi için gerekli kılan kimi ilkeler vardır (Smith, 1976: 9).

Smith'e göre insanı başka insanların durumuna ilgili kılan ilke sempati ilkesidir. İnsan, doğası gereği, kendisi ve diğer insanların duyguları arasında bir uyum arzusu taşır. Bu nedenle insanlar, hayal güçleri aracılığıyla başkalarının başına gelen şeyleri kendi başlarına gelmiş gibi hissetmeye eğilimlidirler. Bireyi, diğer insanların konumuna sürükleyen bu hayali özdeşleşme, onun diğer insanların kendi deneyimlerine karşı verdikleri tepkileri anlamasını sağlar. Smith'e göre, bireyin başkalarının deneyimini kavrama yeteneği, toplumun esas temelini oluşturur. Toplumsal yaşam, bu nedenle, bütün bireylerin belli ölçüde gündelik çıkarlarının ötesine geçmek için çaba göstermelerini gerektirir.

Öte yandan sempati ilkesi, ahlaki duyguları üretecek özel bir mekanizmaya ihtiyaç duyar. Smith bu mekanizmaya tarafsız gözlemci (impartial spectator) adını vermiştir. Ona göre bireyler birbirleriyle olan ilişkilerinde tarafsız gözlemcinin bakış açısını benimsemeye çalışmalıdır (1984: 25-26). Smith'e göre insan davranışları, iktisadi alanda, mübadele eğilimi nedeniyle karşılıklı gereksinimlerin anlaşılmasını sağlayarak sempati ilkesi lehine sonuçlar doğursa da, bu alan bencilliğin, bireysel güç ve zenginlik peşinde koşmanın hâkim olduğu bir alandır. Smith, eserin ünlü *görünmez el* eğretilemesini tartıştığı bölümünde, bencil davranışların nasıl olup da ardışık geçim biçimleri ile karakterize olan tarihsel ilerlemeye katkıda bulunduğunu göstermeye çalışır. Ona göre insanlığın maddi ve kültürel ilerlemesi, doğanın, insanlığı zenginliği mutlulukla özdeşleştirmesine neden olarak aldatmasından kaynaklanır ve bu iyi bir şeydir:

[Zenginlerin sahip olduğu] bütün bu şeylerin sağlayacağı gerçek tatmini, kendi başına ve bunu desteklemek oturtulmuş düzenlemenin güzelliğinden ayrı düşünürsek, her zaman son derece sıradan en yüksek derecede bayağı ve önemsiz görünecektir". Fakat meseleye böyle soyut ve felsefi bir açıdan nadiren bakarız. Doğal olarak, düşlediğimiz zenginlik ve büyüklüğü, bunları üreten ekonomi ve makinelerle, sistemin düzenli ve uyumlu hareketiyle karıştırırız. Böyle bir bakışla ele aldığımızda, zenginlik ve büyüklüğün sağladığı hazları bunlara erişmek için üstlenmeye meyilli olduğumuz tüm gayrete ve sıkıntıya değecek denli büyük, güzel ve soylu bir şey olarak tasavvur ederiz.

İnsanlığın çalışmasını tahrik eden ve sürekli hareket halinde tutan işte bu yanılgıdır. Toprağı işlemeye, evler inşa etmeye, kentler ve devletler kurmaya, bilimsel keşiflere, insan yaşamını yücelten ve süsleyen, yerkürenin çehresini baştan sona değiştiren, balta girmemiş ormanları güzel ve bereketli ovalara dönüştüren, yolu izi bilinmeyen boş bir okyanusu yeni bir geçim kaynağı ve dünyanın farklı milletleri arasında önemli bir bağlantı yoluna çeviren bilim ve sanatları geliştirmeye yönelten bu yanılgıdır. İnsanlığın verdiği emek sayesinde toprağın verimliliği iki katına çıkmış ve çok daha büyük sayıda insanı geçindirecek kapasiteye ulaşmıştır (Smith, 1984: 183-184).

Smith'e göre doğanın insanları ayartması nedeniyle kişisel zenginlik peşinde koşmanın amaçlanmayan bir başka sonucu, yoksullar için gerekli geçim araçlarını da sağlamasıdır. Örneğin, kendi malikânesini geliştiren kibirli ve duygusuz bir toprak sahibi birçok yoksul emekçi için iş olanağı sağlar. Çünkü toprak sahibinin kendi toprağını geliştirmesi sonucu artan zenginliğinin tümünü harcaması mümkün değildir. Onun tüketimi mülksüz yoksul emekçinin tüketimini olsa olsa birazcık aşar. Sonuçta toprak sahibi ürününü kalanını onu hazırlayanlara bir biçimde dağıtmak durumunda kalır:

Toprağın ürünü her zaman besleyebileceği sayıda insanı besler. Zenginler her zaman bunun en kabul edilir ve en değerli kısmını seçerler. Kendi doğal bencilliklerine ve açgözlülüklerine rağmen, zenginler fakirlerden bir parça fazla tüketir, istihdam ettikleri binlerce emekten sadece kendi kibirlerini ve doymak bilmez arzularını tatmin etmeyi düşünmelerine rağmen başardıkları bütün iyileştirmelerin ürününü yoksullarla bölüşürler. Zenginler, görünmeyen bir el tarafından yaşam için gerekli olan şeylerin dağılımını eğer dünya bütün yaşayanlar arasında iki eşit parçaya bölünmüş olsaydı, bu şeyler nasıl dağıtılacaksa öyle dağıtırlar. Ve böylece, hiç niyet etmedikleri halde, bu durumu hiç bilmeden, toplumun çıkarlarını ilerletirler ve türlerin çoğalması için gerekli araçları sağlarlar. (Smith, 1984: 184-5).

Smith'in "görünmeyen el" metaforu, genel olarak iddia edildiği gibi kendiliğinden bir düzen savunusu değildir. İnsanların güç ve zenginlik peşinde koşarken, hiç de böyle bir şey amaçlamasalar bile ortak /genel çıkarlara uygun sonuçların ortaya çıkması uygun bir kurumsal yapının tesis edilmesine bağlıdır.

Smith'e göre modern yönetimin en önemli sacayakları güvenliğin sağlanması ile üretimin ve ticaretin gelişmesidir. Bunlar, siyaset makinesinin çarklarının ahenkli ve sorunsuz bir şekilde işlemesini sağlarlar. Ne var ki yönetim etkinliğine damgasını vuran, Smith'in "sistem sevgisi", "beceri ve tertibin güzelliğine duyulan hayranlık" adını verdiği psikolojik ilkelerden kaynaklanan sorunlar, bu uyumu tehlikeye atarlar.

Smith'e (1984: 185) göre farklı yönetim biçimleri yönettikleri insanların mutluluğuna sağladıkları katkıya göre değerlendirilmelidir. Ancak "sistem ruhu", araçları amaçlarla ikame etmeye eğilimlidir. İnsanların sıkıntıları ya da mutlulukları ile değil, tıkr tıkr işleyen bir sistem kurmak ve onu geliştirmekle ilgilenir. Siyasal iktidara egemen olan "sistem ruhu" bir "kamusal ruhla" (public spirit) denetlenmediğinde zararlı sonuçlar doğurur. Toplumsal yaşamı ve siyasal kurumları hayali bir planın güzelliğine göre biçimlendirmeye çalışan bir sistem insanı yaratır. Sistem insanı genellikle ödünsüz olarak uygulamaya çalışacağı kendi ideal yönetim planının güzelliğine âşık olduğu için, toplumun mevcut normlarını, farklı çıkarları dikkate almaz. Kendi doğru-yanlış değerlendirmelerini toplumsal normlardan üstün değerlendirmeler olarak dayatır. Ve toplumun üyelerini daha büyük bir planın öğeleri olarak, örneğin, bir satranç oyunundaki değişik taşlar gibi ele alır. Oysa toplum sistem insanının tasavvur etiğinden çok daha karmaşık bir yapıdadır; "toplumu oluşturan her parçanın yönetimin uygulamak istediği hareket ilkesi dışında kendine özgü hareket ilkeleri vardır" (Smith, 1984: 233-234).

Smith bu tartışmada farklılıkları gözetken ve yönetim aygıtında farklı çıkarların temsil edilmesini öngören liberal bir siyaset felsefesini savunduğu açıktır¹¹. Smith'e (1984: 186) göre toplumdaki farklılıkların devlet yönetimine yansımaları sağlayacak, sistem ruhunu kamusal ruh lehine geriletecek temel öge yurttaşların [mülk sahibi erkek yurttaşların] etkin politik katılımıdır:

Toplum ruhunu kamçulamak için politik konuları tartışmak, kamusal yönetimin çeşitli sistemlerini, [bunların] avantajlarını dezavantajlarını, ülkenin kurumlarını, durumunu, yabancı ülkelerle ilişkisini, ticaretini, savunmasını, yaşadığı olumsuzlukları, karşılaşılabileceği tehlikeleri, bu tehlikelerin nasıl ortadan kaldırılacağını ya da onlara karşı nasıl bir savunma geliştirileceğini anlatmak yapılabilecek en iyi şeydir.

Burada Smith'in odaklandığı nokta, burjuva toplumun bencil bireylerinin çatışan çıkarlarından uyumlu, herkesin ortak çıkarına işleyen bir toplumsal düzene ulaşmaktır. Yönetim aygıtı sistem ruhunun doğası gereği, otoriter yönelimlere açıktır. Yönetim, toplumu ilahi bir plana göre değil, çıkarları ortaklaştıracak bir mekanizmaya dayanarak bir arada tutmalıdır. Bu mekanizma ise adalettir:

İyilikseverlik güzel bir erdem olmasına karşın yalnızca binayı süsleyen bir süstür, binayı destekleyen bir temel değildir. Öte yandan adalet, tercihe bağlı değildir. Adalet olmazsa toplum, atomlarına ayrılır. Adalet toplumun bütün yapısını ayakta tutan temeldir (Smith, 1984: 86).

Smith, adaleti, ilahi kaynaklı ve doğal hukuk terminolojisi içinde değil doğrudan toplumsal yarar ilkesine göre biçimlendirmeye çalışmaktadır. Ancak bunun kimler tarafından hangi içerikte gerçekleştirileceği sorusuna yanıt vermekte zorlandığı görülmektedir. Erdemli devlet adamlarının ortak çıkar ruhuyla adaleti tesis etmesi fikri, bencil, güç ve zenginlik peşinde koşan insanlardan oluşan bir toplumda kuramsal açıdan bir dizi zorluk çıkarmaktadır. Smith'i *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda uğraştıran temel sorun budur. Smith, iktisadi alanda olumlu sonuçlar doğuran kişisel çıkarların siyasal alandaki sonuçlarından endişe duymaktadır. Smith'e göre ticari toplumda zenginliği üreten işbölümü ve uzmanlaşma, yönetime sirayet ettiğinde, devlet topluma yabancılaşmaktadır. Bu nedenle bütün toplumsal ilişkilerde adalet ilkesinin hâkim kılınması için ticari toplumu niteleyen yozlaşmış ilişkilerin dışında kalan bir siyasal alanın inşası zorunludur.

Smith *Ahlaki Duygular Kuramı*'nın sonunda gelecekteki araştırma gündemini açıklarken yukarıda özetlemeye çalıştığımız temel sorunsalları açıklığa kavuşturmak üzere "hukukun ve yönetimin genel ilkelerini ve yalnızca adaletle ilgili konularda değil aynı zamanda kamu düzenini, devlet gelirlerini ve silahlı güçler (police, revenue and arms) ve hukukun konusunu oluşturan tüm meselelerde toplumların farklı dönemlerinde ve farklı çağlarında hangi farklı devrimleri yaşadıklarını göstermeyi amaçladığını" vurgulamıştır (Smith, 1984: 342). Smith, bu eserin 1790'da ölümünden hemen önce yapılan 6. Baskısına yazdığı önsözde bu pasaja gönderme yaparak *Milletlerin Zenginliği* ile kamu düzeni, devlet gelirleri ve silahlı güçler meselelerini ele aldığını ancak hukuk kuramı konusunu ele almaya çeşitli aksilikler nedeniyle zaman bulamadığını belirtir (1984: 3). Smith tamamlamaya fırsat bulamadığı hukuk bilimi çalışmalarının taslak fikirlerini 1760'lı yıllarda Glasgow Üniversitesi'nde verdiği derslerde formüle etmiştir. Bu derslerde öğrencileri tarafından tutulan bu notların bir bölümü 1895 yılında ünlü iktisadi düşünce tarihçisi Edwin Cannan tarafından *Lectures on Police, Revenue and Arts* başlığı ile yayınlanmıştır. Smith literatüründe LJ(B) diye kodlanan bu notlarda, Smith dört aşamalı tarih kuramını kısaca formüle etmekte ve bu formülasyona dayanarak farklı yönetim biçimlerini tartışmaktadır. Dört aşamalı tarih kuramının açıkça ayrıntılandırıldığı pasajlar ise Meek, Stein ve Raphael editörlüğünde hazırlanan *Glasgow Edition of Works and Correspondence of Adam Smith* başlıklı toplu eserlerin 5. cildinde ilk kez yayınlanan 1762-63 yıllarına ait ders notlarıdır. LJ(A) olarak kodlanan bu notlarda Smith kuramın dayanağını oluşturan aşamalı

tarih görüşünü daha ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır. Smith bu notlarda dört aşamalı tarih kuramını formüle ederken işe hukukun tanımından başlamaktadır:

Hukuk, uygar yönetim (civil government) vasıtasıyla uygulanması gereken kuralların teorisidir. Her yönetim sisteminin ilk ve baş amacı toplumun üyelerinin birbirinin mülküne tecavüz etmesini ya da kendilerine ait olmayan mülkleri gasp etmelerini engellemek için adaleti sağlamaktır. Burada amaç, toplumun her bir ferдинin kendi mülkünü güvenlik ve barış içinde elinde tutmasını sağlamaktır (Smith, 1978-LJ(A): 1).

Smith bu tanımın ardından ayrıntılı bir şekilde doğal hakları açıklar. Bu haklar yaşam, özgürlük ve mülkiyet haklarıdır. Ona göre yaşam ve özgürlük hakları herhangi bir açıklamaya ihtiyaç duymayacak kadar açık iken edinime dayanan mülkiyet haklarının açıklığa kavuşturulması gereklidir. Bu durumda ise mülkiyetin kökenine ilişkin bir açıklama ile işe başlamak zorunludur. Smith'e göre mülkiyet ve uygar yönetim (civil government) çok sıkı bir şekilde birbirine bağlıdır. Devletin kökeninde mülkiyetin korunması ve eşitsiz dağılımını muhafaza etme kaygısı yatmaktadır. O zaman devletin farklı biçimler aldığı toplumun farklı çağları ve bu çağlarda mülkiyetin konumunu araştırmakla işe başlanmalıdır. Bu çerçevede Smith önce farklı çağları tanımlar:

Eğer, ıssız bir adada yaşayan farklı cinsiyetlerden 10-12 kişi bulunduğunu varsayarsak, bunların hayatta kalmak için başvuracakları ilk yöntem, kendilerini beslemek için oradaki arazinin sağladığı yabani meyvelere ve yabani hayvanlara dayanmaktır. Bunların tek işi yabani hayvanları avlamak ve balık yakalamak olacaktır. ... Bu **avcılar çağı**dır.

Zaman içinde, nüfusları katlandıkça, av peşinde koşmayı kendi geçimleri için güvensiz bulmaya başlarlar. Bu durumda akıl edecekleri en doğal keşif, yakaladıkları vahşi hayvanların bazılarını evcilleştirmek ve bu hayvanlara başka türlü alabileceklerinden daha iyi besleyerek o arazide yaşamlarını sürdürmeleri ve türlerini çoğalmaları için nihayetinde bekletmeleri olacaktır. Böylece çobanlar çağı ortaya çıkar.

Fakat toplum kalabalıklaştıkça, kendini küçükbaş ve büyükbaş hayvan sürüleri ile geçindirmekte zorlanmaya başlar. O vakit, doğal olarak toprağı işlemeye ve kendilerini beslemeye uygun bitki ve ağaçları yetiştirmeye geçerler... ve bu sayede, toplum yavaş yavaş **tarım çağına** doğru tedricen ilerler.

Toplum daha da geliştikçe, ilk başta her birey tarafından kendi esenliğı için gerekli olduğu kadar kullanılan çeşitli zanaatlar ayrışır; her biri kendi eğilimli olduğu şeyi yapmak üzere, bazı insanlar birini ve diğeri ötekini yetiştirir. Kendi gereksinimleri için gerekenden daha fazla ürettikleri şeyi birbirleriyle değiştirirler ve karşılığında ihtiyaç duydukları ve kendilerinin üretmedikleri şeyleri alırlar. ... Böylece nihayet **ticaret çağı** doğar.

Toplumun birbirinden farklı bu çağlarında yasaların ve mülkiyete ilişkin düzenlemelerin farklı olacağını kolaylıkla görülebilir (Smith, 1978-LJ(A): 15).

Smith'e göre avcılık ve balıkçılık çağında insanlar birbirinden yalıtık küçük gruplar halinde yaşarlar, bu aşamada mülkiyet olmadığı için bir bilindik anlamda bir yönetim yoktur. İnsanlar topluluğu ilgilendiren bütün kararları ortak alırlar. Bu topluluklarda bazı insanlar daha fazla saygı görse de tüm toplumun onayı olmadan karar alamazlar. Toplumun daha ileri çağlarında ortaya çıkan çobanlık ya da hayvan yetiştiriciliği aşamasında ise küçük ve büyükbaş hayvan sürülerinin paylaşılması ilk kez bilinen anlamıyla yönetimin doğuşunun nedeni olmuştur. "Yönetimin gerçek varoluş sebebi zenginliği koruma ve zenginleri fakirlere karşı savunmak olduğu için mülkiyet ortaya çıkana kadar yönetimin varlığı söz konusu değildir" (Smith, 1978-LJ(B): 19). Bir kez yönetim ortaya çıkınca zenginler ve fakirler arasındaki ayrımı ortaya çıkaran servet eşitsizliği zenginlerin fakirler üzerinde daha fazla etki sahibi olmayı sağlamıştır. Çünkü sürü sahibi olmayanlar sürü sahibi olanlara bağımlıdır. Avlanabilecekleri hayvanlar evcilleştirildikleri için avcılıkla geçimlerini sağlayamazlar. Bu nedenle makul bir şekilde sürüsü olanlar, verdikleri hediyelerle toplumun geri kalanı üzerinde toplumun geri kalanını kendilerine köle yapacak kadar nüfuz sahibi haline gelirler. Smith (1978-LJ(B): 23) bu konuda Eski Ahit'teki Abraham ve Lut'u örnek gösterir. Çoban toplumlarından kabile reisi giderek bütün toplum üzerinde tek otorite haline gelir. Ancak bu aşamada mülkiyet sadece hayvan sürülerinden ibaret olduğu için suç da sınırlıdır. Bu nedenle güçler ayrılığı ve formel hukuk gelişmemiştir.

Smith, ders notlarında tarihsel aşamaların zorunlu olarak birbirini izleyeceğini belirtmiştir. Bunun birkaç istisnası vardır. Örneğin Kuzey Amerika'nın avcılık aşamasındaki yerlileri bir tür mısır yetiştirmektedir. Ancak ona göre bu durum onların çobanlık aşamasından geçmeden tarıma geçtikleri anlamına gelmez. Çünkü bu mısır daha ziyade avladıkları hayvanları yerken kullandıkları bir garnitürdür. Öte yandan Araplarda belli ölçüde tarım varken Tatarlarda (Moğollar) tarımın hiç olmaması toprağın ve iklimin tarıma uygun olmamasından kaynaklanmaktadır (1978: LJ(A): 57). Smith çobanlık aşamasından tarıma geçişi açıklarken, daha ayrıntılı bir şekilde tartıştığı merkezi bir sorunsalı gündeme getirir: Avrupa'da ticari topluma doğru evriminin temelini oluşturan Yunan ve Roma'nın kentsel uygarlıklarının tarihsel evrimini anlamak. Smith'in yazılarında Antik Akdeniz uygarlıklarını ticari toplumun erken bir biçimi olarak gördüğü anlaşılmaktadır (1978-LJ(A): 93). Modern yönetimin temel formları olan monarşi ve cumhuriyetçi (demokratik ve aristokratik biçimleriyle) yönetimler bu uygarlıklarda ortaya çıkmış, burada tarihsel gelişme avcılık, çobanlık, tarımcılık aşamalarının ardından ticari-kentsel bir uygarlığın doğuşuna yol açmıştır. Fakat Roma'nın, barbar çoban kabileleri (Cermenler) tarafından yıkılmasıyla Avrupa büyük bir gerileme süreci içine girmiş, yeniden istikrarlı bir gelişme ancak

feodalizmin doğuşu ile sağlanmıştır. Bu Antik Akdeniz uygarlıklarında tarihsel evrimin yarattığı kentsel uygarlığın çöküşü, ticari toplumun doğrusal değil çevrimsel bir gelişimine mi işaret etmektedir?¹²

Öte yandan Smith'in (1978-LJ(A):200-201) *Hukuk Bilimi Derslerinde* farklı geçim biçimleri ile ilişkilendirdiği bazı davranış, gelenek ve kurumların tarihini doğrusal ilerlemeci bir yaklaşımla değil çevrimsel (cyclical) bir tarih anlayışı çerçevesinde ele aldığı vurgulanmalıdır. Örneğin avcılar çağında var olan bireysel özgürlükler ve yönetime katılım olanağı, çobanlık ve tarım aşamalarında ortadan kalkmış, ticaret çağında yeniden canlanmıştır.

Smith'in, ticari toplumun sağladığı maddi ve entelektüel kapasitenin insanlığın gelişiminde ileri bir aşamayı teşkil ettiği yönünde bir şüphesi yoktur. Ancak bu aşamanın kalıcılığı ve tüm insanlık yararına işlemesi için, ticari toplumun ortaya çıkardığı paradoksların çözüme kavuşturulması gerekir. Bu nedenle antik kentsel uygarlık ile çağdaş ticari toplum arasındaki kesintinin neden gerçekleştiğini bulmaya odaklanır (Alvey: 2003: 6). Bu sorunun yanıtı o dönem İskoç düşünürlerin kafa yorduğu birbiriyle ilişkili bir dizi başka sorunun yanıtını da içermektedir. Smith bu konuya, *Milletlerin Zenginliği*'nin III. Kitabında ayrıntılı bir şekilde eğilecektir. İzleyen bölümde önce *Milletlerin Zenginliği*'nde dört aşamalı tarih kuramının nasıl ele alındığı tartışılacak, bu kuramla bağlantılı olarak III. Kitapta ele aldığı özgül tartışma değerlendirilecektir.

***Milletlerin Zenginliği*'nde Dört Aşamalı Tarih Kuramı**

Smith *Milletlerin Zenginliği*'nde eserin giriş bölümünden başlayarak kimi zaman bir karşılaştırma ögesi olarak, kimi zaman ele aldığı özgül bir sorunun tarihsel evrimini açıklamak için aşamalı tarihsel gelişme kuramına başvurmuştur. Bu kuramın eserin merkezi sorunsalı olan ticari toplumda maddi zenginliğin gelişmesinin koşullarını çözümlenmede Smith için önemli bir kılavuz olduğu görülmektedir. Smith, yukarıda vurgulandığı gibi ticari toplumda maddi refahın gelişmesini tüm insanlık yararına sonuçlar doğurduğu ölçüde önemser. Ona göre maddi refahın gelişmesi, yaşamı kolaylaştıran tüketim nesnelerinin çoğalması ve bunların giderek daha fazla insanın yaşamına girmesi ile insanlığın ilerlemesini destekler. Ticari toplum piyasa ilişkilerine dayandığı için piyasanın işleyiş ilkelerinin çözümlenmesinden hareketle, onun toplum yararına sonuçlar doğurmasını sağlayan koşullar ortaya konulmalıdır. Smith ticari toplumun yarattığı sorunlar karşısında İskoç aydınlanma düşünürleri ile benzer çekinceleri paylaşmasına karşın eserin daha önsözünde ticari toplumun sağladığı ilerlemeye bir ilkel vahşi imgesine dayanarak övgüyle yaklaşır:

Avcılık ya da balıkçılıkla geçinen vahşi milletlerde, çalışabilecek durumda bulunan herkes yararlı bir işle az çok uğraşır; kendisine yahut ailesi veya kabilesi içinde

ava gidemeyecek, balığa çıkamayacak kadar küçük, yaşlı ya da çelimsiz olanlara yaşamın gerekli ve elverişli maddelerini sağlamak için elinden geldiğince çalışır. Bununla beraber, bu milletler öyle acınaklı bir yoksulluk içindedirler ki çoğu kez sırf yoksulluk yüzünden çocuklarını, yaşlılarını, ayağa kalkamayacak durumdaki hastalarını bazen elleriyle yok etmek, bazen de açlığa terk etmek ya da vahşi hayvanlara yem olarak bırakmak zorunda kalır ya da hiç değilse böyle yapmak zorunda olduklarını sanırlar (1976: 10).

Oysa Avrupa'nın uygar ve ilerleyen ticari toplumunda:

...Toplumun toplam emeğinin ürünü o kadar fazladır ki, en aşağı, en yoksul tabakadan bile olsa, tutumlu ve çalışkan bir işçi, yaşam için ihtiyaç gideren ve rahatlık sağlayan maddelerin, herhangi bir vahşinin elde edebileceğine kıyasla daha fazlasından yararlanabilir (1976: 10).

Smith'e göre maddi ilerlemenin temel dinamiği ve sonucu işbölümünün gelişmesidir. I. Kitabın İşbölümü Üzerine başlıklı ilk bölümünde çivi manüfaktüründeki ünlü teknik işbölümü betimlemesinin ardından işbölümünün sağladığı maddi gelişmenin ticari toplumdaki tüm toplumsal sınıflar lehine ve görece eşitlikçi sonuçlar doğurduğunu savını öne sürerken, yine toplumsal ilerleme şemasının alt basamaklarında yer alan Afrika yerlilerinin yaşamını örnek gösterir:

Elbette ki üst katmanların ölçsüz lüksleri yanında, berikinin eşyası elbette çok sade, çok bayağı kalır. Böyle dahi olsa, bir Avrupalı prens ile çalışkan, tutumlu bir köylünün yaşantısı arasındaki fark, her zaman, bu köylünükilerle, on bin çıplak vahşinin yaşamı ve özgürlüğü konusunda mutlak bir efendi olan nice Afrika kralının yaşantısı arasındaki kadar olmasa gerektir (Smith, 1976: 24).

Smith, ilerleme ile eş anlamlı olarak gördüğü işbölümünün kökenini insanlar arasındaki ilişkilerin ana kalıbını oluşturan mübadele eğilimine dayandırır. Bu eğilimi genel olarak savunulduğu gibi basitçe insan doğasıyla ilişkilendirmez. Mübadele eğiliminin, "daha fazla tanımlanması mümkün olmayan insan doğasının asıl esaslarından biri mi olduğu, yoksa daha mümkün görünen alternatifin, yani mantık yürütme ve konuşma yeteneklerinin zorunlu bir sonucu mu olduğu" konusunda şüphelerini dile getirir. Ama bu çıkarımla mübadele eğilimini kültürel evrimin zorunlu bir sonucu olarak görür. Ancak burada mübadele, burjuva topluma özgü, burjuva bireyin tüm yaşam koşullarını kontrol eden eşdeğerlerin eşdeğerlerle değiştirildiği bir ilişkidir. Burada Smith'in toplumun farklı aşamalarında, toplumsal ilişkilerin farklı ilkelere dayandığını, ticari toplumun özgür bireyinin koşullandığı davranış ilkelerinin farklı çağlarda geçerli olmadığını göz ardı eder. Smith'in bu görüşlerinin teleolojik ve biraz zorlamayla ticari toplumun apolojisi olarak görülebilecek bir içeriğe sahip olduğu söylenebilir. Ancak Smith özellikle işbölümü üzerine yazdığı bölümde, bir

yandan ahlaki eleştirilere karşı kapitalist gelişmenin nesnellliğini, diğer yandan bu gelişmenin maddi refah ve bireysel özgürlüklerin bireyin güvencesi olduğu ölçüde, ilerici rolünü vurgulamaya çalışmaktadır:

Özgürce ve güvenle harcanmasına meydan verildi mi, her bireyin kendi durumunu iyileştirme yolundaki doğal çabası öyle sağlam bir kaynaktır ki, tek başına, hiçbir yardım olmaksızın hem topluluğu zenginliğe ve refaha götürecektir; hem de onun eylemlerini, insan yapısı yasalardaki budalalığın sık sık kösteklemek için kullandığı bir sürü saçma engelleri (bu engellerin etkisi her zaman, az çok onun özgürlüğünü zedelemek güvenliğini azaltmak olmasına karşın) aşacak güçtedir. Büyük Britanya'da çalışma tam bir güvenlik içindedir; mükemmel bir özgürlükten uzak olsa da, Avrupa'nın herhangi bir bölgesindeki kadar veya oradakinin daha özgürdür (1976: 540).

Smith, henüz kapitalizmin ilerici özelliklerinin yıkıcı etkilerine kıyasla daha belirgin olduğu bir dönemde yazmaktadır (Meek, 1977: 17). Ne var ki Smith'in mübadele eğilimini genelleştirmesi, klasik politik ekonomi geleneğinin kapitalizmi tarihdışı bir şekilde ele almasına yol açmış ve bütün tarih 18. yüzyıla özgü burjuva bireyin rasyonel kararlarına dayalı bir anlatıya dönüşmüştür. Bu perspektif, bu okulun bilimsel açıdan ötesine geçemeyeceği sınırları da belirlemiştir. Smith'e göre:

Karşılıklı gereksindiğimiz bu lütufların çoğunu, birbirimizden böyle anlaşma, trampa, satın alma ile elde ettiğimiz gibi, kökeninde işbölümüne yol açan da bu aynı değiş tokuş eğilimidir. Bir avcılar ya da çobanlar kabilesinde, belli bir kimse bir başkasından daha çabuk, daha ustalıkla, örneğin, yay ve ok yapmaktadır. O, bunları siğir ya da av eti karşılığında arkadaşları ile sık sık trampa etmektedir. Sonunda onlar ki, böylelikle, kendisi yakalamaya çıktığı takdirde tutabileceğinden daha çok hayvan ve av eti ele geçirebiliyor. Böylece, kendi çıkarını göz önüne alarak, yay ve ok yapmak giderek esas işi olur ve bir tür silahçı olur çıkar. Bir başkası, küçük kulübelerin ya da seyyar evlerin iskeletini çakmak ve üstünü örtmekte kendini göstererek öne çıkar. Komşularına, bu yolda faydalı olmaya çalışır. Komşuları, onu yine hayvan ve av eti vererek ödüllendirir. Sonunda kendisini tümüyle bu işe verip bir tür dülger olmanın işine geldiğini görür. Bunun gibi, bir üçüncü kimse de demirci ya da bakırcı olur. Bir dördüncüsü, vahşilerin başlıca giysileri olan post ve derilerin terbiyecisi, yahut sepicisi olur. Böylece, kendi tüketimini aşan bütün emek ürününün fazla kısmını, gereksinebileceği başkalarının emek ürününün benzeri kısımları ile deşitokuş edebileceğinden emin bulunması, her insanı, kendini belirli bir işe vermeye, bu iş için olanca yetenek ve zekasını geliştirip mükemmelleştirmeye özendirir (1976: 27-28).

Smith'in tarih kuramında burjuva bireyi bir başlangıç noktası olarak görmesi, *Milletlerin Zenginliği*'nin kuramsal açıdan en önemli konularından birisi olan emek değer kuramı ile ilgili formülasyonda da karşımıza çıkar. Smith (1976: 65),

burada “sermaye birikimini ve toprağın mülk edinilmesini önceleyen toplumun o ilkel ve kaba durumunda değişik nesnelere birbiriyle mübadele etmek için konulabilecek tek kuralın bu nesnelere elde etmek için gereken emek miktarları arasındaki oran olduğu”nu vurgular. Bu formülasyon Dobb (1973: 31-32)’un vurguladığı gibi bir yönüyle, değişim değerinin kaynağını araştırırken tıpkı Marx gibi belli bir toplumdaki sınıf ilişkilerini şekillendiren sosyo-ekonomik koşullara vurgu yapmakta ve kapitalizmi (ticari toplumu) özgül bir tarihsel aşama olarak ele almaktadır. Ancak Smith, tarihsel değişimin sonucunda ortaya çıkan bu aşamanın toplumsal ilişkilerini bir başlangıç noktası olarak ele aldığı için toplumun ilkel aşamasındaki avcı, Smith’in modelinin belkemiğini oluşturan bir basit meta üreticisi olarak resmedilmektedir:

Örneğin, avcılardan oluşan bir millet içerisinde, bir kunduzun öldürülmesi, çok zaman, bir geyiğin öldürülmesi için gerekli emeğin iki katına mal oluyorsa, bir kunduz doğal olarak iki geyikle mübadele edilecek ya da iki geyik değerinde olacaktır (1976: 65).

Marx (2013: 21-22), Smith’in Ricardo tarafından da tekrarlanan bu bakış açısını şu sözlerle eleştirmektedir:

Smith ve Ricardo’nun incelemelerine başlangıç olarak kabul ettikleri tek başına ve yalıtık avcı ve balıkçı, 18. yüzyılın, hiç de, bazı uygarlık tarihçilerinin imgelediği gibi, aşırı inceliğe salt bir tepkiyi ve yanlış anlaşılmalı bir doğal duruma dönüşü ifade etmeyen, Robinsonecu yavan hayalleri arasında yer alırlar.

...18. yüzyıl peygamberleri için -ki Smith ve Ricardo hâlâ onların omuzları üstünde durmaktadırlar-, bir yandan feodal toplum biçimlerinin dağılmasının, öte yandan 16. yüzyıldan beri gelişmiş olan yeni üretken güçlerin ürünü olan bu 18. yüzyıl bireyi *varoluşu geçmişe uzanan* bir ideal olarak görünmektedir. Onlar, bunda bir tarihsel sonuç değil, tarihin bir çıkış noktasını görmektedirler, çünkü onlar, bu bireyi, kökeni tarihte olan olarak değil ama doğa tarafından konumlandırılmış olarak, insan doğası kavramlarına uygun doğal birey olarak değerlendirmektedirler.

Smith’in *Milletlerin Zenginliği*’nde benimsediği ilerlemeci perspektif nedeniyle, ticari toplumu doğal özgürlüğün açık ve yalın istemi olarak gördüğünü yukarıda vurgulamıştık. Ona göre ticaret çağında toplum zorunlu olarak, işçiler, kapitalistler ve toprak sahipleri şeklinde üç katmana bölünür:

Her ülkenin toprağının ve emek gücünün yıllık ürününün tümü, ya da bir başka deyimle bu bir yıllık ürünün tüm bedeli, doğal olarak toprak rantı, emek ücretleri ve sermaye kârı şeklinde üçe ayrılır; bunlar rantla geçinen, ücretle geçinen ve kârla geçinen üç ayrı halk katmanının gelirini oluşturur. Bunlar *her uygar toplumun, üç büyük özgün ve köklü katmanı olup*, tüm diğer katmanların geliri önünde sonunda bunların gelirinden gelmektedir (1976: 69, vurgu sonradan).

Smith'e göre toplumsal üretimin ücret, kâr ve rant arasında bölüşümü uygar toplumun önkoşuludur. Bu nedenle geniş yığınları üretim araçlarından ayıran kapitalist gelişmelerin doğal ve gerekli bir koşulu haline gelmektedir. Smith, ticari toplum adını verdiği kapitalizmin gelişmesini, piyasanın serbest işleyişini güvence altına alacak kurumsal bir yapı içinde bireyci mübadele etkinliğinin işbölümünün barışçıl bir şekilde yetkinleşmesini sağlayarak, mübadelenin tüm tarafları için iktisadi zenginliği artırdığı bir süreç olarak okumaktadır (Brenner, 1989: 280-281). Örneğin bu çerçevede köylülerin topraktan zorla koparılmasına yol açan Çitleme Yasalarına hiç değinmezken, kökeni feodal döneme uzanmakla birlikte 17. Yüzyıl sonlarında yeniden canlandırılan Avcılık Yasasına (Game Law) karşı İngiliz ve İskoç köylülerin direnişine dair yorumlarında da bu yasanın mülksüzleştirme ile ilgili boyutuna değinmemektedir (Perelman, 2000: 49-50). Köylülüğü geçim araçlarından koparan çitleme yasalarıyla benzer bir işlev gören Avcılık Yasası, köylülerin avlanmak ve yakacak toplamak için ormanlara girişini yasaklamış, böylece köylülüğün proleterleşmesini hızlandırmıştır. Smith'e göre av sahalarının kapatılmasına yönelik bu yasa, toprağın verimli bir şekilde kullanılmasını engelleyen feodalizme özgü, arkaik bir yasadır. İlerlemenin kaçınılmazlığı karşısında eski bir yaşam tarzında ısrar etmek anlamsızdır:

Topluluğun ilkel (rude) aşamasında insanlığın en önemli uğraşları avcılıkla balıkçılık, topluluğun ilerlemiş durumunda en hoşlandıkları eğlence haline gelir, bir zamanlar ihtiyaç yüzünden yaptıkları şeyin arkasından zevkleri için koşarlar. Bundan dolayı, toplumun ilerlemiş durumunda, başkalarının zaman geçirmek için uğraştıkları şeyi zanaat olarak yapanlar, hep, pek yoksul kimselerdir. Theocritus zamanından beri balıkçılar bu durumdadır. Büyük Britanya'nın neresine bakılsa, yasak yerde avlanan bir kimse pek yoksuldur (1976: 117-118).

Smith, ilerleme adına ilkel birikimci pratikleri görmezden gelirken, aynı pratiklerin bir diğer veçhesini oluşturan koloniciliği değerlendirirken de benzer bir tutum sergilemektedir:

İspanyol ve Portekiz kolonilerinin çoğu tümüyle yeni pazarlardır. Avrupalıların keşfinden önce Yeni Granada, Yucatan, Paraguay ve Brezilya'da, zanaatlardan ve tarımdan nasibini almamış, vahşi milletler oturuyordu. Şimdi bunların hepsine gerek sanayi gerek tarım epeyce girmiştir. Tümüyle yeni sayılmamakla birlikte, Meksika ile Peru piyasaları bile daha önce olduklarından elbette çok geniştirler. Bu ülkelerin eski zamanlardaki parlak durumu üzerine yayımlanmış harika masallardan sonra, ilk keşifleri ve fetihleri tarihini şöyle soğukkanlı bir değerlendirme ile okuyanlar, ora ahalsinin sanayi, tarım ve ticarete, şimdiki Ukrayna Tatarları'ndan çok daha bilgisiz olduklarını açıkça görecekler. Bu iki millet arasında daha uygarı olan Perulular'ın bile, altın ve gümüşten süs olarak yararlanmakla birlikte, basılmış paraları yoktu. Bütün ticaretleri trampa yolu

ile oluyordu. Dolayısıyla da aralarında hemen hiçbir işbölümü yoktu. Toprağı işleyenler evlerini, ev eşyalarını, giyeceklerini, ayakkabılarını, tarım aletlerini kendileri yapmak zorunda idiler. Aralarındaki birkaç zanaatçının karnını, hep hükümdar, soylular ve rahipler doyurmuş; belki bunlar, onların hizmetkârları ya da kölesi idi (1976: 221).

Yukarıda vurgulandığı üzere Smith, Amerikan yerli halkları üzerine yazdıklarında ana kaynak olarak 18. Yüzyılda çok popüler olan kimi gezginlerin notlarına dayalı bir açıklamaya başvurmuştur. Bu açıklamalarda yerli halkların ilkel ve durağan toplum yapısı ile Avrupa'nın gelişkin ve dinamik toplum yapısı arasında, ikincisi lehine karşılaştırmalar sıkça karşımıza çıkmaktadır. Smith *Milletlerin Zenginliği*'nde bu karşılaştırmaları ilerlemenin önünde bir engel olarak gördüğü merkantilist politikaların eleştirisi için bir fırsat olarak da değerlendirmiştir:

Dış ticaretle zenginleşmek isteyen bir milletin, bütün komşuları zengin, çalışkan ve tüccar milletler olursa, amacına ulaşma olasılığı elbet çok fazladır. Her yandan göçebe vahşiler, yoksul barbarlarla çevrili bir büyük millet, kuşkusuz dış ticaretle değil, kendi topraklarını işlemekle ve iç ticaretle servet elde edinebilir. Eski Mısırlılarla şimdiki Çinlilerin büyük zenginlik edinmelerinin bu şekilde olduğu anlaşılıyor. Söylendiğine göre, eski Mısırlılar dış ticareti ihmal ederlermiş, şimdiki Çinlilerin de bunu pek hor gördükleri, kanunlarla gereği gibi kayırmaya tenezzül etmedikleri de biliniyor. Çağdaş dış ticaretin temel yasaları, bütün komşularımızın yoksullaşması amacını güderek, amaçlanan sonuçları doğurmaya güçleri yettiği oranda, o ticaretin kendisini önemsiz ve bayağı hale getirmeye sebep olmaktadır (1976: 495).

Smith, *Milletlerin Zenginliği*'nde iktisadi ilerleme sürecini, kapitalist, toprak sahibi ve ücretli emekçilerden oluşan üçlü sınıf yapısının egemen olduğu ticari toplumda, işbölümü ve uzmanlaşmanın gelişmesi temelinde açıklamaktadır. İşbölümünün gelişmesi ise pazarın genişliği tarafından belirlenmektedir. Bu nedenle eserin IV. Kitabında pazarı sınırlandıran merkantilist yasaları sert bir şekilde eleştirmektedir. Bu eleştirinin dayandığı düşünsel öncülleri eserin "Çeşitli Milletlerde Zenginliğin Farklı Gelişmesi" başlığını taşıyan III. Kitabında ele almıştır. Bu bölümde ele aldığı ilerlemenin doğal düzeni dört aşamalı tarihsel gelişme şeması ile önemli paralellikler içermektedir. Smith bu bölümde Roma İmparatorluğunun yıkılışının ardından Avrupa'nın iktisadi tarihini anlatır. Bu bölümdeki anlatı, toplumun ticari aşamaya ulaşmasının neden kaçınılmaz olduğu ve tüm toplum sınıfları yararına sonuçlar doğuran bu gelişmeyi kalıcı ve istikrarlı kılabilecek koşulların ne olduğuna odaklanmaktadır. Ancak böyle bir açıklamaya girişmek için dört aşamalı tarihsel gelişme kuramının şematizminden çıkarak, somut tarihsel deneyimi açıklamaları gerekmektedir. Brewer (2008: 5)'a göre Smith'in bu noktada, kuramsal tarih modelinden sapması, dört aşamalı tarihsel gelişme modelinin ampirik gerçekliğe seçici bir şekilde uygulanan ve

kuramsal tutarlılık adına ampirik gerçekliği feda eden bir model olmadığını da göstermektedir. Smith bu bölümde, dört aşamalı tarih modelinin ekonomik determinizminden uzaklaşmakta, politik ve hukuki faktörlere ve olumsuzluklara vurgu yapmaktadır (Skinner, 1982: 101).

Milletlerin Zenginliği'nin III. kitabında Smith'in gösterdiği ve ima ettiği gibi, Batı Avrupa'da ticari toplumun gelişimi iki nedenle kuramdan sapmaktadır. Birincisi Batı Avrupa'da ticari topluma varan ilerleme süreci, Smith'in formüle ettiği doğal gelişim şemasına uymamaktadır.¹³ İkincisi Batı Avrupa'nın tarihsel arka planını oluşturan Antik Akdeniz kentsel ve ticari uygarlıkları (Antik Yunan ve Roma Uygarlıkları), dört aşamalı tarihsel gelişme sürecini izleyerek ulaştıkları ticari toplum aşamasında, güç ve paranın yarattığı yozlaşma nedeniyle içten içe gerilemiş ve sonunda barbar çoban kavimlerinin akınlarıyla yıkılmıştır. Bu olgu, çağdaş ticari toplumun benzer bir yozlaşma ve dış saldırı karşısında kalıcılığını nasıl sürdüreceğini tartışmayı gerektirmektedir. Smith, *Milletlerin Zenginliği*'nin III., IV. ve V. Kitaplarında bu iki sorunsalı aydınlatmak için bir dizi açıklama önermektedir.

Smith'e göre (1976: 377)'e göre "eşyanın doğası gereği geçim maddeleri rahatlık ve lüksten önce geldiği için" "geçim maddesi sağlayan kırların işlenip ilerlemesinin rahatlık ve lüks sağlayan kentten önce gelmesi gerekir". "İşlerin doğal akışına bağlı olarak büyümekte olan her toplumun sermayesinin büyük bölümü önce tarıma sonra manüfaktüre en son olarak dış ticarete yönelir". Smith (1976: 380)'e göre toplumsal ilerlemenin doğal düzeni, "Avrupa'nın modern devletlerinde birçok bakımdan tersine çevrilmiştir". Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasını izleyen dönemde doğan feodal sistemin miras hukuku, kişisel bağımlılığa dayalı mülkiyet ilişkileri ve tahıl ticaretini yasaklayan düzenlemeler, toprak sahiplerini toprağı geliştirmeye yönelmekten alıkoymuştur. Tarımsal gelişmenin önündeki bu engeller nedeniyle Avrupa devletlerinde yüzyıllar boyunca ilerlemenin uyarıcısı ticaret ve sanayi olmuştur. Tarımdaki ilerlemeler kentlerdeki gelişmenin bir sonucu olarak, kentlerde yürütülen ticaretten elde edilen kazançların tarım sektörüne yatırılması ile ortaya çıkmıştır. Ne var ki Smith'e göre bu gelişme, özünde olumlu olmasına karşın "şeylerin doğal akışına" ters olduğu için zorunlu olarak yavaş ve istikrarsızdır. Bu nedenle Smith "zenginliğin çok büyük ölçüde ticaret ve manüfaktüre bağlı olduğu Avrupa ülkelerindeki yavaş ilerleme" ile "zenginliği tümüyle tarıma dayanan Kuzey Amerika" kolonilerindeki hızlı gelişmeyi karşılaştırır (Smith, 1976: 422-23).

Smith'e göre Avrupa toplumlarında ilerlemenin doğal düzeninin tersine çevrilmesi, ülkelerin tarımdan çok sanayi ve ticaret aracılığıyla zenginleşeceği kabulünden hareket eden merkantilist politikalara güç kazandırmış, bu da merkantilizmin korumacı ve tekelci düzenlemelerine yaslanan ticaret ve sanayi

sınıflarının hızla büyümesine yol açmıştır. Smith'e göre merkantilist politikalar sermayeyi tarımdan ticarete yönelterek genel büyüme oranını düşürmektedir. Eğer merkantil sisteme özgü korumacı ve tekelci düzenlemeler kaldırılırsa, bu alana yatırılan sermaye, toprak iyileştirmeye yönelecektir. Bu gelişme Smith'e göre ticaret kesimine özgü dinamizmi ve disiplini tarım sektörüne taşıyarak, tarımsal gelişmeyi olumlu yönde etkileyecektir. Çünkü; "Tüccar genellikle gözü pek, toprak sahibi (country gentleman) ise çekingen bir girişimcidir... ..Ticaret işinin sağladığı düzen, tasarruf ve dikkat alışkanlığı, doğal olarak tüccarı uygun bir duruma getirmekte ve onun herhangi bir iyileştirme projesini karlı bir biçimde ve başarıyla yürütmesini çok daha elverişli kılmaktadır" (Smith, 1976: 411-12).

Smith'e göre toprak sahipleri, toprakta uzun dönemli iyileştirmeler yapmalı ancak topraklarını kendileri işlemek yerine, girişimci çiftçilere kiralamaladır. Ücretli işçi kullanarak piyasaya yönelik üretim yapan bu kapitalist çiftçilerin, üretimden elde ettikleri kârı toprakta iyileştirme yatırımlarına yönlendirmeleri için uzun dönemli kiralama ve mülkiyet güvencesine sahip olmaları zorunludur. Smith, İngiltere'nin zenginliğinin sırrınının, kapitalist çiftçilere sağladığı bu yasal güvence olduğunu söylemiştir. Ona göre "yeomanleri böylesine destekleyen yasaların ve geleneklerin İngiltere'nin günümüzdeki yücelişine yaptığı katkı belki o çok bölünlenilen ticari yasaların tümünün katkısından daha büyüktür" (Smith, 1976: 392).

Tarıma dayalı gelişmenin *Milletlerin Zenginliği*'nde ortaya konulan doğal gelişmenin sonucu olarak ortaya konulması Smith'in kolonilerdeki çiftçilerin pratiklerine yönelik değerlendirmelerde de karşımıza çıkmaktadır:

Koloniciler, tarım ve öbür faydalı zanaatlar alanında, vahşi ve barbar milletlerde nice asırlar içinde kendiliğinden gelişebilecek olandan çok daha üstün bilgileri beraberlerinde getirirler. Bunun yanında, itaat alışkanlığı, kendi ülkelerinde var olan düzgün yönetim ve bunu "destekleyen" kanunlar sistemi ve düzgün adalet dağıtımı üzerinde epey bir bilgiyi de götürürler; doğal olarak, yeni yerleşmede, bunlara benzer bir şeyler kurarlar. Ama vahşi ve barbar milletlerde, hukuktaki ve yönetimdeki doğal gelişme, bunların korunması için gerekli hukuk ve yönetim gereğince kurulduktan sonra bile zanaatların doğal gelişmesine göre hala yavaştır. Her kolonicinin eline, ekip biçmeye gücünün yetebileceğinden çok toprak geçer. Kolonici bakımından ödenecek rant yoktur; ödenecek vergi de nadirdir. Toprağın ürününe ortak çıkan bir toprak sahibi olmadığı gibi hükümdara düşecek pay da çoğu kez pek azdır. Sonuçta hemen hemen tümü kendine kalacak bir ürünü elden geldiğince çoğaltmak için gerekli dürtülerin hepsine sahiptir (1976: 564-65).

Smith, tarımın, ticaret ve sanayiden farklı olarak ücret ve kâr üzerinde bir artık (rant) sağladığı için, bu sektörlerden daha üstün olduğunu ileri sürmüştür. Bu çerçevede ona göre “bir sermayenin kullanılabileceği bütün yollar içinde, topluma en yararlı olanı kuşkusuz tarımda sermaye kullanımı yoludur (Smith, 1976: 364).

Smith’in iktisadi artışı, yalnızca tarımda değil, sanayide de üretken emekçinin emeğinin sonucu olarak gören yaklaşımıyla çelişen ve Fransız Fizyokratların görüşlerinden esinlendiği izlenimi veren bu ifadelerin, büyük ölçüde Smith’in siyasal kaygılarını yansıttığı söylenebilir. Smith (1976: 412), ticaret ve manüfaktürün “yavaş yavaş düzen ve iyi yönetim, bununla ilgili olarak kişi özgürlüğü ve güvenliği” getirmesi nedeniyle tarıma nüfuz etmesinin yararlarını övmesine karşın kentli sınıfların ülkeye sadakatleri konusundaki kuşkularını dile getirir. Çünkü tarımdan farklı olarak, ticaret ve sanayiye dayanan zenginlik, sabit ve kalıcı bir zenginlik biçimi değildir. Bu nedenle, tüccarlar ve manüfaktürcüler belli bir ülkeye karşı sadakat duymazlar: “...bir tüccarın belli bir ülkenin vatandaşı olması zorunlu değildir. Tüccar açısından ticaretini nerede yürüteceği pek de önemli değildir”. Dolayısıyla, tüccarların zenginliği, ülke açısından tümüyle istikrarsızdır.

Buna karşılık toprak sahipleri ve çiftçiler, oturdukları ülkede kalıcı bir çıkarları olduğu için, bu kesimlerin ilerlemenin doğal akışını saptırmakta bir çıkarları yoktur. Zenginliğin tarıma dayalı doğal gelişmesi, bu kesimlerin rantlarını ve kârlarını artıracığı için, bunlar oturdukları ülkeye karşı sadakat duyarlar ve en önemlisi, “taşralı mülk sahipleri ve çiftçiler, sahip oldukları üstün onur duygusuyla, bütün toplumun, *tekelin lanetli ruhundan* en az etkilenen üyeleri”dir (Smith, 1976: 461, vurgu sonradan).

Smith’in iktisadi gelişmede tarımı önceleyen bakış açısı aynı zamanda ticari toplumda iyi işleyen bir düzenin sağlanabilmesi için gerekli siyasal süreçlerle ilgilidir. Smith’e göre iyi işleyen bir düzen adaletin kurumsallaşmasını ve yurttaşların siyasal süreçlere etkin bir şekilde katılmasını gerektirir. Ona göre kır sakinleri kent sakinlerine göre hem entelektüel hem de ahlaki bakımdan üstündür. Bunlar toplumsal değerlere sıkıca bağlı üyeler olarak bilinir. Ve bir kırsal emekçi, kendi komşularının güveninin ve onayını kazanmak ve davranışlarını toplumsal bilince ve toplumun ahlaki standartlarına göre yönlendirmek için çaba gösterir. Ancak kent sakinleri, ticari toplumun yozlaştırıcı etkilerine daha açıktır. Dahası, maddi ilerlemeyi sağlayan teknik işbölümü kentli emekçilerin belli bir meslekteki becerisini artırmasına karşın, sabahtan akşama kadar birkaç basit işlemin yinelenmesine dayalı bir çalışma, onun entelektüel, toplumsal ve ülkeyi savunmak için gerekli askeri (martial) erdemlerini geriletir (Smith, 1976: 782). Smith bu görüşleriyle tarıma dayalı toplumsal sınıfların üstünlüğünün dayandığı iktisadi, toplumsal ve siyasal gerekçeleri ortaya koymaktadır. Smith toplumun

ticarileşmesinin yol açtığı yozlaşmadan ve sanayideki uzmanlaşmanın yol açtığı aptallaşmadan en az etkilenen toplumsal ve siyasal güçler olan tarımcı sınıflara dayanmıştır. Bu tercih, aynı zamanda Büyük Britanya’da toprak sahiplerinin kontrolündeki Parlamento’nun gözetiminde biçimsel açıdan arkaik bir formda gelişen kapitalizmin koşullarını da yansıtmaktadır (Wood, 2012).

Smith *Milletlerin Zenginliği*’nin 5. Kitabında ticari toplumun kalıcılığını sağlayan temel öğeleri tartışır. Ticari toplumun bencil bireylerinin kişisel çıkarları peşinde koşması halinde bir toplumsal düzenin nasıl sağlanacağı konusunda *görünmez ele* değil, devlete başvurur. Ancak burada devlet sadece her bireyin “kendi durumunu iyileştirmek için sürekli olarak sarf ettiği doğal gayretin” toplum yararına sonuçlar doğurması için gerekli kuralları koymalı ve bu kuralların kalıcılığını güvence altına almalıdır. Böylece Dugald Steward’ın (1980: 315) Smith biyografisinde vurguladığı gibi, “doğal düzen”, “adaletin kurallarına uyduğu sürece her insanın kendi çıkarlarını kendi bildiği yolda izlemesine ve kişinin emeğini ve sermayesini toplumdaki diğer kişilerle olabilecek en özgür biçimde rekabete sokmasına izin vermek” yoluyla gerçekleşecektir.

Smith’e göre doğal özgürlüğün gerçekleşmesinde devletin başvuracağı kılavuz “devlet adamlarının ya da yasa koyucuların biliminin bir alt dalı olan” politik ekonomidir. Politik ekonominin iki temel amacı vardır:

Birincisi halk için bol gelir ya da geçim olanağı sağlamak ya da daha doğrusu halkın kendisi için gelir ya da geçim kaynağı yaratmasına yardımcı olmak; ikincisi ise devlete ya da Commonwealth’a kamu hizmetlerini sağlamak için yeterli gelir sağlamak. [yani] Ekonomi politik, hem halkın hem de devletin zenginleşmesini sağlar (Smith, 1976: 428).

Smith, bu görüşleriyle 18. yüzyılda feodal monarşi altında kapitalizmin yasalarını doğal yasalar olarak formüle eden, aydınlanmış bir despot eliyle pozitif yasaları doğal yasalara göre uygun hale getirerek bir mükemmel özgürlük sistemi oluşturmaya çalışan Fizyokratları eleştirir. Ona göre insanın kendi durumunu iyileştirme yönündeki doğal çabası özgürlük ve güvenlikle desteklendiği zaman toplum yararına sonuçlar üretecektir:

Her bireyin doğal çabası kendi durumunu iyileştirmektir. Özgürlük ve *güvenlikle* çaba harcadığı zaman, bu, öyle güçlü bir ilkedir ki, hiçbir yardım olmadan, tek başına, yalnızca toplumu refah ve zenginliğe taşımaya yeterli değil, aynı zamanda onun faaliyetleri üzerinde sıkça büyük yükler bindiren budala insan yasalarının neden olduğu yüzlerce zararlı engelin üstesinden gelmeye de yeterlidir (Smith, 1976: 540). (vurgular sonradan).

Smith *Milletlerin Zenginliği*’nde dört aşamalı toplum kuramına açıkça yalnızca V. Kitaptaki savunma ve adalet harcamaları bölümünde ve kısaca eğitim harcamaları ile ilgili bölümde başvurmuştur. Savunma harcamaları bölümünde Hükümdarın,

öbür bağımsız toplulukların saldırısından ve istilâsından topluluğu korumak olan birinci ödevi, ancak askeri bir kuvvet aracılığıyla yerine getirilebileceğini ve bu askeri kuvvetin hem barış zamanında hazırlanmasına hem savaş sırasında kullanılmasına ilişkin harcamaların, toplumsal gelişmenin farklı evrelerinde farklı biçimler alacağını vurgular. Smith'e göre avcı topluluklarda her adam, "avcı olduğu kadar da savaşçıdır". Ayrıca Kuzey Amerika'nın yerli kabilelerinde görüldüğü gibi, topluluğun üyeleri savaşa gittiği zaman, kendi silahını götürür ve savaşta geçimini yine kendisi sağlar. Bu topluluklarda, mülkiyet ve devlet olmadığı için savaşa hazırlık ve savaşta beslemek üzere her hangi bir harcama yapılması da beklenemez. Öte yandan çoban kavimlerinde geçim biçiminin doğası gereği topluluğun üyeleri savaşçı nitelikleri haizdir ve burada devlet ortaya çıkmış olmasına karşın savaş harcamaları önemli bir sorun oluşturmaz:

Tatarlar'la Araplar'da rastladığımız gibi, topluluğun daha ileri bir durumundaki çoban halklarda, aynı biçimde, her adam bir savaşçıdır. Bu tür halkların, çoğu kez değişmez konutu yoktur. Bunlar ya çadırlarda ya oradan oraya kolayca taşınan bir tür üstü örtülü arabalarda otururlar. Bütün kabile yahut millet, gerek yılın türlü mevsimlerine, gerek başkaca rastlantılara göre yer değiştirir. Sürüleri ve davaları ülkenin bir yanındaki yemi tüketti mi, bir başka yanına, oradan bir üçüncüsüne göç eder. Kurak mevsimde ırmak boylarına iner; yağmurlu mevsimde yaylaya çekilir. Böyle bir halk savaşa girdi mi, ...barış zamanında bile göçebe yaşamaya alışık olduğundan, bütün halk savaş sırasında yadırgamadan savaş alanına gider (1976: 690).

Benzer bir şekilde tarımcı topluluklarda da topluluğun üyeleri, geçim biçiminin doğası gereği savaşçı yeteneklerle donatılmıştır, tarımsal faaliyetin mevsimsel karakteri nedeniyle köylülerin hasat zamanları dışında savaşa gitmelerini engelleyen bir durum söz konusu değildir. Ve bu aşamada askeri harcamalar önemsiz düzeydedir:

Topluluğun daha da ileri bir durumunda, dış ticareti az olan ve hemen hemen her ailenin kendisi kullanmak üzere kendi başına hazırladığı kaba saba ve ev işi mamullerden başkasının bulunmadığı tarımcı haklarda her adam, yine ya bir savaşçıdır ya da kolayca bir savaşçı olur. Bütün gün açık havada geçiren tarımcılar, mevsimlerin her türlü sertliğine maruz kalırlar. Alışılmış yaşamlarının çetinliği onları, bir kısmı kaçınılmaz işlerinin zahmetlerini çok andıran savaş yorgunlukları için hazırlar. Bir hendek kazıcının kaçınılmaz işi onu, bir tarlanın etrafını çevirmeye olduğu kadar, siperlerde çalışmaya ve bir ordugâhı tahkime hazırlar. Bu gibi tarımcıların zaman geçirmeye dönük, alışılmış eğlenceleri, tıpkı çobanlarındaki gibi olup aynı biçimde savaşı andırır. Ancak, boş zamanları çobanlara göre az olduğu için tarımcılar bu eğlencelerle pek öyle uğraşmazlar. Asker olmasına askerdirler ama pek o denli talimli değildirler. Bununla birlikte, o halleriyle bunları savaş alanı için hazırlamak, hükümdara ya da devlete nadiren bir masrafa mal olur (1976: 693).

Toplumun tarımcı aşamasında, nüfusun yerleşik olması, savaş zamanında kadınlar, çocuklar ve yaşlıların evde kalmasını zorunlu kılar. Öte yandan tarımsal faaliyetin mevsimsel karakteri nedeniyle en azından hasat ve ekim zamanında, gönüllü bir şekilde askerlik yapan erkek nüfusun köylerine dönmesi gerekir. Bu savaşçı erkek nüfus, ülkeyi istilacılardan korumak için karşılıksız bir şekilde askeri hizmet sunmaya hazırdır. Smith bu konuda Peloponez Savaşları döneminde Peloponez halkını ve Krallık ve Cumhuriyetin ilk dönemlerindeki Roma'yı örnek gösterir. Thucydides'den aktardığına göre Peloponez halkı genellikle yazın harmanı kaldırmak üzere savaş alanından ayrılıp köylerine dönmüştür (1976: 693-94).

Smith'in esas sorunsalını oluşturan ticaret toplumu aşamasında ise sanayinin gelişmesi ve savaş sanatındaki ilerleme nedeniyle daha önceki aşamalardan farklı olarak savaşa gidenlerin kendi masraflarını karşılamalarını olanaksız hale gelir. Öncelikle nüfusun büyük bir bölümünün sanayi sektöründe istihdam edildiği bir ülkede savaşa gitmek için işinin başından ayrıldığı anda gelirden yoksun kalır. "Ahalisinin çoğu zanaatçı ve imalatçı olan bir ülkede, savaşa gidenlerin büyük bir kısmının bu sınıflardan alınması ve dolayısıyla devletin hizmetinde çalıştırdıkları sürece ihtiyaçlarının devletçe sağlanması gerekir" (1976: 695). Öte yandan savaş sanatı karmaşıklaşmış, savaşlar uzun yıllara yayıldığı zaman halkın uğraşı ister tarım ister sanayi olsun paralı ordulara başvurmak kaçınılmaz hale gelir. Eski Yunanistan'da ve Roma'da bu yola başvurulduğu dönemler olmuştur.

Ticaret toplumu aşamasında savaş sanatı daha da karmaşıklaşmış, ateşli silahların icadı ve yaygın kullanımıyla birlikte, gerek askerlerin geçim masrafları gerekse silah ve cephane masrafları büyük bir meblağa ulaşmıştır. Ancak Smith "Savunma Harcamaları" başlıklı bu bölümde bu konuya neredeyse hiç değinmez. Bu konuda ticaret toplumunun zenginlik üretme kapasitesinin bu sorunu kendiliğinden çözeceğine güvendiği açıktır. Smith'in esas ilgilendiği konu o dönem İskoç elitleri içinde gündeme gelen paralı ordu, milis ordusu tartışmasıdır. 1750'lerde İngiltere ile birleşmenin iktisadi ve politik sonuçlarından rahatsız olan İskoç milliyetçileri, İskoç milis ordusunun dağıtılarak, savunmanın Büyük Britanya'nın kalıcı ordusuna bırakılması yönündeki girişimlere karşı güçlü bir kampanya başlatmıştır. Smith'in de aralarında bulunduğu İngiltere ile birleşme yanlısı liberal kesimler yerel yurttaş milislerine karşı kalıcı paralı ordunun neden zorunlu ve daha yararlı olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Smith'in ticari toplumda savunmanın nasıl sağlanacağı üzerine bu bölümde geliştirdiği görüşler neredeyse tümüyle bu kaygıyı yansıtır. Smith'in bu konudaki görüşleri modern kapitalizmin teritoryal rekabet ve sermaye birikimi ilişkisi, savaş sanayinin genel teknolojik gelişme ile ilişkisi vb. konular üzerine bir dizi önemli ve uzak görüşlü fikir içerir.

Smith'e göre Eski Yunan ve Roma cumhuriyetlerinde ve feodal çağın başlangıç dönemlerinde askerlik, ülkedeki belli bir kesimin biricik ya da belli başlı bir işi olan ayrı bir zanaat değildi: "Ekmeğini kazandığı alışılmış zanaatı yahut işi ne olursa olsun, devletin her uyruğu, bütün olağan hallerde kendini aynı zamanda, askerlik zanaatını yapmaya elverişli görür; birçok olağanüstü hallerde ise onu yapmak zorunluluğunda sayardı." Askerlik talimleri devletin gözetiminde bu işe koşulan uyruklara yaptırılırdı (1976: 696-697). Ancak ticari toplum aşamasında, savaş sanatı daha da karmaşıklaştı ve onun gelişmişlik derecesini makineleşme ve onunla ilişkili iş alanları belirlemeye başladı. Aynı çerçevede savaş sanatının bu gelişmişlik derecesine ulaşması için, bu alanın belli bir yurttaş sınıfına özgü biricik ve belli başlı bir uğraş haline gelmesi gerekiyordu. Bunu ise ancak devletin bilinçli müdahalesi sağlayabilirdi:

Başka her sanat için olduğu gibi, bu sanatın gelişmesi için de işbölümüne gerek vardır. Öbür sanatlarda işbölümü, birçoğunu birden yapacaklarına, kendilerini belli bir zanaata hasretmekle kişisel çıkarlarının daha iyi yürüdüğünü gören bireylerin açığızluluğu ile doğallıca ortaya çıkar. Fakat askerın zanaatı, ancak devlet aklıyla (wisdom of the state) ile öbür zanaatlardan ayrı ve farklı özel bir zanaat haline gelebilir (1976: 697).

Smith bu noktada, ticaret toplumunun bencil bireylerinin, gerek bu toplumu niteleyen davranış ilkeleri, gerekse geçim biçiminin zorunlu kıldığı uğraşlar nedeniyle ülkenin savunulması için gerekli özveriye göstermeyeceği için paralı ordu seçeneğini tartışmaya açmaktadır. Ticari toplum aşamasında işbölümünün yol açtığı tek yönlü gelişme ve bencil eğilimlerin yanı sıra tarıma yıl boyu çalışmayı gerektiren ıslah yöntemlerinin girmesi ve nüfusun giderek artan bir kesiminin istihdam edildiği sanayide işin terkedilmesinin olanaksız olması nedeniyle yurttaşların askeri yetenekleri gerileyecektir. Bu nedenle modern bir devlette savunma için başvurulabilecek iki yöntemden birisi olan yurttaş milisleri etkili bir yöntem değildir. Üstelik ateşli silahlara dayalı yeni savaş teknolojisi, savaşta bireysel becerinin önemini azaltmış olsa da, askerlerin koşulsuz itaatini zorunlu kılmaktadır. Tek işi askerlik olmayan yurttaş milislerinin, koşulsuz itaati sağlayan talimlere yeterince zaman ayırması mümkün olmadığı gibi, savaşın ateş ve barutunun yarattığı gürültü içinde profesyonel askerler kadar cesur davranamayacağı açıktır.

Smith'in bu konudaki görüşlerinin İskoç Aydınlanmasının önde gelen düşünürlerinden Adam Ferguson'un *An Essay On Civil Society*'de dile getirdiği görüşlere dayandığı anlaşılmaktadır.¹⁴

Ferguson, bu eserde, oldukça uzak görüşlü bir şekilde manüfaktürlerdeki teknik işbölümünün etkinliğini tartışırken işçinin, general ve er arasındakine benzer hiyerarşi ve emir komuta ilişkisi içinde tutulması gerektiğini ve işin işçinin kontrolünden koparılmasını gerektiğini vurgulamıştır. Ne var ki işçiyi

işin bütününün bilgisinden koparan, sabahtan akşama makinenin bir eklentisi olarak aynı yeknesak işi tekrarlamaya zorlayan teknik işbölümünün sağladığı maddi ilerleme, işçinin hem fiziki becerilerini hem de entelektüel kapasitesini ortadan kaldırmaktadır. Bu durumda, ticari toplumda herkes yararına sonuçlar doğuracağına inanılan maddi ilerleme, toplumun geniş emekçi kesimlerinin fiziki ve entelektüel gerilemesi ve ahlaki dejenerasyonu pahasına gerçekleşecektir. Smith, yukarıda vurguladığımız gibi ticari toplumun özgür bireylerinin politik yaşama, aktif bir şekilde siyasi tartışmalara katılan, herkes yararına işleyecek kurumsal yapıyı güvence altına alacak siyaset alanının yurttaşların etkin katılımı ile sürdürülecek bir etkinlik olacağını öngörmektedir. Aksi halde, tekelci çıkarlar galebe çalacak, doğal özgürlüğü yolundan sapacaktır. Smith'in bu soruna getirdiği çözüm, devlet eliyle finanse edilecek bir genel eğitimidir. Genel eğitim yoluyla ticari toplumda işin yol açtığı entelektüel gerilemenin önüne geçilecek, böylece hem yurttaşların politik konularda akıl yürütme becerileri gelişecek hem de moral gerilemenin yol açacağı düzeni tehdit edecek başıbozukluklar kontrol altına alınacaktır.

Smith, paralı askerlerden oluşan kalıcı ordunun cumhuriyetçi değerlerle bağdaşmazlığı üzerine itirazlara da 17. yüzyıl İngiltere tarihinden örneklerle karşı çıkmıştır. Smith'e göre bir ülkede tarım ve sanayideki ilerlemelerin ürünü olan zenginlik, bütün komşuların saldırısını kışkırtır. Bu tehditlere karşı ülkenin savunulmasını tam da savaşçı erdemleri azaltan bu zenginlik üretme kapasitesi sağlayacaktır. Yani askeri teknolojilerde gelişme ve paralı ordu. Böylece ticari toplum, Eski Yunanistan ve Roma'nın kentsel uygarlıklarının barbar saldırıları karşısında yok olmasına yol açan kaderden kaçınabilecektir. Ticari toplum, Cumhuriyetçi değerleri koruyacak savaşçı erdemleri ortadan kaldırmış olabilir ama kendisini koruyacak mekanizmayı da üretmiştir.

Smith'in ve İskoç aydınlanmasının gündeme getirdiği bu tartışmalar, çağdaş kapitalist toplumda, iktidarın hegemonya ve zor bileşimine dayalı işleyişine, bu çerçevede eğitim, siyaset kurumu, askerlik, ulusal savunma gibi alanların işlevine dair bir dizi öncü fikir içermektedir.

Sonuç

18. yüzyıl tarihyazımı ve tarihsel malzemeye dayalı toplumsal incelemeler, tarihi akışın amacına ulaşarak sona ermesi anlamında teleolojik bir karakter taşısa da oluşum halindeki kapitalist toplumun yapısını ve işleyişini anlamaya dönük eleştirel ve nesnel incelemeler üretmiştir. Bu eleştirelilik ve nesnellik eski topluma karşı, maddi ve entelektüel ilerlemeyi ve bireysel özgürlükleri temsil eden yeni toplumun zaferi için mücadele eden Aydınlanma düşünürlerinin ortak özelliğidir.

Aydınlanma çağında bilimsel tarihyazımı, doğa bilimlerinden esinlenen bir toplum kuramının parçası olarak doğmuştur. Adam Smith'in dört aşamalı tarih kuramı ve bu kuramdan hareketle kaleme alınan çalışmalar, tarihsel açıklamada kuramsal yaklaşımı zorunlu kılan ölçütler bakımından değerlendirildiğinde, 18. yüzyılda bilimsel tarihyazımının bir erken doğumundan bahsedilebilir.

Tarihsel incelemelerin neden bir kuramsal yaklaşıma gereksinim duyduğu konusunda Tosh (1997: 144-145) üç ana sorun kümesinin altını çizmiştir. Bunlardan ilki, belli bir zaman dilimindeki insan deneyiminin bütün boyutları arasındaki karşılıklı ilişkileri kavramanın güçlüğüdür. 18. yüzyılda tarih araştırmalarının kapsamında ve verilerin hacmindeki büyüme, temalara göre uzmanlaşma yönündeki baskılar daha güçlü soyutlama yeteneğini zorunlu kılmıştır. Toplumun evrimini anlama yönündeki bütüncül tarih perspektifi, toplumun ekonomik, siyasal, ideolojik, hukuki vb. düzeylerinin nasıl birbirine bağlanıp nasıl bir bütün oluşturduğuna dair bir toplumsal kurama yaslanmak zorundadır. Montesquieu'nün giriştiği çaba bu yöndeki ilk girişimlerden biridir.

Tarihte kuramı zorunlu kılan ikinci sorun alanı toplumsal değişim sorunudur. Tarihte bir değişim olup olmadığı, değişim varsa, tarihteki belli başlı değişimlerin ortak bir nitelik gösterip göstermediği, tarihsel değişimi harekete geçiren dinamiğin ne olduğunun açıklanması bir kuramsal açıklamayı zorunlu kılmaktadır. Montesquieu bu sorulara cevap vermemiş, yalnızca farklı toplumları ortaya çıkaran nedenselliklerle ilgilenmiştir. Smith ve diğer İskoç düşünürler, bu konuda insanın kendi durumunu iyileştirme eğilimine ve mübadele eğilimine öncelik vermiştir. Tarihte kuramı gerekli kılan üçüncü sorun alanı değişimin doğrultusunu açıklama çabası ile ilgilidir. Tarihin kendisine doğru ilerlediği bir amaç var mıdır? 18. yüzyıl tarihçiliği, Yahudi-Hıristiyan geleneğinin teleolojik, tek çizgili tarih anlayışını sekülerleştirerek, tarihi aklın zaferi, doğal özgürlüğün gerçekleşmesi ile sonuçlanan maddi ve zihinsel ilerlemenin öyküsü olarak görmüştür (Carr, 1994: 131). Bu ilerlemeci tarih fikri Britanya'da tarihin Whig yorumu olarak bilinen anayasal özgürlüklerin gelişmesi biçimini alırken, 19. yüzyılda özellikle Kıta Avrupası'nda Leopold Von Ranke'nin öncülük ettiği pozitivist tarih anlayışının etkisi altında ulusal kimliklerin oluşup güçlenmesi ve ulus devletin doğuşunda siyasal ifadesini bulmuştur.¹⁵

Tarihyazımı alanında 20. yüzyılda Fransa'da Annales Okulu ve İngiltere'de Marksist tarihçilerin katkısıyla kuramsal yönelimli sosyo-ekonomik tarih yeniden canlanmıştır. İlginç bir şekilde, unutulmaya terk edilmiş olan "İskoç Tarihsel Okulu"nu yeniden gündeme taşıyan Büyük Britanya Komünist Partisi çizgisinde yayın yapan *Modern Quarterly* dergisidir. Roy Pascal (1938), bu dergide yayınlanan makalesinde Smith, Ferguson, Millar ve Robertson'ın burjuva toplumunun ve burjuva topluma varan sürecin bilimsel çözümlemesine ilk girişenler olduğunu

vurgulamıştır. Bu çalışmanın izinden giden ve bu yazıda sıkça gönderme yaptığımız R. L. Meek, (1967) anılan düşünürlerin Marksist sosyolojinin ya da tarihsel materyalizmin öncüleri olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur. Meek'in bu yorumuna karşı Marx'ın tarih anlayışının, maddi yaşamın üretiminin merkeziliği dışında, gerek tarihsel değişimin mekanizması gerekse değişimin ürettiği sonuçların değerlendirilmesi bakımından İskoç düşünürlerle pek az ortak noktası olduğu söylenebilir. Ancak, Marx ve Engels tarihsel materyalizmin oluşumunda 18. yüzyıl Aydınlanma düşünürlerinin katkısını teslim etmektedir:

“Yaşamak içinse her şeyden önce yiyecek, içecek, barınak, giysi ve daha başka şeyler gerekir. O halde, ilk tarihsel eylem, bu ihtiyaçları karşılayacak araçların üretimidir; maddi yaşamın kendisinin üretimidir. Ve bu, binlerce yıl önce olduğu gibi bugün de insanların hayatlarını sürdürebilmeleri için gün be gün, saat saat yerine getirilmesi gereken tarihsel bir eylem, tüm bir tarihin temel koşuludur.

...her türlü tarih anlayışında öncelikle bu temel olgunun bütün önemiyle ve en geniş kapsamıyla hakkını verecek şekilde gözlemlenmesi gerekir. Bilindiği üzere Almanlar bunu hiçbir zaman yapmadı; bu yüzden tarih için dünyevi bir temele, dolayısıyla da bir tarihçeye hiçbir zaman sahip olmadılar. Fransızlar ve İngilizler, bu olgunun tarih olarak adlandırılan şeyle bağlantısını, özellikle politik ideolojide tutulu kaldıkları sürece son derece tek yönlü bir bakış açısıyla kavradıysa da, yine de burjuva toplumunun, ticaret ve sanayinin tarihlerini ilk defa yazarak tarih yazımına materyalist bir temel kazandırmak için ilk girişimleri gerçekleştirenler oldular (Marx ve Engels, 2013: 36).

Marx (1993: 25), kendi tarih anlayışını formüle ettiği *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*'nın ünlü önsözünde “devlet biçimlerinin olduğu gibi hukuki ilişkilerin de kökeninin “Hegel’in 18. yüzyıl İngiliz ve Fransız düşünürlerinin örneğine uyarak “sivil toplum” adı altında topladığı maddi varlık koşullarında buldukları ve sivil toplumun anatomisinin de, ekonomi politikin içinde aranması gerektiği sonucuna ulaştım” sözleriyle doğrudan Adam Smith ve Adam Ferguson’a gönderme yapmıştır. Bu pasaj, Hegel’in “sivil toplum” üzerine çözümlerinin kaynağına da işaret etmektedir. Smith’in tarih ve toplum kuramı ve bu kuramın bir parçasını oluşturan dört aşamalı tarihsel gelişme modeli, içinde yaşadığı oluşum halindeki kapitalist toplumu rasyonelleştirme ve zaman zaman meşrulaştırma kaygısıyla formüle edilmiş olsa da, Aydınlanma felsefesinin diğer eserleri gibi, modern burjuva toplumu anlamak için çok zengin bir kaynak olmaya devam etmektedir.

Sonnotlar

¹ Jevons (1957: 23) şöyle yazmaktadır: “Bu eserdeki kuram tümüyle haz ve acının kalkülüsüne dayanır; ve iktisadın amacı hazzı adeta en az acı maliyetiyle edinerek mutluluğu azamileştirmektir.”

- ² “The obvious and simple system of natural liberty’ (Smith (1976: 687).
- ³ Aynı dönemin içine farklı tarihsel özelliklerine karşın Aydınlanmanın ilkelerinden doğrudan beslenen ve aynı zamanda Aydınlanma felsefesine güçlü bir ivme kazandıran 1776 Amerikan Devrimi de yerleştirilebilir.
- ⁴ Bilim devriminin başarılarının özlü bir anlatımı için bkz. Wetsfall (2000).
- ⁵ Aydınlanmanın ilerlemeci perspektifi 19. Yüzyıl felsefi ve toplumsal düşüncesinde evrimciliğin yaygın ve etkili bir düşünüş biçimi haline gelmesinde önemli bir rol oynamıştır. Darwinci evrim kuramı temelinde genel olarak evrim ve sosyal teori arasındaki ilişkilerin yönetsel ve ideolojik boyutlarına eğilen önemli bir çalışma için bkz. Özel (2011).
- ⁶ Bu konuda ayrıca bkz. Meek (1976).
- ⁷ Genellikle daha az vurgulasa da Montesquieu’dan önce bu konudaki en önemli girişim İtalyan düşünür Giambattista Vico’dan gelmiştir. Vico, 1725 yılında yayınlanan *Scienza Nuova* (Yeni Bilim) adlı eserinde tarihin oluşumunda insan eylemine vurgu yapmış ve insan tarihi kendi yaptığına göre tarihin ilkelerinin insan zihninin geçirdiği değişimler içinde anlaşılacağını savunmuştur (Timur, 2011: 93-96.).
- ⁸ Dört aşamalı tarih kuramı, ilk kez John Dalrymple’in 1757 yılında yayınlanan *Essay towards a General History of Feudal Property* adlı eserinde zikredilmiştir (Davidson, 2012: 43).
- ⁹ Ferguson aynı zamanda 1783 yılında üç ciltlik *The History of the Progress and Termination of the Roman Republic* başlıklı eseri yayınlamıştır. Burada ayrıca Edward Gibbon’un çevrimsel tarih anlayışına dayanan büyük eseri *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*’ı da zikretmek gerekir. 6 ciltlik bu çalışma 1776-1788 yılları arasında yayınlanmıştır.
- ¹⁰ David Hume’un 1754-1762 yılları arasında yayınlanan *The History of England: From the Invasion of Julius Caesar to the Revolution in 1688* adlı eseri geleneksel tarih anlayışından sosyo-ekonomik tarihe geçişe işaret eden önemli bir öğeler içermektedir.
- ¹¹ Bu konuda oldukça yetkin bir tartışma için bkz. Ege (2010).
- ¹² Bu konuda Heilbroner (1973) Smith’in *Milletlerin Zenginliği*’nde kapitalist ekonominin işleyişine dair geliştirdiği kuramsal çerçevenin mantıksal sonuçlarına ve kapitalist gelişmenin yarattığı toplumsal sorunlara dayanarak ticari toplumun kendi çöküşünün tohumlarını içinde taşıdığını vurguladığını ve bu nedenle Smith’in doğrusal değil çevrimsel bir tarih anlayışına sahip olduğunu savunmaktadır. Bu argüman dikkate değer olsa da, Smith’in ve İskoç aydınlanmasının Adam Ferguson gibi diğer düşünürlerinin, ticari toplumun tekelleşme, durgunluk, yoksulluk, ahlaki dejenerasyon ve yabancılaştırma gibi sorunlarının farkında olduklarını ve bu sorunlara rağmen bu toplumu ilerletmenin nihai uğrağı olarak gördüklerini, tam da bu nedenle bu toplumu rasyonelleştirecek ve olası bir çöküşten kurtaracak bir reform için çabaladıklarını göz ardı etmektedir.

¹³ Brenner (2007) Smith'in tarihsel gelişmeyi öznesi *homoeconomicus* olan bir süreç olarak okuduğu için bu bölümdeki anlatının genel modelden bir sapma olarak değerlendirilemeyeceğini çünkü kırdaki gelişmeyi uyaran ana dinamiğin yine ticaret olarak tartışıldığını vurgulamaktadır.

¹⁴ Bu bağlantıya ilk dikkati çeken Marx (1979: 119) olmuştur. Marx bu bağlantıya *Kapital I*'de de işaret etmiştir.

¹⁵ Burada 19. yüzyılda tarihçilik alanında pozitvizmin egemen olmasıyla, iktisatta pozitvizmin ifadesi olan neoklasik iktisadın doğuşu arasındaki koşutluğun bir rastlantı olmadığı vurgulanmalıdır.

Kaynakça

Althusser L (1987). *Politika ve Tarih*. Çev. Ö Sezgin ve A Şenel, Ankara: Verso.

Alvey J E (2003). Adam Smith's View of History: Consistent or Paradoxical?, *History of the Human Sciences*, 16 (2): 1-25.

Bowles P (1985). The Origin of Property and the Development of Scottish Historical Science, *Journal of the History of Ideas*, 46(2): 197-209.

Brenner R (1989). Bourgeois Revolution and Transition to Capitalism, içinde: A L Beier, D Cannadine ve J M Rosenheim (der.), *The First Modern Society: Essays in English History in Honour of Lawrence Stone* (Past and Present Publications), Cambridge: Cambridge University Press, 271-304.

Brenner R (2007). Property and Progress: Where Adam Smith Went Wrong, içinde: C Wickham (der.), *Marxist History-Writing for the Twenty-First Century*. Oxford: Oxford University Press, 49-111.

Brewer A (2008). Adam Smith's Stages of History, *Bristol University Discussion Paper No. 08/601*, 1-25. <https://core.ac.uk/download/pdf/7352596.pdf>, Son erişim tarihi, 8 Ocak 2020.

Burke P (2000). *Tarih ve Toplumsal Kuram*. Çev. M.Tunçay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Callinicos A (2004). *Toplum Kuramı: Tarihsel Bir Bakış*. Çev. Y Tezgiden, İstanbul: İletişim.

Carr E H (1994). *Tarih Nedir*. Çev. M G Gürtürk, İstanbul: İletişim.

Çiğdem A (2003). *Aydınlanma Düşüncesi*. İstanbul: İletişim.

Dobb M (1973). *Theories of Value and Distribution since Adam Smith*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ege R (2010). Adam Smith'in François Quesnay Eleştirisi Üzerine, M Kara ve N E Aydınonat (der.) *Görünmez Adam Smith*. İstanbul: İletişim, 85-112.

Ferguson A (1996). *An Essay on the History of Civil Society*. D Forbes, (Ed.), Edinburgh: Edinburgh University Press.

Heilbroner R L (1973). The Paradox of Progress: Decline and Decay in the Wealth of Nations, *Journal of the History of Ideas*. 34 (2): 243-262.

Hobsbawm E J (1999). *Tarih Üzerine*. Çev. O. Akinhay, Ankara: Bilim ve Sanat.

Hodgson G M (2001). *How Economics Forgot History: The Problem of Historical Specificity in Social Science*. London and New York: Routledge.

Hont I (1983). The 'Rich Country-Poor Country Debate in Scottish Political Economy', I Hont ve M Ignatiev (der.) *Wealth and Virtue: The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment*. Cambridge: Cambridge University Press. 271-316.

Hopfl H M (1978). From Savage to Scotsman: Conjectural History in the Scottish Enlightenment, *Journal of British Studies*. 17 (2): 19-40.

Israel J (2018) *Radikal Aydınlanma ve Modern Demokrasinin Kökenleri*. Çev. A F Yıldırım, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.

Jevons W S (2013). *The Theory of Political Economy*. London: Palgrave Macmillan.

Kula V (2001). *The Problems and Methods of Economic History*. Leh dilinden çev. R Szreter, Aldershot: Ashgate.

Lingberg C (2013). The Noble and Ignoble Savage, *Ethno Scripts*, 15 (1) <https://www.ethnologie.uni-hamburg.de/forschung/publikationen/ethnoscripts/es-15-1/es-15-1-lindberg.pdf>, Son erişim tarihi, 08.12.2019.

Marx K (1979). *Felsefenin Sefaleti*. Çev. A Kardam, Ankara: Sol Yayınları.

Marx K (1993). *Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı*. Çev. S Belli, Ankara: Sol Yayınları.

Marx K (2013). *Grundrisse: Ekonomi Politîğin Eleştirisinin Temelleri (Ham Taslak), 1857-1858*. I. Kitap. Çev. A Gelen, Ankara: Sol Yayınları.

Marx K ve Engels F (2013). *Alman İdeolojisi*. Çev. T Ok ve O Geridönmez, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

Meek R L (1967). The Scottish Contribution to Marxist Sociology, içinde: R L Meek, *Economics and Ideology and Other Essays*. London: Chapman and Hall, 34-51.

Meek R L (1973). Introduction, içinde, R L Meek (der. ve Fransızca'dan Çeviren) *Turgot on Progress, Sociology and Economics*. London: Cambridge University Press, 1-40.

Meek R L (1977). Smith, Turgot, and the 'Four Stages' Theory, içinde: R L Meek, *Smith, Marx, & After: Ten Essays in the Development of Economic Thought*. Springer: Boston, MA, 18-32.

Montes L (2003). Smith and Newton: Some Methodological Issues Concerning General

- Economic Equilibrium Theory, *Cambridge Journal of Economics*. 27 (5): 723-747.
- Montesquieu (2017). *Kanunların Ruhu Üzerine*. Çev. B Günen, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özel H (2011). Evrim, İktisat ve Sosyal Teori: Aykırı Yol Arkadaşları?, M Kaymak ve A Şahinöz (der.) *Darwin ve Evrimsel İktisat Sempozyumu*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 67-83.
- Perelman M (2000). *The Invention of Capitalism: Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Accumulation*. Durham and London: Duke University Press.
- Philipson N (1981). The Scottish Enlightenment, İçinde: R Portes ve M Teich (der.), *The Enlightenment In National Context*. Cambridge: Cambridge University Press., 19-40.
- Pascal R (1938). Property and Society: The Scottish Historical School of the Eighteenth Century, *Modern Quarterly* 1 (2): 167-179.
- Pocock J G A (2006). Adam Smith and History, İçinde: K Haakonssen (der.), *The Cambridge Companion to Adam Smith*. Cambridge: Cambridge University Press, 270-287.
- Robertson J (1997). The Scottish Contribution to the Enlightenment, University of London, School of Advanced Study, Institute of Historical Research E Seminars in History, https://sas-space.sas.ac.uk/4408/1/The_Scottish_Contribution_to_the_Enlightenment_by_John_Robertson_Institute_of_Historical_Research.pdf, Son erişim tarihi, 31.10.2019.
- Schumpeter J A (2006). *History of Economic Analysis*, London: Routledge.
- Smith A (1976). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. R H Campbell ve A Skinner, (der.), The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith, Volume I ve II. Oxford: Oxford University Press.
- Smith A (1978). *Lectures on Jurisprudence*. R L Meek, D D Raphael ve P G Stein, (der.) The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith, Vol. V., Oxford: Oxford University Press.
- Smith A (1984). *The Theory of Moral Sentiments*. A L Macfie ve D D Raphael (der.), The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith, Indianapolis: Liberty Fund.
- Skinner A (1982). A Scottish Contribution to Marxist Sociology?, I Bradley ve M Howard (der.), *Classical and Marxian Political Economy: Essays in Honour of Ronald L. Meek*. Palgrave Macmillan: London, 79-114.
- Steward D (1980). Account of the Life and Writings of Adam Smith LL.D, İçinde: W P D Wightman, J C Bryce, and I S Ross (der.), *Essays on Philosophical Subjects with Dugald Stewart's Account of Adam Smith*. The Glasgow Edition of the Works and

Correspondence of Adam Smith, Volume III, Oxford: Oxford University Press.

Swingewood A (1998). *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*. Çev. O Akinhay, Ankara: Bilim ve Sanat.

Timur T (2011). *Felsefe, Toplum Bilimleri ve Tarihçi*. İstanbul: Yordam Kitap.

Tosh J (1997). *Tarihin Peşinde: Modern Tarih Çalışmasında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular*. Çev. Ö Arıkan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Voltaire F-M A (1733). *Letters on England*, <http://www.gutenberg.org/files/2445/2445-h/2445-h.htm>, Son erişim tarihi, 30.01.2019.

Voltaire F-M A (2000). Tarih, içinde: Denis Diderot ve Jean Le Rond D'Alembert, (der.), *Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü*. Çev. S Hilav, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 276-279.

Venturi F (1971). *Utopia and Reform in the Enlightenment*, Cambridge: Cambridge University Press.

Westfall R (2000). *Modern Bilimin Oluşumu*. Çev. İ H Duru, Ankara: TÜBİTAK.

Wood E M (2012). *Kapitalizmin Arkaik Kültürü Eski Rejimler ve Modern Devlet Üstüne Tarihsel Bir Deneme*, Çev. O Köymen, İstanbul: Yordam.

Osmanlıların Minorka Adası'na Saldırısı ve Ciudadella'nın İşgali (1558)

Hakan Kılınc, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
ORCID: 0000-0002-7594-1150, e-posta: hakankilinc@gmail.com

Özet

XVI. yüzyıl, yeni nüfuz alanları elde etmek ve var olan nüfuz alanlarını korumak için Habsburg ile Osmanlı imparatorluklarının yoğun biçimde karşı karşıya geldikleri bir yüzyıldı. Karada Macaristan üzerinde yoğunlaşan Osmanlı-Habsburg savaşları; denizlerde ise İspanyol İmparatorluğu'nun V. Karl'ın şahsında Habsburg hanedanlığına bağlanmasıyla İspanya-Osmanlı mücadelesi şeklinde tarihteki yerini aldı. Bu dönemde Osmanlılar ile İspanyolların Akdeniz'deki önemli mücadele hatlarından birini Cezayir, Tunus ve civar adalar oluşturuyordu. Yetenekli korsanları himaye ederek ve Fransa ittifakı sayesinde lojistik güçlüğü aşarak bu bölgede kısa sürede yer edinen Osmanlılar, varlıklarını pekiştirmek üzere sık sık İspanyol topraklarını hedef aldılar. Özellikle İspanya hâkimiyetindeki Balear Adaları konumu nedeniyle bu dönemde ardı arkası kesilmeyen saldırıların hedefiydi. Bu saldırılardan sadece biri olan, fakat yarattığı yıkım ve dolayısıyla toplumsal bellekte tuttuğu yer bakımından tesiri en büyük saldırı, Osmanlıların Minorka Adası'nın Kuzey-Batı yamacında bulunan Ciudadella şehrine yaptığı harekât oldu. Söz konusu hadise mağlup ada halkının belleğinde silinmeyecek bir biçimde yer ederken, 1560 yılındaki Cerbe Savaşı'na giden yolda da önemli bir aşamaya gelindiğinin işareti idi. Bu çalışmada, bugün dahi adada her yıl düzenli olarak anılan ve söz konusu dönemin 'uğursuzluk yılı' adıyla adlandırılmasına neden olan Osmanlı saldırısının gelişimi incelenecektir. Bu amaçla devrin İspanyolca ve Katalanca kaynakları ışığında Türkiye'de Osmanlı tarihi üzerine gerçekleştirilen çalışmalarda gündeme gelmemiş ya da ihmal edilmiş boyutuyla konu ele alınacaktır.

Anahtar Sözcükler: 1558 Minorka Kuşatması, Osmanlı-Habsburg Savaşları, Balear Adaları, Akdeniz, Piyale Paşa.

The Ottoman Invasion of the Island of Minorca and the Capture of Ciudadella (1558)

Abstract

The 16th century was a century during which Habsburgs and the Ottomans had confronted to preserve existing areas of influence and to take possession of new ones. While on the lands Ottomano-Habsburg wars were concentrated on Hungary; on the

seas, after being tied the Spanish Empire to the Habsburg dynasty in the person of Charles V, it took its place in history as the Spanish-Ottoman struggle. In this period, one of the important front lines of struggle between Ottomans and the Spanish in the Mediterranean was Algeria, Tunisia, and the nearby islands. The Ottomans, who gained a foothold in a short time in this region by protecting the skilled pirates and overcoming the logistic difficulties with the French alliance, frequently targeted Spanish lands to consolidate their presence in the region. Especially, the Spanish-dominated Balearic Islands were the target of unabated attacks during this period. Despite of being only one of these attacks, the Ottomans invasion of Ciutadella on the North-West slope of the Island of Menorca was the most serious attack in terms of the destruction it caused and thus its place in the collective memory. The incident in question was an indelible mark on the memory of the defeated people of the island and was a sign indicating an important phase that would lead to the Battle of Djerba in 1560. In the present study, the course of events of the Ottoman attack, which is commemorated even today each year as 'the year of bad luck' on the island will be analyzed. For this purpose, the subject will be dealt with, in the light of Spanish and Catalan sources, in its different aspects unknown or ignored in the studies on the Ottoman history in Turkey.

Keywords: 1558 Siege of Menorca, Ottomano-Habsburg Wars, Balearic Islands, Mediterranean, Piali Pasha.

Giriş

Kastilya ve Aragon koronaları¹, Aragon kralı Ferran (el Catòlic) ile Kastilyalı Isabel'in evlilikleri sonucunda birleşmezden önce, İber Yarımadası'nın hakimiyeti için mücadele eden iki güçlü rakip idi. Yarımada'da yürüttükleri nüfuz alanı kurma ve genişletme girişimlerini, güçlerini pekiştirdikleri oranda, zamanla yarımadanın dışına, özellikle de Akdeniz'e taşımışlardı. Kastilya kralı IV. Sancho (1284-1295) ile Aragon kralı II. Jaume (1291-1327) arasında yapılan Monteagudo Anlaşması (1291) bu doğrultuda atılmış en önemli adım idi, nitekim söz konusu anlaşma ile Fas'daki Muluya Nehri sınır olmak üzere batısı Kastilya'nın; doğusu ise Aragon'un nüfuz alanı olarak işaretlenecek, bu iki siyasal odak Akdeniz'de yayılma alanları belirleyerek (Sánchez, 1996) dikkatlerini her zamankinden daha çok Akdeniz'e yönelteceklerdi. Anlaşmanın Aragon Koronası açısından önemi Kastilya ile ana karada karşı karşıya gelme ihtimalinin ortadan kalkması sayesinde Akdeniz'in kayda değer bir bölümünde ve bu arada Tunus, Cezayir ve yakın adalar olmak üzere geniş bir alanda faaliyetlerine ivme kazandırmasıydı. Aragon'un denizlerdeki temsilcisi olan Katalanların, Müslümanların elinden başta Mayorka olmak üzere Balear adalarını ve Sicilya'yı (1286) almasıyla başlayan yayılma faaliyetleri, Atina (1318), Neopatria (1319), Napoli (1442), Sardinya (1323/1383) ve dönemsel olarak Korsika Adası'na hâkim olunmasıyla

boyut değiştirmiştir. Bylice başta Tunus (1301 ve 1308 anlaşmaları), Mısır, Bicye (1308 anlaşması) olmak üzere Akdeniz'in İşlam himayesinde olan diğer kıyılarıyla da gcl ılişkiler kuran Korona, Akdeniz'de dikkate değer bir deniz gücü vafı kazanmıştır (Benumeya, 2008: 55).

Ancak, Aragon ve Kastilya'nın birleşmesi ve çok uzun olmayan bir zaman sonunda söz konusu birleşmeyle teşekkül eden İşpanyol İmparatorluğu tahtına Habsburg hanedanlığından V. Karl'ın (I. Carlos) oturması, Aragon'a ait tüm toprakların ve nüfuz alanlarının; Aragon'un bölgeyi kendi egemenlik alanına dahil etmek için uzun yıllar sonunda kurmuş olduğu tüm çetrefil ilişkiler ağı ve bu ilişkilerin ortaya çıkardığı sorunlarla birlikte Habsburglara devredilmesiyle sonuçlanacaktı. Aragon kralı Jaume'dan (el Conqueridor) itibaren takip edilen, akılcılığa dayalı Korona siyaseti sayesinde karşılaşılan sorunların üstesinden çoğunlukla gelinmişti; fakat onun mirasını devralan *"süreklilikten yoksun, stratejik değil taktiksel yöntemlere başvuran"* ve Osmanlılar karşısında öyle ya da böyle bölgeyi ayakta tutmaya alışan Habsburg siyaseti, Aragon siyasetinden oldukça uzaktı (Benumeya, 2008: 55). Söz konusu çelişki Batı ve Orta Akdeniz'de, Aragon'un mirasını korumak isteyen ancak muhtemelen onun farklı inanç ve siyasal odaklar arasında kurduğu rasyonel ilişkiyi takip etmekte zorlanan Habsburglar ile yerel ittifaklar aracılığıyla bölgede yer edinmeye alışan Osmanlılar arasında XVI. yüzyıl Akdeniz dünyasının temel gündemini işgal edecek yoğunlukta mücadeleler silsilesinin de yolunu açtı.

Bölgedeki nemli Osmanlı faaliyetlerinden biri olan Minorka'ya gerçekleştirilen saldırı, başlangıcından itibaren olayların seyri bakımından, Osmanlıların Batı ve Orta Akdeniz'deki varlığının ve buradaki faaliyetlerinin doğasını ortaya koymak açısından önemli ipuçları taşırken bölgedeki Osmanlı-Habsburg mücadelesine dair de birçok bilgi barındırır. Osmanlı saldırısı ve Habsburg idaresinin buna karşı tepkisi, Osmanlıların korsanlarla ilişkisi, Fransa ile yapılan ittifakın ihlallere açık yapısı ve Osmanlıların kontrol edilmesi gücü bu faktörlere rağmen bölgede fırsatları değerlendirme kapasitesi hakkında aydınlatıcıdır. Diğer taraftan Osmanlı otoritesinin önemli oranda pekişmesini sağlayan 1560 Cerbe Deniz Savaşı'na giden yolda önemli bir merhaledir. Minorka saldırısı tüm bu gerekçelerle farklı boyutlarıyla tarihsel perspektiften ele alınmayı hak etmektedir. Konu hakkında bilgimizin sınırlı olması; var olanların da birbiriyle çelişkiye düşüren türden iddialar içermesi bu ihtiyaı daha da arttırmaktadır. Bu bağlamda Türkçe kaynaklarda gündeme gelmemiş kısmıyla konunun ele alınması özellikle de devrin, şehir konseyi yazışmaları, rapor, mektup ve tanıklıklardan oluşan Katalanca ve İşpanyolca kaynakların konuya dahil edilmesinin genel olarak Osmanlı tarihi ve özel olarak da Osmanlı denizcilik tarihine katkısı olacağına şüphe yoktur, nitekim söz konusu kaynaklar seferin hedefi² (Cezar,2011: 979; Danişmend, 1971: 308-309; Danişman, 1965: 229;

Von Hammer, 2011; Şimşirgil ve Pazan, 2016: 33) ve zamanı hususundaki ihtilafları (Bostan, 2007: 55; Naki,2020: 21) giderecek niteliktedir.

Batı ve Orta Akdeniz’de Osmanlı Varlığı ve Osmanlı-Habsburg Mücadelesi

Osmanlıların Akdeniz’in uzak köşesinde varlık gösterebilmesi, Batı Akdeniz’de yaşanan bir dizi gelişme ve onların bu gelişmelerin sonucunda ortaya çıkan elverişli şartları kendi lehlerine çevirebilme yeteneği ile ilişkiliydi. Osmanlılar için ortaya çıkan konjonktürel fırsattan faydalanmayı sağlayacak en önemli araçlar ise Akdeniz’in her zamankinden daha tehlikeli sularında kendini kanıtlamış; ancak Akdeniz’e hâkim kimi denizci devletler karşısında zaman zaman güç duruma düşen, bu yüzden de bir hamiye ihtiyaç duyan korsanlar idi³.

İspanya’daki Hıristiyan krallıklarının nihai birleşmesi ve Granada’nın Müslümanların elinden çıkmasının ardından buradaki Müslüman nüfusun başta Kuzey Afrika olmak üzere farklı coğrafyalara sürgünleri⁴ bu sırada yoğunlaşan korsanlık faaliyetleri ile halihazırda himaye arayışında olan korsanların talebinin bölgeye ilgisi artmış bulunan Osmanlılarca karşılanması Akdeniz’in batısında kalıcı bir Osmanlı varlığının yolunu açan unsurlardı (Faroqhi, 2010: 63). Ege ve Akdeniz’de korsanlık faaliyetlerinde bulunan Oruç Reis ve daha sonra Barbaros Hayreddin adıyla anılacak olan Hızır Reis’in Osmanlı himayesinde Cezayir’e gelip İspanyollar’a karşı mücadeleye girişmeleri, 1534 yılında Kanuni Sultan Süleyman’ın bu bölgede büyük başarılarla imza atmış bulunan Barbaros Hayreddin’i Cezayir beylerbeyi olarak atayıp onu Osmanlı donanmasının başına getirmesi ve ardından 16 Ağustos 1534 yılında Tunus’un fethiyle bölgedeki Hafsî idaresine son verilmesi, Akdeniz’in batısında Osmanlı varlığının üzerinde yükseldiği en önemli yapı taşlarıydı (Kahraman, 1993: 486; Emecen, 2015: 257; Turan, 1992: 65-66; Bostan, 2005: 174). Osmanlıların özellikle de korsanları himaye ederek yürüttüğü faaliyetlerin sınırlılıkları da bu sırada görüldü, zira İspanya ile iyi ilişkileri bulunan Hafsîlerin, Habsburg İmparatoru V. Karl’dan yardım istemesi sonucu hazırlanan donanma 1 Haziran 1535 yılında Barbaros Hayreddin’in donanmasını bozguna uğrattı (Emecen, 2015: 257). Osmanlıların bu önemli zafiyet karşısında ilk tepkisi, Avrupa’nın en büyük siyasi otoritesi vasfı kazanmış olan Habsburglar karşısında tehdit altında bulunan Fransa’nın 1525 yılından beri dile getirdiği yardım ve ittifak taleplerini dikkate almak oldu⁵. İttifak süreci ilk kez 1525 yılında Fransa kralı I. François’nın Habsburglar tarafından esir alınması nedeniyle Fransa’nın Osmanlılardan yardım istemesi sonucunda başlamıştı (Bostan, 2009: 150; İnalçık, 2005: 154). Fransızların Habsburglar karşısında içinde bulunduğu zor durumla, Osmanlıların 1535 yılında aldığı mağlubiyetin dönemsel anlamda çakışması, bu iki devlet arasında Habsburglar aleyhine alışılmadık bir ittifakı gündeme getirdi⁶. Osmanlı-Fransız yakınlaşması ve bu ittifak çerçevesinde yürütülen ortak askeri faaliyetler,

özellikle Barbaros kardeşlerle birlikte gündeme gelen ancak hâlâ yoğun tehdit altında bulunan Osmanlı çıkarlarını güvenceye aldı.

Batı ve Orta Akdeniz’de ihtiyaç duyulan lojistik desteğin temini anlamına gelen ittifakla sadece Kuzey Afrika’daki nüfuz alanlarının korunması sağlanmıyor, farklı cephelerde eşgüdümlü askeri faaliyetlerle bu hattan İspanya topraklarına doğrudan saldırı kabiliyeti de kayda değer biçimde arttırılıyordu. XVI. yüzyılda kadırga donatmanın artan maliyetleri ve yiyecek-içecek ihtiyacı gibi uzun zaman denizlerde kalınmasını sınırlayan unsurlar (Greene, 2003: 223), ittifakla birlikte Osmanlı donanmasının, örneğin 1543 yılında Nice-Toulon’da olduğu gibi, Fransa kıyılarında kışlayabilmesi ve ikmal yapabilmesi sayesinde önemli oranda sorun olmaktan çıktı (Güngen, 1997: 117). Böylece korsanlık faaliyetlerinin genelde kıt olan lojistik desteğinin Fransa üzerinden sağlanmasıyla, Osmanlılar bölgede uzun süreli ve başarıyla sonuçlanacak askeri faaliyetlere imza attılar. İcra edilen birçok ortak harekât, Habsburgların, ülkelerinin hemen yanı başında Osmanlı varlığını doğrudan ve yoğun biçimde hissetmelerine neden oldu⁷. 1541’de İspanya kralının idaresindeki donanma karşısında alınan zafer; 1543, 1552 ve 1553’te tekrarlanan Osmanlı Fransız müşterek harekâtları, bu süreçte Osmanlıların Batı Akdeniz’deki üstünlüğünü pekiştirdiği gibi (Özcan vd., 2018) Akdeniz’in diğer ucuna erişen Osmanlı tesirinin ve burada alınan aktif rolün de işaretleriydi. Kuzey Afrika’da faaliyet gösteren korsanların askeri yeteneklerini Fransa’nın askeri ve lojistik desteğiyle tahkim ederek konjonktürel fırsatı değerlendiren Osmanlılar, uyguladıkları öngörülü siyasetin sonucunda denizlerde sahip oldukları yeteneklerin çok daha ötesine geçerek bölgede var oldular ve var oldukları ölçüde burada kalıcı olma yönünde de faaliyetlere giriştiler. 1560 yılındaki Cerbe zaferi ile teyit edilen bu başarılı siyaset ve beraberinde getirdiği güçlü Akdeniz egemenliği, 1566 yılından itibaren zayıflayan bir seyir takip etmiş olmakla beraber, 1571 yılındaki İnebahtı savaşına kadar korunmuştur.

Balear Adaları ve Çevresinde Osmanlı Habsburg Mücadelesi

Bölgede Osmanlı-Habsburg mücadele hattının önemli bir ayağı, İber Yarımadası’yla tarihsel bağlamda bütünleşmiş olan Balear Adaları idi. Valensiya’dan Girona’ya uzanan İspanya sahillerinin karşısında bulunan dört büyük ada (Mayorka, Minorka, İbiza ve Formentera) ile birkaç küçük adacıktan oluşan Balear Takımadası, her zaman siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda canlı bir merkez idi. Aynı zamanda Akdeniz üzerinden İspanya ana karasına karşı girişilecek bir seferde aşılması gerekli ilk engel olması nedeniyle askeri bakımdan da hareketli bir bölgeydi ve bu bakımdan İspanya’nın Akdeniz’deki ileri karakolu vazifesi görüyordu. Özellikle elverişli Kuzey Afrika kıyılarını yurt edinen korsanların saldırılarını bertaraf etmekte önemli bir işlevi olan ve aynı zamanda İspanyolların Afrika’daki nüfuz alanlarına erişimini kolaylaştıran

adalar bu bakımından anahtar bir role sahipti. Bu özellikleri hesaba katıldığında adaların, Mısır'ın fethinin ardından Tunus ve Cezayir başta olmak üzere Kuzey Afrika yönünde ilerleme girişimlerinde bulunan Osmanlıların hedefi haline gelmesi kaçınılmazdı.

Bölgede kayda değer ilk Osmanlı faaliyetleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet hizmetine aldığı ilk korsan vasfı kazanacak olan Kemal Reis ile başlamıştı (Dökmeci, 2020: 239). 1487 yılında II. Bayezid'in emriyle Endülüslü Müslümanlara yardım için görevlendirilmiş olan Kemal Reis, 1492'de düzenlediği seferde Balear Adaları'nı da hedef almıştı (Bostan, 2002: 226). Osmanlı himayesine giren Barbaros Hayreddin ve Oruç reisler de Batı ve Orta Akdeniz'deki askeri faaliyetleri sırasında zaman zaman Balear Adaları'na saldırılar düzenlemişlerdi. Barbaros Hayreddin'in 1527 yılında Katalan kıyılarına düzenlediği saldırılar ilerleyen yıllarda devam etti. 1531 yılında Mayorka'nın Pollença şehri, 1535 yılında Minorka'nın Maó şehri Osmanlı saldırısına uğradı⁸. Sonraki yıllarda da durum bölge açısından değişmedi: Pollença⁹, Alcúdia¹⁰, Valldemossa¹¹ ve Andratx¹² saldırıları bölgede yoğunlaşan Osmanlı saldırılarından Balear Adaları'nın payına düşen kısım oldu. 1558 yılında Minorka üzerine gerçekleştirilen sefer ise Balear Adaları'na yapılan Osmanlı saldırıları arasında tesiri en büyük olan hadise olarak kayıtlara geçti, nitekim saldırının hedefindeki Minorka'nın Ciutadella şehri tamamen tahrip edilmiş, yöre halkının bir kısmı kuşatma ve işgal sırasında ölmüş; büyük bir kısmı ise tutsak edilip Osmanlı başkentine götürüldüğü için şehir tamamen ıssızlaşmıştı. Harap halde bulunan şehrin tekrar ihyası için yürütülen iskân politikalarıyla dahi toparlanması yıllar sürecekti.

Ciutadella Saldırısı

Osmanlıların Minorka adasına saldırısı aslen 1551-1559 yılları arasında vuku bulan İtalya Savaşları'nın dolaylı bir sonucuydu¹³. Barbaros Hayreddin'in 1538'de Preveze ile başladığı ve onun devrinde yetişen başarılı denizciler sayesinde Akdeniz'de güçlü bir Osmanlı otoritesinin kurulduğu bu dönemde Osmanlı donanması, birbiriyle uyumlu faaliyetleriyle Akdeniz'i düşman kuvvetler için tekinsiz hale getiren Piyale Paşa ve Turgut Reis'e emanet edilmişti¹⁴. 1553 yılında Osmanlılar ile Fransızların Cenevizlere karşı Korsika, Sicilya, Napoli ve Elba üzerinden yaptıkları saldırılarla başlayan ve ardından 1555 yılından 1558'e kadar özellikle Korsika'nın himayesi etrafında dönen mücadelede kritik rol oynayan bu iki önemli Osmanlı denizcisi, 1558 yılında Minorka Adası'na yapılan saldırının düzenlenmesinden ve idaresinden de sorumlu idiler¹⁵.

Fransızlar Flandre'de¹⁶ Habsburg baskısına maruz kalınca, bu baskıyı dengelemek için Akdeniz cephesinin devreye sokulmasını kararlaştırdıklarında, 1556 yılından itibaren Fransa'nın Osmanlı elçisi olarak görev yapan Jean de la

Vigne¹⁷ bu amaçla Osmanlı donanmasının İtalya üzerine sefer yapmasını temin etmek üzere Osmanlı başkentinde destek aradı (Setton, 1984a: 691). Vauclles Antlaşması¹⁸ nedeniyle Jean de la Vigne'nin girişimlerine karşı Osmanlıların ilk tepkisi olumsuzdu, fakat 1558 yılına gelindiğinde İtalya'daki Habsburg topraklarını hedef almak üzere yeni bir Osmanlı-Fransız ittifakı nihayet kuruldu. Fransızların anlaşmadan beklentisi Osmanlıların Napoli'ye bir donanma göndermesi ve Fransızlara 2 milyon düka yardım yapması idi (Setton, 1984a: 698). İttifakın ardından Fransa kralının Kanuni Sultan Süleyman'dan istediği yardım talebine karşılık Piyale Paşa komutasında yüz kadar kadırga hazırlandı (Fernandez Duro, 1986: 9). Bu amaçla Cezayir'de dağınık vaziyette bulunan kırk kadar kadırgaya da haber gönderilerek kadırga sayısının artırılması ve bunların Piyale Paşa'nın emrine verilmesine dair haber gönderildi¹⁹ (Fernandez Duro, 1986: 9). 10 Nisan 1558 yılında İstanbul'dan ayrılan donanma, Haziran'ın ilk haftasında Napoli Krallığı kıyılarında görüldü (Braudel, 1995: 944). 7 Haziran'da Calabria'da Squillace Limanı'nda, 13 Haziran'da ise muhtemelen Napoli yakınlarındaki Bacoli açıklarındaydı²⁰.

Messina Boğazi'nda Turgut Reis'in de katılmasıyla (Tarakçı, 2013: 107) sayısı yaklaşık yüz elli gemiden oluşan Osmanlı donanması (Kâtip Çelebi, 2007: 94; Quintana, 1558: 2) boğazi geçip Sorrento'ya ilerleyerek buraya bir saldırı düzenledi (Fernandez Duro, 1986: 9). Sorrento ve Massa halkı için saldırı bir sürprizdi (Braudel, 1995: 944), zira Osmanlı donanması hakkında haberler geliyor olmasına rağmen yerel halk tehlikenin bu kadar yakın olduğundan haberdar değildi²¹. 26 Haziran'da Procida'da görülen ve adadaki yapıları ateşe veren Osmanlı donanması, Napoli ya da Toscana limanları üzerine ise herhangi bir saldırıya girişmeden, Mareşal Brissac komutasındaki Fransız donanmasıyla bir araya gelmek üzere Korsika'ya doğru harekete geçti (San Miguel y Valledor, 1867: 216).

Donanmaların bir araya gelmesinden sonra Savona ya da Nice üzerine hareket edilmesi planlanıyordu (San Miguel y Valledor, 1867: 216) ancak Fransızların büyük umut bağladığı söz konusu buluşma gerçekleşmedi ve Korsika'daki Fransız donanmasına yardım için açılan Osmanlılar, kimi gerekçelerle Fransız donanmasıyla bir araya gelmedi veya gelemedi. Donanmanın Korsika ve Sardinya üzerinden Marsilya istikametine gitmeye çalıştığı fakat uygun olmayan rüzgarlar nedeniyle dört günlük bir yolculuğun sonunda Minorca'ya ulaştığı iddialar arasındadır (Bostan vd., 2011: 15). Bununla birlikte Türk amiralin Cenevizlerden yüklü bir rüşvet aldığı (Braudel, 1995: 945) bu nedenle Fransız elçisinin telkinleriyle Toulon ve Nice istikametine hareket etmekle birlikte anlaşmaya bilinçli olarak uygun davranmadığı da ihtimal dahilindedir. Osmanlı Fransız ittifakının güvenilmez doğasına uygun olan söz konusu gelişme bölgedeki Osmanlı faaliyetlerinin özellikle korsan kökenli denizcilere olan

bağımlılığı çerçevesinde ele alındığında şaşırtıcı değildir. 1558 yılının sonunda Kanuni Sultan Süleyman'ın Fransa'ya bu nedenle üzüntülerini bildirmesi²² genel Osmanlı siyaseti ile Akdeniz'in uzak köşesinde Osmanlıların korsan kökenli denizcilere bağımlılığının kestirilemez kimi sonuçlarına işaret etmektedir (Setton, 1984b: 702).

Resim 1: Minorka Adası ve önemli şehirlerini gösteren harita

Osmanlı donanmasının anlaşmada öngörülmeven bir şekilde rotasını değiştirmiş olmasının bilinçli bir tercih mi olduğu yoksa hava ve deniz şartları nedeniyle ortaya çıkan bir talihsizliğin sonucu mu olduğu tartışmalı olsa da Osmanlı donanmasının önünde artık hesapta olmayan bir hedef bulunuyordu. Piyale Paşa, birçok soru işareti taşıyan bir sürecin sonunda İspanya ana karasının güvenliğinde elzem olan Balear Adaları'na yöneldi (Braudel, 1995: 944).

1558 Haziran ayında Mayorka'nın kral nâibi Guillem de Rocafull'a büyük bir donanmanın Batı Akdeniz'de bulunduğu haberi gelmişti (Dameto ve Mut, 1841: 579). Bölgedeki varlığı bilinen Osmanlı donanması 29 Haziran 1558'de Minorka'nın Maó şehrindeydi (Dameto ve Mut, 1841: 580). Şehir 1535 yılında büyük bir Osmanlı saldırısına maruz kalmış²³, 1553 yılında yine Osmanlılar tarafından hedef alınmıştı (Parpal y Marqués, 1903: 7). V. Karl ve onun ardından gelen II. Felipe, ardi arkası kesilmeyen saldırıların önünü alabilmek için çözüm olarak yakın zamanda, topraklarla muhkem Sant Felip Kalesi'ni²⁴ şehre ulaşmak için girilmesi gereken dar boğazın girişine inşa ettirmişlerdi. Bu önlemin ne kadar isabetli olduğu o sırada anlaşıldı, nitekim Maó'ya ulaşmak için şehrin girişindeki dar boğaza yaklaşan Osmanlı donanması söz konusu kaleden yapılan top atışları karşısında daha fazla ilerleme şansı bulamadı, üstelik bu sırada top atışlarına

hedef olan Osmanlılara ait üç ya da dört kadirga batırıldı (Parpal y Marqués, 1903: 25). Bunun üzerine kuşatma girişimine son veren Piyale Paşa ve Turgut Reis bir süre daha devam eden karşılıklı top atışları ardından kuşatmadan vazgeçerek bölgeden ayrıldı (Parpal y Marqués, 1903: 25).

Osmanlı donanmasının bölgede varlığı çeşitli raporlarla bildiriliyordu ancak bir sonraki hedefin ne olduğu kestirilemedi. Nitekim Osmanlılar, Maó'dan sonra adanın kuzey-doğu kıyılarını takip ederek Ciutadella'ya doğru harekete geçtiğinde adalıların bu durumla ilgili bir tedbirlerinin olmadığı devre ait kaynaklarda görülmektedir²⁵. Döneme ait istihbari bilgiden de İspanya'nın asıl kaygısının ve beklentisinin ana karaya yapılacak bir saldırı olduğu anlaşılmaktadır. Ciutadella kuşatmasının başlamış olduğu sırada dahi Katalunya idaresinin (Generalitat) 4 Temmuz 1558 tarihinde kaleme almış olduğu mektupta Osmanlıların, İtalya sahillerinde gerçekleştirdikleri saldırıların ardından çok sayıda tutsak alarak İspanyol sahillerine doğru hareket ettikleri ve muhtemel hedefin Barselona olduğunu bildirilmektedir (Parpal y Marqués, 1903: 24). Maó'dan sonraki hedef Ciutadella idi ancak görünen o ki o sırada İspanya yönetiminin önceliği adalar değil, Osmanlıların İspanya ana karasına yönelik olası saldırıları ve onların bölgedeki varlığından cesaretlenen Müslümanların ayaklanıp bölgeyi kargaşaya sürüklemesi ihtimali idi.

Muhtemelen Osmanlıların hedefi hususunda dikkatleri ana karaya çeken uyarıların da etkisiyle istikameti kestirilemeyen Osmanlı donanması ve ona eşlik eden Fransız elçisi ile Fransız kadirgaları sonunda 1 Temmuz 1558'de Ciutadella kıyılarında görüldü (Consell de Cent Jurats, 1982: 340). Şehri kuşatmaya hazırlanan donanma yüz kırk kadirgadan oluşan Osmanlı donanması ve içinde Fransa elçisinin de bulunduğu kırk Fransız kadirgası ile otuz galiotadan (çektiri) müteşekkildi (Consell de Cent Jurats, 1982: 340).

O sırada şehrin idaresinden sorumlu olan Arguimbau, Sant Felipe Kalesi'ndeki ödemeleri gerçekleştirmek üzere Minorka'nın güney ucundaki Maó şehrinde bulunuyordu²⁶. Aziz Pere Günü'ne²⁷ denk gelen günün gecesinde Arguimbau, Minorka'nın Osmanlı saldırısının hedefi olmak üzere bulunan Ciutadella şehrine geçmişti (Quintana, 1558: 1). Ertesi gün ise kuzey, kuzey-doğu istikametinden Osmanlı donanmasının görüldüğü bilgisini aldı (Quintana, 1558: 1). Durumdan haberdar olur olmaz Guillermo Martorell'le beraber adanın diğer şehirleri olan Maó, Alayor ve Mercadal'den Ciutadella'nın savunması için adam toplamak üzere harekete geçti (Quintana, 1558: 1). Bu arada Minorkalı bir denizci aracılığıyla Mayorka'nın kral naibine Osmanlı kuşatmasını bildirmek üzere haber gönderdi²⁸. Maó'ya vardığında krala sadık kalmaları hususunda halka uyarıda bulundu ve Ciutadella'nın savunması için kendilerine katılmaları yönünde çağrı yaptı (Quintana, 1558: 1). Saldırıya hazırlıksız yakalanan şehirde, Arguimbau'nun tüm çabalarına rağmen yeterli asker toplanamadı. Çağrının

ardından toplanabilen ordu Ciutadella'dan dört yüz, Mercadal'dan yüz, Maó'dan yedi ya da sekiz ve Komutan Negrete'nin emrinde bulunan kırk asker olmak üzere yaklaşık beş yüz elli askerden²⁹ ibaretti (Quintana, 1558: 2). Söz konusu durum Ciutadella'yı kuşatan Osmanlı donanmasının karaya çıkardığı on beş bin askerle (Quintana, 1558: 2) kıyaslanamazdı. Üstelik bu devirde Osmanlı donanmasının Akdeniz'de kurduğu üstünlükte temel rolü olan ağır toplar da³⁰ donanmayla beraber getirilmişti (Quintana, 1558: 2). Şehrin surlarını dövmek üzere karaya çıkarılan yirmi dört ağır top Osmanlı saldırısının başarısında kritik rol oynadı. Nitekim kuşatma sonucu dış dünya ile bağlantısı kopan şehrin az sayıdaki askerinin ve eksiği telafi etmek için savunmaya katılan kadınların umut vaat etmeyen gayretleri, Osmanlıların ağır top atışları karşısında çaresiz kaldı (Quintana, 1558: 3). Söz konusu ağır toplar karşısında güç duruma düşülebileceğini öngören Arguimbau ve Komutan Negrete aslında Osmanlıların yanlarında getirdikleri bu topları işlevsiz hale getirmenin elzem olduğunun farkındaydılar, zaten toplar henüz karaya çıkarılırken buldukları tahmin edilen bölgeye sızmak ve bunları sabote etmek üzere emir de vermişlerdi (Quintana, 1558: 2). Ancak her ne kadar sızma girişimi başarılı olmuşsa da topların hesap edilen yerde bulunamaması girişimi sonuçsuz bıraktı. Şehrin Osmanlı saldırısı karşısında tutunamayacağı da bu anda belli oldu. Surları toplarla yoğun biçimde dövmeye başlayan Osmanlı topçuları, ilkin Keşişlerin [Frailes] ve ardından San Juan tabyalarının bitişiğindeki surları yıkmayı başararak hazırlıksız yakalanan ve etkili bir savunma gücü bulunmayan şehri, sahip olduğu tek korumadan da mahrum bıraktı (Quintana, 1558: 3).

Artık her türlü saldırıya karşı açık ve korumasız vaziyetteki şehre Osmanlı askerinin akını bu sırada başladı. Savaşan taraflar arasındaki sayısal dengeden bahsetmek imkansızdı ancak yine de şehirde bulunan az sayıdaki askerinin büyük kısmının kaybedilmesi pahasına toplam dört dalga halinde gerçekleştirilen Osmanlı saldırılarının ilk üçü savuşturulabildi (Quintana, 1558: 3). Bununla beraber zaten tükenmekte olan mühimmatın tutulduğu şehrin idari binasında³¹ çıkan yangın, umutsuzca da olsa direniş gösteren ada halkının tüm direncini kırdı (Quintana, 1558: 3). Ellerindeki son mühimattan mahrum kalan şehirde artık Osmanlıların önünde durabilecek hiçbir engel bulunmuyordu. Bu durum karşısında ümidini tamamen kaybetmiş olan şehrin ileri gelenleri ve bazı komutanlar durumu kabullenip Arguimbau ve Komutan Negrete'ye halkın tahliye edilmesini talep ettiler. Tahliye ile umut edilen, buradaki ahalinin Osmanlı donanmasının kuşatma girişimini daha önce savuşturmuş bulunan Maó'ya taşınması idi. Osmanlı kuşatması karşısında şehrin teslim edilmesi hiçbir zaman düşünülmemişti, nitekim Osmanlıların dokuz gün süren kuşatma boyunca her gece İspanyolca dilinde Arguimbau ve Negrete'ye adlarıyla hitap ederek şehri teslim etmeleri için yaptıkları çağrı, ada savunması tarafından bölgeden uzaklaşmaları yönündeki uyarının ardından yapılan arkebüz atışlarıyla cevaplanıyordu (Quintana, 1558:

5). Osmanlıların teslim çağrılarına olumsuz cevap verilmişti, fakat şehrin önde gelenlerince halkın tahliyesi talebi, Osmanlı saldırısına bir ölüm kalım meselesi olarak yaklaşan Arguimbau ve Komutan Negrete'nin tüm itirazlarına rağmen, kabul edildi. Arguimbau ve Komutan Negrete karşılaşılabacak sonucun muhtemelen farkındaydılar, bu nedenle söz konusu tahliyeye muhalif olduklarını bir noter aracılığıyla kayda almayı (Quintana, 1558: 3) ve böylece, doğacak sonuçların sorumluluğunu üstlerinden atmayı da ihmal etmediler.

Tahliye kararının ardından yolun güvenli olup olmadığını anlamak için iki ayrı keşif grubuyla yol denetlendikten sonra gruplar halinde adanın diğer ucundaki Maó'nun yolu tutuldu (Quintana, 1558: 4). Ancak kısa sürede Arguimbau ve Negrete'nin itirazlarının haklılığı anlaşıldı, zira tahliyenin güvenli olduğuna kanaat getirildikten sonra şehirden ayrılan ilk grupların yolu Osmanlı askerlerince kesildi (Quintana, 1558: 4). Bu karşılaşma sonucu kabileler halinde Maó şehrine varmaya çalışan çok sayıda insan Osmanlılarca tutsak edildi ya da öldürüldü; üstelik ele geçen tutsaklardan alınan istihbarat sonucunda şehirdeki durumdan haberdar olan Osmanlılar, ertesi gün sabah saatlerinde tüm kuvvetleriyle saldırıya geçtiler ve dokuz gündür devam eden kuşatmanın ardından şehri ele geçirdiler (Quintana, 1558: 4). Bu sırada surları tahkim edenlerden geri kalmış bulunan yüz elli kişiyi de kılıçtan geçirdiler³². İşgal ardından yürütülen yağma faaliyeti oldukça büyüktü³³. Şehir tamamen yıkılmakla kalmamış, 4 bin civarında insan da tutsak edilip Osmanlı başkentine götürülmüştü³⁴. Tutsak edilenlerin listesinin günümüze ulaşmış olması bu rakamın abartı olmadığını göstermesi bakımından ve ada üzerindeki yıkımın büyüklüğünün objektif olarak tespiti açısından önemlidir. İspanya kralı II. Felipe'nin İngiltere'de olması nedeniyle ülkenin idaresini vekaleten yürüten ve saldırının ardından adada olan bitenlerle yakından ilgilenen Prenses Juana'nın (Juana de Austria) yıkıma uğrayan şehrin durumu ile ilgili aldığı haberler üzerine adada alınacak tedbirler ile ilgili kaleme aldığı mektubun girişinde şehrin durumu özetlenir: "Anlıyoruz ki ... tüm ada halkını öldürmekle ya da tutsak etmekle kalmadılar ... büyük zalimlik ve nefretle tüm evleri, kiliseleri ve manastırları yakıp yıkıp iki fersahlık³⁵ bir alanda ... ayakta hiçbir şey bırakmadılar ... öyle ki şehir ıssızlaştı, harap oldu ve yaralarını iyileştirmeye yetecek bir gücü [dahi] kalmadı" (Parpal y Marqués, 1903: 32). Prenses Juana'nın mektubu büyük travma geçirmiş olan ada halkının kalbine seslenmek üzere olayların dramatize edilmesinden ibaret değildi, zira saldırının ardından Arguimbau ve Negrete gibi şehrin idaresinden sorumlu olanların tutsak düşmesi sebebiyle durum tespiti yapmak ve şehrin idaresini üstlenmek üzere görevlendirilen Federico de Cors şehre vardığında ayakta kalmış bir yapı olmadığından bir süre bir mağarada konaklamak zorunda kalmıştı. Bu durum Osmanlı faaliyetinin sadece yağma ile sınırlı olmadığına da kanıttır.

1 Temmuz'da Ciutadella açıklarında görülen Osmanlı donanması ve ona eşlik eden Fransız kadırgaları, 9 Temmuz'da başarıyla sonuçlandırdıkları kuşatmanın

ardından 12 Temmuz'da şehri harap bir vaziyette bırakarak adadan ayrıldılar (Fernandez Duro, 1986: 11).

Saldırı boyunca Osmanlı donanmasıyla beraber olan Fransa elçisi Jean de la Vigne'in Osmanlı-Fransız ittifakının daha önce uzlaşmış olduğu, fakat bu iki müttefikin donanmaları bir araya gelemediği için uygulanamamış olan anlaşmanın üzerindeki ısrarı nedeniyle donanma Provença sahillerine doğru yola çıktı³⁶. Bu sırada Cenova ve İspanya'ya ait Juan de Mendoza ve Juan Andrea Doria komutasındaki yirmi dört kadırga Osmanlı donanmasını belirli bir mesafeden takip ettiler (Fernandez Duro, 1986: 12). Bu hareket özellikle de Valensiyalı Müslümanların isyan etme ihtimalleri nedeniyle oldukça hassas olunan bir dönemde Osmanlı donanmasının olası müdahalesine³⁷ karşı bir tedbirdi (Fernandez Duro, 1986: 12). Hem söz konusu iç tehdit hem de Osmanlı-Fransız ittifakının yarattığı dış tehdit; Minorca'daki büyük tahribatın ardından kaygısı artmış bulunan Kral II. Felipe'nin Papa IV. Paul'den Osmanlılara karşı destek istemesiyle sonuçlanan bir sürecin de başlamasına neden oldu. Söz konusu girişimden olumlu sonuç alan II. Felipe, Papalık'ın ruhani öncülüğünde; Venedik, Ceneviz, Malta Şövalyeleri ve Savoy Dukalığından müteşekkil bir Haçlı ittifakı kurulmasını sağlayacaktı. 1560 yılındaki Cerbe Deniz Savaşı'na giden süreçte önemli bir dönemeç daha böylece aşıldı.

Sonuç

Aragon Koronası'nın ademi merkezîyetçi yapısının ve bu yapı altında yerel soylularla, hatta kimi zaman İslam topraklarıyla geliştirdiği esnek ilişkilerin ve Katalan denizciliğinin özellikle XIII. yüzyıldan itibaren gösterdiği büyük gelişmenin sonucu olarak bölgede geniş bir alanda Aragon nüfuzu kurulmuştu. Aragon'un ilkin Kastilya Koronası'yla birleşmesi, ardından Kutsal Roma Germen İmparatorluğu ideali peşindeki Habsburgların muazzam egemenlik alanının bir parçası haline gelmesi ile bu alanın bir merkezden idare edilmeye çalışılmasıyla bölgede yerel otoritenin tesirinin zayıflaması, saldırıya karşı etkili ve ivedi bir cevabı sınırlandırmıştır.

1557 yılı Ağustos'unda ilk işaretleri görülen ve 1558 yılında en yüksek ölüm oranlarına ulaşarak ülkeyi etkisine alan vebanın gündemi işgal ediyor olması da saldırıya verilen cevabın sınırlı kalmasıyla ilişkilendirilmelidir. Saldırının olduğu yıl Katalan ülkesinde vebanın görülmesiyle başta başkent Barselona olmak üzere bölge felce uğramıştı. Devrin şehir konseyi kayıtlarından da anlaşıldığı üzere Osmanlıların Ciutadella'yı kuşattığı dönem ile vebanın Barselona'da büyük kıyımlara yol açtığı ve toplam ölüm vakalarının 4 bine ulaştığı (Consell de Cent Jurats, 1895: 324) dönem çakışmaktadır.

Öte yandan söz konusu dönemde Valensiya'da ayaklanmalarından korkulan Müslümanlarla meşgul olunması ve aslen İtalya'ya saldırmak üzere yola koyulan

Osmanlı donanmasının beklenmedik bir manevrayla rotasını Balear Adaları'na çevirmesi, Minorka'nın Osmanlı donanması karşısında hazırlıksız ve savunmasız yakalanmasına yol açmıştı. Halihazırda korsanlık ve askeri faaliyetler açısından hareketli bir bölgede yaşayan halk nezdinde durumun normalleşmiş olması ise muhtemel bir saldırının açabileceği zararların hesap edilebilmesini ve etkin bir önlem alınmasını engellemişti (Braudel, 1995: 944).

Aslında konum itibariyle İspanya ana karasından adalara ivedi müdahale imkânı bulunuyordu, üstelik bölgenin diğer adaları da bir saldırı durumunda yardımcı olanaklı kılıyordu. Balear adalarının en büyüğü olan Mayorka'nın kuzeydoğusundan Minorka'nın Ciutadella şehrine bakıldığında bu boyuttaki bir saldırının fark edilmesi dahi mümkündü. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda bölgede Osmanlı'nın kalıcı varlığını destekleyecek şartların bulunmadığı açıktı. Saldırının ardından şehrin tamamına hâkim olunmasına rağmen, donanmanın kısa süre sonra bölgeden ayrılması da bu iddiayı desteklemektedir. Osmanlılar Balear Adaları'nın İspanya için önemine vakıf oldukları halde, bu adaları üzerinde egemenlik kurmak üzere hiçbir zaman doğrudan hedef almadılar. Coğrafi olarak İber Yarımadası'nın bir uzantısı olan adaların tarihi İspanya tarihine bağlanmıştı ve burada egemenlik kurmak oldukça güçtü, nitekim I. Jaume Mayorka'yı 1235 yılında fethetmesine rağmen Minorka'nın fethi elli altı yıl sonra gerçekleşmişti (Murray, 2006: 21). Adada Valensiya'da olduğu gibi Osmanlı lehine hizmet edebilecek kayda değer bir Müslüman nüfus da bulunmamaktaydı, zira Jaume'dan itibaren takip edilen iskân politikası bölgenin Müslüman varlığını önemli ölçüde ortadan kaldırmıştı (Murray, 2006: 21). Bu halde Osmanlı varlığının Balear'da kalıcı olmasını temin edecek altyapı mevcut değildi. Osmanlı-Fransız ittifakının ilk hedefinin de İtalyan kıyıları olduğu hesaba katıldığında Minorka saldırısının İspanyol egemenlik alanına vurulan ani bir darbeden ibaret olduğunu kabul etmek uygun görünmektedir. Her ne kadar kestirilemez şekilde ortaya çıkmış olsa da saldırı Osmanlıların bölgede takip ettikleri genel siyasetle uyumlu idi. Saldırılara hedef olan Minorka ve diğer Balear Adaları, bir bakıma İspanyolların Akdeniz'e uzanan eli vasfı taşıyordu ve bölgeyi felce uğratacak bir hamlenin Osmanlıların Kuzey Afrika'da özellikle de Tunus'ta yoğunlaşan faaliyetlerinde onların elini güçlendireceği aşikârdı.

Ada İspanya tarafından saldırı boyunca ihmal edilmişti fakat saldırının sonuçları İspanyolların bu tutumunu değiştirdi. Topraklarına yapılan Osmanlı seferlerinden bunalan İspanyollar, bu saldırıların ardından Papalık öncülüğünde kurulacak bir Haçlı ittifakına başvurular. Ciutadella saldırısı ve bu dönemde gerçekleştirilen benzeri saldırıların baskısıyla kurulan ittifak ilkin başarılı olarak İspanyol idaresini rahatlatmış olsa da hemen ardından gelen Osmanlı cevabı ve Osmanlıların Akdeniz'deki egemenliğinin anahtarı olan Cerbe Deniz Savaşı bunun geçici bir durum olduğunu gösterdi.

Sonnottlar

¹ Kastilya Koronası, Kastilya ve León başta olmak üzere Galicia, Toledo, Sevilla, Córdoba, Murcia gibi İber Yarımadası'nda varlık göstermiş krallıkların etrafında toplandığı bir oluşumdur; Aragon Koronası'nın temel bileşenleri ise Katalan Kontluğu, Valensiya ve Aragon krallıkları idi. Her ne kadar söz konusu krallıklar korona çatısı altında biraraya gelmiş idiyse de krallıkların hukuki varlıkları korunmuş ve geniş bir alanda bağımsız hareket kabiliyetine sahip olmuşlardır. Bu durum özellikle de Aragon Koronası'nda daha belirgindir. Aragon'un Kastilya ile birleşmesinin uzun ve sancılı olmasının temel nedenlerinden biri de bu idi. Aragon ve Kastilya'dan bahisle krallık yerine korona kelimesi tercih edilmiştir, zira Aragon ve Kastilya krallıkları hem etraflarında topladıkları diğer krallıklarla meydana getirdikleri siyasal yapıya adlarını vermiş hem de daha büyük bir siyasal yapının unsurlarından sadece biri olmuşlardır.

² Katip Çelebi'nin belki de Balear ada takımının en büyük adası olması itibariyle Mayorka seferi olarak adlandırmasının [refere et] da etkisiyle ardından gelen bir çok kaynakta da münhasır bir Mayorka seferinin söz konusu olduğu algısı yaratmıştır. Mayorka'nın hedef alındığı düşüncesiyle 150 parçadan müteşekkil bir donanmanın hazırlanmış olması Mayorka'ya Osmanlıların verdiği önemle ilişkilendirilmiş ancak donanmanın Osmanlı Fransız ittifakının gereği olarak İtalya kıyılarını hedef aldığı Minorka adasının da bu sırada hesapta olmayan bir şekilde hedef alındığı ihmal edilmiştir.

³ Colin İmber korsanlığı Osmanlı denizcilerinin yetiştirdiği en önemli okul olarak değerlendirir ve korsanlık ile Osmanlı donanması arasındaki yakın ilişkinin Bayezid tarafından kurulduğunu ifade eder (İmber, 2006: 52-53).

⁴ Mehmet Özdemir Osmanlıların Endülüslü Müslümanlarla kurduğu ilk ilişkilerin yardım temelli olduğunu ifade eder ve II. Bayezid (1481-1512) dönemine tarihlendirir (Özdemir, 2002: 394).

⁵ Colin İmber'e göre Osmanlı-Fransız ittifakının bir nedeni de Venedikliler ile tutuşulacak olan savaş idi (İmber, 2006: 66).

⁶ Habsburglar aslında uzun süredir Fransızların Türklerle ittifak yaptığı suçlamasını dört bir yana yayıyorlar; I. François ise kendini bu suçlamaya karşı savunuyordu (İnalçık, 2005: 160-161). 1527 yılına gelindiğinde ise Fransa'ya sığınmış bulunan İspanyol diplomat Antonio Rincón, Osmanlılar ile Fransızlar arasındaki Habsburg karşıtı ittifak için aktif görev almıştı (Setton, 1984a: 312-313); Anlaşma İspanya'da kısa sürede yankılandı. İlk tepkilerden biri de Amiral Fadrique Enriquez'den geldi. Kastilyalı amiral, V. Karl'a gönderdiği 3 Temmuz 1537 tarihli mektupta Fransa'nın şimdi Türklerle iş birliği yaparak Katolikliğin çıkarı aleyhine çalışanların yanına geçmiş olmasına tepki göstererek Hıristiyanlık için yapılacak bir savaşta katkı yapacağını bildirmişti (Arikan ve Toledo, 1995:243).

⁷ İdeolojik temeli bulunmayan Osmanlı Fransız ittifakı taraflarca pek çok kez ihlal edildi: 1537 yılında Fransa ve Osmanlı ortak harekâtı ile İtalya'ya saldırılacaktı, ancak Fransa, üzerinde anlaşılan saldırıya girişmedi, Osmanlılar ise Korfu'ya yöneldi. 1543 yılındaki ortak harekât anlaşmasının sonucunda, Hızır Reis, Nice'i topa tutmuş, kışı Toulon limanında geçirmişti, buna rağmen I. François Osmanlılarla yapmış olduğu anlaşmaya aykırı biçimde V.

Karl ile anlaşınca Osmanlı faaliyetleri sekteye uğramıştı. 1551 yılındaki ittifak girişiminde ise Papa'nın müdahalesi sonucunda boşa düşmüş ve Osmanlıları Macaristan'da akamete uğratmıştı. Ertesi yıl girişilen ortak harekât planı da birçok girişimde olduğu gibi sonuçsuz kaldı (Imber, 2006: 66-70). Buna rağmen Osmanlı-Fransız ittifakı ortak Habsburg tehdidi karşısında pek çok kez bir araya geldi ve birçok ortak başarıya imza attı.

⁸ 1535 yılında V. Karl'ın Tunus'u ele geçirmesi üzerine yanıt olarak Barbaros elindeki kuvvetlerle Balear adalarına doğru yola çıktı ve Minorka'nın Maó şehrine geldi. Dört gün süren kuşatmanın ardından şehre giren Barbaros buradan yanına aldığı yaklaşık bin sekiz yüz esirle ayrıldı (Kumrular, 2009: 169).

⁹ Turgut Reis 1550 yılında yirmi kadirga ve bin beş yüz adamla Mayorka'nın Pollença şehrine çıkarma yapmıştı, ada halkının direnişi sonucu donanma, yanlarında bulunan tutukları da bırakmak zorunda kalarak geri çekileceklerdir (Oléo y Quadrado, 1874: 378).

¹⁰ Mayorka'nın Pollença'ya komşu liman şehri Alcúdia'ya 1551 yılında altı kadirga ile bir saldırı gerçekleştirilmiş bu sırada şehrin yerlisi olan ve Minorka'ya gitmekte olan bir kafilden bir grup insan tutsak alınmıştı (Oléo y Quadrado, 1874: 379).

¹¹ Mayorka'nın İspanya ana karasına bakan yamacında bulunan Valldemossa 1552 yılında hedef alınmıştı (Oléo y Quadrado, 1874: 379).

¹² Mayorka'nın güney-batısında bulunan Andratx şehri kıyıları 1553 yılında Osmanlı saldırısına uğramış, saldırı Gabriel Alemany de l'Alqueria ve Jordi Fortuny komutasındaki ordu tarafından başarılı biçimde savuşturulmuştu (Bover de Rosselló, 1983: 25).

¹³ Fernand Braudel, Osmanlıların Tripoli kuşatmasını İtalya Savaşları'nın ilk işareti olarak görür (Braudel, 1995: 921). Halil İnalçık, "İtalya Harpleri"nin başlangıcını 1494 yılına kadar götürür (İnalçık, 2005: 159).

¹⁴ 1533'ten beri Barbaros Hayreddin Paşa'nın yanında denizlerde bulunan; 1546 yılında Barbaros'un ölümüyle ortaya çıkabilecek muhtemel zafiyetlerin önüne geçilmesini sağlayan ve onun ölümünün ardından 1546'da Akdeniz'de en kıdemli komutan olan Turgut Reis, 1548 yılında Cezayir Beylerbeyi olmasından itibaren ömrünün sonuna kadar Osmanlı devletine hizmet edecekti (Tarakçı, 2013: 102); Aynı dönemde Osmanlı donanmasının Kaptan-ı Derya payesi 1553 yılından beri Piyale Paşa'ya emanet idi. Ünlü denizcinin 1550'lerde yürüttüğü Batı Akdeniz akınları, Osmanlı "*donanmasının menzilini genişletmiş ve yeni fetihlerin ufkunu açmıştı*" (Imber, 2006: 76; Şimşirgil ve Pazan, 2016: 33).

¹⁵ 1555 yılında yapılan Amasya Antlaşmasıyla doğuya dönük endişelerinin sona ermesi sonucunda Habsburglarla mücadelelerinde avantaj kazanan Osmanlılar, Habsburgların Batı'da Osmanlılar karşısında üstlendiği yükü hafifletme hedefini boşa düşürerek 1555 yılında Osmanlı Fransız ittifakı olarak Napoli üzerine yürüdüğünde, 1556'da Oran'ın (Wahran) işgallinde ve 1557 yılında Bizerta'nın ele geçirilmesinde Turgut Reis ve Piyale Paşa başrolde olmuşlardı (Imber, 2006: 70-72).

¹⁶ Flandra Kontluğu'na yurt olan günümüzde toprakları Belçika, Hollanda ve Fransa içinde kalan bölge.

¹⁷ 1553 yılından itibaren Fransa'nın Osmanlılara gönderdiği elçi olan Michel de Codignac'ın, Osmanlı Fransız ittifakının sorunlu doğası nedeniyle yaşadığı problemler yüzünden Osmanlı nezdinde gözden düşmesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nu terk etmek zorunda kalması sonucu, Jean Cavenac de la Vigne yeni elçi olarak görevlendirildi ve Jean de la Vigne 1566 yılına kadar bu göreve devam etti.

¹⁸ V. Karl tahtı bırakmadan önce 5 Şubat 1556 yılında Fransa kralı II. Henri ile iki ülke arasındaki savaşları durdurmak üzere anlaşmıştı. Ancak Eylül ayına gelindiğinde İspanya'nın Papalık devletleri üzerine yürümesini fırsat bilen II. Henri beş yıllığına imzaladığı anlaşmayı çiğneyip Habsburglara karşı yeniden mücadeleye girişti (Naki, 2020: 20).

¹⁹ Evaristo Fernández de San Miguel y Valledor, Piyale Paşa komutasındaki donanmanın Messina boğazını geçtiği sırada yüz otuz kadırgadan müteşekkil olduğunu bunlardan elli beş kadırganın Osmanlı sultanına, geri kalanın ise Berberi korsanlara ait olduğunu ifade eder (San Miguel y Valledor, 1867: 216).

²⁰ Braudel'in bölge için kullandığı isim "*in le bocche di Napoli*"dir (Braudel, 1995: 944; Fernandez Duro, 1896: 9).

²¹ Massa ve Sorrento üzerine yapılan söz konusu saldırı sonucunda Piyale Paşa bin beş yüzden fazla esir ele geçirmişti (San Miguel y Valledor, 1867: 216).

²² Kenneth Setton söz konusu dönemde Fransa'nın taleplerini Kanuni Sultan Süleyman'a iletmeye çalışan Fransız elçisi yaşadığı güçlüklerle değinirken bu hususta Osmanlı bürokrasisinin rolünü gündeme getirir (Setton, 1984b: 659-720).

²³ 1535 yılındaki Maó saldırısı bölge için büyük bir yıkımdı, söz konusu yıkım o kadar büyüktü ki şehrin savunması 1558 yılındaki saldırıya kadar hep gündemde kaldı. 1540'ta V. Karl'ın, Katalunya naibine Cezayir donanmasının şüpheli faaliyetleri nedeniyle Maó'ya Barselona'dan top gönderilmesini emretmesi ve (Bofarull y Sans, 1895: 88) 1558 yılındaki saldırıda görüleceği üzere, 1551'de Sant Felip Kalesi'nin inşası bu doğrultuda atılmış en önemli ve en isabetli adımlardı.

²⁴ Osmanlı saldırıları nedeniyle sık sık zarar gören Minorca'nın savunmasını güçlendirmek üzere 1551 yılında Maó limanının girişine bir kale yapılmasına karar verilmiş ve bu amaçla Hugo de Cesano görevlendirilmişti. 1552'de inşasına başlanan kale 1556'da aktif hale gelmişti. Daha fazla bilgi için bkz. José Luis Terrón Ponce (2002).

²⁵ Sant Felip Kalesi'ne yapılacak olan ödemelerle meşgul olan vali vekili Arguimbau kuşatmadan haberdar olduğunda asker toplama girişiminde bulunmuşsa da artık şehri kuşatmakta olan Osmanlıların muazzam gücü karşısında başarılı olamamıştır (Quintana, 1558: 2).

²⁶ Minorca'nın başkenti olan Ciutadella'da Kral'ın atadığı ve Mayorka'daki kral naibine tabi olan vali bulunuyordu. Bu sırada bu görev devir teslim sürecinde olduğu için aynı yılın mart ayından beri Mossen Bartolomé Arguimbau tarafından vekaleten yürütülüyordu (Parpal y Marqués, 1903: 7).

²⁷ 29 Haziran gününe denk gelmektedir.

²⁸ Pedro (Pere) Camplona adındaki denizci, mesajı Kral naibine götürmüş ve naibin cevabını şehri kuşatmakta olan Osmanlı donanmasına fark ettirmeden Arguimbau'ya ulaştırmıştı. Osmanlıların kuşatmayı sıkılaştırması sonucunda bu denizcinin Minorka ile Mayorka arasındaki yeni mesajlaşma girişimleri başarısız olacak, Camplona bu sırada gemisini kaybedecektir (Ramis i Ramis, 1817: 41; Parpal y Marquès, 1903: 31).

²⁹ Joan Ramis ayrıca yüz elli askerden oluşan bir birliğin başındaki Pedro Gomila'dan bahseder. Ramis, Gomila'nın ilk olarak Osmanlıların Maó'yu kuşatma girişimi sırasında Osmanlılara karşı şehri savunduğunu ardından donanmanın Ciutadella'ya geçmesi üzerine onun da Ciutadella'nın savunmasına katıldığını dile getirir (Ramis i Ramis, 1817: 90-91).

³⁰ Osmanlı ve İspanyol orduları topu erken dönemlerden itibaren kullanan ve bunları kadırgalara yerleştiren ilk askeri kuvvetlerdendi. Bu durum XVI. yüzyılda deniz savaşlarının farklı bir merhaleye evrilmesinin nedeniydi (Greene, 2003: 222-223). Topun yaygın kullanımıyla beraber bölgede surların kuvvetlendirilmesine dönük faaliyetler başlamıştı, nitekim Mao'nun girişindeki kale bu amaçla inşa edilmişti. Ciutadella şehrinde ise surların kuvvetlendirilmesi henüz tamamlanmamıştı.

³¹ Yanan bina için kullanılan kelime universitat'tır. Belirli bir kamusal alanı ve bununla ilgili işlerin yürütüldüğü yeri işaret eder.

³² León Galindo y de Vera surları tutan askerlerin başta yedi yüz civarında olduğunu ancak Osmanlıların şehre girdiği sırada kalanların yaklaşık yüz elli adamdan ibaret olduğunu ve bunların da Osmanlı askerlerince kılıçtan geçirildiğini dile getirir (Galindo y de Vera, 1884: 187).

³³ Fernandez Duro, Sorrento, Castellamare ve Ciutadella'dan elde edilen ganimetin yapılan harcamaları karşılamaktan uzak olduğu görüşündedir (Fernandez Duro, 1896: 12).

³⁴ Tutsak edilenlerin listesi günümüze ulaşmış bulunuyor, listenin sonunda belirtilen rakam üç bin dört yüz elli iki olmakla beraber söz konusu tutsakları kurtarmak üzere takip edilecek yöntem hususunda gerçekleştirilen anlaşma ve tanınanacak imtiyazların imza altına alındığı dökümanda sayı dört bin olarak belirtilmiştir (Oléo y Quadrado, 1874: 394).

³⁵ Eski bir ölçü birimi olan 1 İspanyol fersahı yaklaşık 5500 metreye karşılık gelmekteydi. Bkz: "Legua", içinde *Diccionario de la lengua española* (Real Academia Española). <https://dle.rae.es/legua?m=form>. Son erişim tarihi, 07 Mart 2020.

³⁶ Jean de la Vigne'in çabasıyla Osmanlı donanması başlangıçta niyet edilen hedefe yönlendirilmiş olsa da bu ittifak harekâtı da geçmişte ihlal edilmiş çok sayıda başarısız ortak harekâttan olmaya mahkumdu (Fernandez Duro, 1896: 11).

³⁷ 1566 yılında İspanya kralına karşı çıkan Müslümanların ayaklanmasında dahi II. Selim'in İspanya Müslümanlarına destek vermek yerine önceliği Venediklilerin elindeki

Kıbrıs'ın alınmasına vermesi ve İspanyol Müslümanların yardım taleplerini somut bir destekte bulunmadan konuyu Cezayir valisine havale etmesi söz konusu kaygının yersiz olduğunun bir işaretidir (Faroqhi, 2010: 63).

Kaynakça

Arikan M ve Toledo P (1995). *14.-16. Yüzyıllarda Turk-İspanyol İlişkileri ve Denizcilik Tarihimize İlgili İspanyol Belgeleri = Las Relaciones Turco-Espanolas en Los Sigios 14.y 16. Documentos Espanoles Relativos a la Historia Naval Otomana*. T.C. Genelkurmay Başkanlığı Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Kültür Yayınları Tarih Dizisi 7. Ankara: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Karargah Basimevi.

Benumeya R G (2008). Las Relaciones Hispano-Tunecinas Desde El Ayer Histórico Al Hoy Global. *Hesperia Culturas Del Mediterráneo*, 10, 53-60.

Bofarull y Sans F (1895). *Predilección Del Emperador Carlos V Por Los Catalanes: Memoria Documentada Leída En La Real Academia De Buenas Letras En La Sesión De 16 De Febrero De 1891*. Barcelona: Tip. de J. Jepsus.

Bostan İ (2002). Kemal Reis. İçinde: *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 25, İstanbul: TDV, 226-227.

Bostan İ (2005). Kanunî, Barbaros ve Akdeniz'de Değişen Güç Dengeleri. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 9(34), 171-180.

Bostan İ (2007). Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Bostan İ (2009). Barbaros Hayreddin Paşa: İlk Deniz Beylerbeyi (1534). İçinde: İdris Bostan ve Salih Özbaran (Ed), *Türk Denizcilik Tarihi*, İstanbul: Deniz Yayınevi Müdürlüğü, 143-153.

Bostan İ vd. (2011). *Piyale Paşa Cami 2005-2007 Restorasyonu*. İstanbul: Gürsoy Grup Kültür Yayınları.

Bover de Rosselló J M (1983). *Nobiliario Mallorquín: Dedicado Á La Reina Nuestra Señora*. 1850 [tıpkıbasım]. Barcelona: J.J. de Olañeta.

Braudel F (1995). *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. California: University of California Press.

Cezar M (2011). Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı. Cilt 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Consell de Cent Jurats (Barcelona) (1892). *Manual De Novells Ardits Vulgarment Appellat Dietari Del Antich Consell Barceloní*. Cilt 1, Barcelona: Impr. de'n Henrich y Companyia.

Consell de Cent Jurats (Barcelona) (1895). *Manual De Novells Ardits Vulgarment Appellat Dietari Del Antich Consell Barceloní*. Cilt 4, Barcelona: Impr. de'n Henrich y Companyia.

Dameto J ve Vicente M (1841). *Historia General Del Reino De Mallorca, Por J. Dameto, V. Mut Y G. Alemany*. 2. Baskı, Palma: Imprenta Nacional.

Danişman Z (1965). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. Cilt 6, İstanbul: Yeni Matbaa

Danişmend İ H (1971). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. Cilt. 2, İstanbul: Türkiye Yayınevi.

Dökmeci V (2020). *Akdeniz'de Devletler Ve Korsanlar: Venedik Kaynaklarına Göre II. Bayezid Ve I. Selim Dönemlerinde Osmanlı Denizciliği Ve Korsanlık*. İstanbul: Babil Kitap.

Emecen F M (2015). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*. 1. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Faroqhi S (2010). *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*. Çev. A Berktay, 2. Baskı, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Fernandez Duro C (1896). *Armada Española Desde La Unión De Los Reinos De Castilla Y León*. Cilt. 2, Madrid: Instituto de Historia y Cultura Naval.

Galindo y de Vera L (1884). *Historia, Vicisitudes y Política Tradicional De España Respecto De Sus Posesiones En Las Costas De Africa Desde Monarquía Gótica y En Los Tiempos Posteriores A La Restauración Hasta El Último Siglo*. Madrid: Imprenta y Fundación de M. Tello.

Greene M (2003). *Resurgent Islam: 1500 - 1700*. İçinde: David Abulafia (Ed), *The Mediterranean in History*, London: Thames & Hudson, 219-250.

Güngen C (1997). *XVI. Yüzyıldaki Gelişmeler Işığında Osmanlı Denizciliği*. Ankara: Dz. K. K. Karargah Basımevi.

Imber C (2006). *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*. Çev. Ş Yalçın, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

İnalçık H (2005). *Akdeniz ve Türkler. Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 9 (34), 133-169.

Kahraman K (1993). *Cezayir*. İçinde: *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 486-489.

Kâtip Çelebi (2007). *Deniz Savaşları Hakkında Büyüklere Armağan (Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfâri'l-Bihâr)*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

Kumrular Ö (2009). *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Orta ve Batı Akdeniz'de Üstünlük Mücadeleleri*. İçinde: İ Bostan ve S Özbaran (Ed), *Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi*, İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü, 155-171.

Legua. İçinde: *Diccionario de la lengua española*. Real Academia Española. <https://dle.rae.es/legua?m=form>. Son erişim tarihi, 07/03/2020.

Murray I (2006). *Menorca y sus ciudades: Otra rareza menorquina en las Balears*. İçinde: *Introducción a la geografía urbana de las Illes Balears: VIII coloquio y jornadas de campo de Geografía Urbana, Illes Balears, 19-24 de junio de 2006*. Palma: Institut Balear del Turisme, 17-95.

Naki E (2020). *16. Yüzyılın Siyasi ve İktisadi Ortamında İspanya-Osmanlı İlişkileri (1571-1581)*. İstanbul: Selenge Yayınları.

Oléo y Quadrado R (1874). *Historia De La Isla De Menorca*. Cilt. 1, Ciudadela de Menorca: Tip. de D.S. Fábregues.

Özcan A vd. (2018). *İslam Tarihi ve Medeniyeti Osmanlılar-I*. Cilt. 12, İstanbul: Siyer Basım Yayın, 2018.

Özdemir M (2002). Endülüs Müslümanlarına Osmanlı Yardımı. İçinde: H C Güzel, K Çiçek ve S Koca, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 9, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 393-408.

Parpal y Marquès C (1903). *La Invasión Turca De 1558 En Ciudadela De Menorca; Estudio Histórico Documentado*. Barcelona: Impr. de la Casa Provincial de Caridad.

Ponce J L T (2002). *La Fortaleza De San Felipe En El Puerto De Mahón: Estudio Arquitectónico Y Análisis Táctico*. Menorca: Museo Militar de Menorca.

Quintana P (1558). *Acte de Constantinoble: Constantinoble, Ekim 1558*. Archivo municipal de Ciudadela.

Ramis i Ramis J (1817). *Varones Ilustres De Menorca Y Noticia De Los Apellidos Que Mas Se Han Distinguido En Ella*. Mahon: La imprenta de Serra.

San Miguel y Valledor E (1867). *Historia de Felipe II, rey de España*. Cilt. 1, 2. Baskı, Barcelona: Salvador Manero.

Sánchez Esteban S (1996). El reino de Aragón en la época de Jaime II (1291-1327). *Anales De La Universidad De Alicante: Historia Medieval*, 11, 301-314.

Setton K M (1984a). *The Papacy and the Levant (1204-1571) The Sixteenth Century to the Reign of Julius III*. Cilt. 3, Philadelphia: American Philosophical Society.

Setton K M (1984b). *The Papacy and the Levant (1204-1571) The Sixteenth Century from Julius III to Pius V*. Cilt. 4, Philadelphia: American Philosophical Society.

Şimşirgil A ve Pazan İ (2016). *Denizler Fatih Piyale Paşa Cerbe Zaferi*. İstanbul: Timaş.

Tarakçı N (2013). *Turgut Reis'in Osmanlı Deniz Stratejisine Katkıları*. Ankara: Turgutreis Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 95-113.

Turan Ş (1992) Barbaros Hayreddin Paşa. İçinde: *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 65-67.

Von Hammer J (2011). Osmanlı İmparatorluğu Tarihi. Cilt 1, 5. Baskı, İstanbul: İlgü Kültür Sanat Yayıncılık.

***Komünist Manifesto'daki 'the Idiocy of Rural Life'* İfadesinin Anlamı Üzerine: Kır Hayatının 'Aptallığı' mı 'Yalıtılmışlığı' mı?**

M. Burcu Bayrak, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü,
ORCID: 0000-0001-8114-6527, e-posta: burcubayrak@ibu.edu.tr

Arif Erençin, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0002-1926-2663,
e-posta: erencin_a@ibu.edu.tr

Özet

Marx ve Engels'in kaleme aldıkları *Komünist Manifesto* adlı eser, yazıldığı dönemden günümüze kadar güncelliğini korumuştur. Tüm bu zaman boyunca da birçok yanlış anlamının ve yanlış yorumun konusu olmuştur. Bunun arkasında yatan nedenlerden biri, hatalı çeviridir. Bu çalışmada, *Komünist Manifesto*'nun farklı çevirilerinde en sık rastlanan hatalardan birine konu olan '*the idiocy of rural life*' ifadesinde yer alan '*idiocy*' sözcüğü, hem etimolojik bağlamda hem de *Komünist Manifesto*'nun kapitalist kentleşme sürecine ilişkin analizini kendi tutarlılığı içinde doğru anlamak amacıyla ele alınmıştır. Eski Yunanca '*idios*' sözcüğünden türetilmiş olan '*idiocy*'nin anlamı, Hal Draper'ın gösterdiği üzere, zaman içinde değişerek 'yalıtılmışlık'tan 'aptallık'a doğru kaymış ve sözcüğün eski anlamı tamamen ortadan kalkmıştır. İngilizce çevirilerde sık rastlanan bu hatalı çeviri sorunu, bu konuda önemli bir istisna olan Nail Satlıgan çevirileri dışında, *Komünist Manifesto*'nun Türkçe çevirilerinde de görülmektedir.

Dolayısıyla Türkçe yazın, gerek konuyu ele almamaları gerekse de yanlış çeviriye dayalı hatayı sürdürmeleri nedeniyle yetersiz kalmaktadır. '*Idiocy*' sözcüğünün doğru anlamını yeniden gün yüzüne çıkarmanın iki önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir. İlk olarak, 19. yüzyılda kapitalizmin aldığı biçim üzerinde belirleyici bir unsur olan kır-kent çelişmesini ve bu çelişkiye burjuvazinin müdahalesini daha doğru bir biçimde anlamak mümkün olabilecektir. İkinci olarak da '*idiocy*' sözcüğünün *Komünist Manifesto*'da karşılığının 'aptallık' olarak çevrilmesi ile Marx ve Engels birlikte; *Louis Bonaparte*'in *18 Brumaire*'i adlı eserinde 'bir çuval patates' benzetmesi nedeniyle de Marx tek başına; köylülere karşı aşağılayıcı ya da küçümseyici bir yaklaşım sergiledikleri yönündeki olumsuz eleştirilerin hedefi olmaktadır. Dolayısıyla '*the idiocy of rural life*' söz öbeğinin doğru çevrilmesi ve 'bir çuval patates' metaforunun bağlamından koparılmadan okunmasıyla bu iki

ifadenin, olumsuz eleştirilerin dayanak noktası olmalarının önüne geçilebilecektir. Marx ve Engels'in kırsal yaşama atfettiği niteliğin 'aptallık' hali olmaktan kurtarılması için doğru bir okumanın yapılması; kır-kent ayrımı bağlamında kırsal emeğin, kentnin entelektüel yaşamından 'yalıtılmışlığı' üzerinden değerlendirilmesi ve kapitalist kentleşme bağlamında kırsallığın burjuvazi ile doğru biçimde ilişkilendirilmesi gerekmektedir.

Anahtar Sözcükler: *Komünist Manifesto, the idiocy of rural life*, aptallık, yalıtılmışlık, kır-kent çelişkisi.

On the Meaning of 'the Idiocy of Rural Life' Mentioned in *The Communist Manifesto*: the 'Stupidity' or the 'Isolation' of Rural Life?

Abstract

The Communist Manifesto of Marx and Engels, still keeps its actuality since its publishing era. Along this time, it has been subject to lots of misunderstandings and inaccurate interpretations. In this article, the word 'idiocy' has been discussed etymologically for reaching an accurate analysis of *The Communist Manifesto* on capitalist urbanization process. The expression 'the idiocy of rural life' is subjected to one of the most frequent mistakes in different translations of *The Communist Manifesto*. As Hal Draper's emphasizes, the meaning of 'idiocy', which had been derived from old Greek 'idios' was forgotten and has changed over time. While meaning of the word has shifted from 'isolation' to 'stupidity', its original meaning has completely disappeared. The mistake made during translation is not only peculiar to English versions, but also can be observed in Turkish versions except for Nail Satlıgan's translation.

Since inaccurate translation has led to wrong interpretations and a failure to discuss this subject in Turkish literature, our study, by re-emphasizing the accurate translation of the word 'idiocy', aims to make two contributions. Firstly, it may be possible to understand the rural-urban contradiction and the intervention of the bourgeoisie to this contradiction, which are determining factors on the form of nineteenth century capitalism. Secondly, by translating 'idiocy' as 'stupidity', in *The Communist Manifesto* both Marx and Engels and in *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte* by using the metaphor 'a sack of potatoes' Marx on his own, are targeted by unfavourable critics for intending contemptuous and sarcastic attitudes against peasants. Hence, by accurate translation of 'the idiocy of the rural life' and reading the metaphor of 'a sack of potatoes' in its context, it will be possible to prevent these two expressions being rationale of unfavorable critics. In order to release the meaning that Marx and Engels attribute to the characteristic of rural life from its meaning as 'stupidity' it is necessary to be read accurately; the rural labour in context of the rural-urban distinction has to be evaluated in terms of 'isolation' from urban intellectual life and rurality in context of the capitalist urbanization has to be associated properly with the bourgeoisie.

Keywords: *The Communist Manifesto*, the idiocy of rural life, stupidity, isolation, the rural-urban contradiction.

Giriş

*Komünist Parti Manifestosu*¹ yaygın adıyla *Komünist Manifesto*, oldukça kısa bir metindir; ama yayımlanmasının üstünden geçen 172 yıla rağmen hâlâ en çok başvurulan, yayımlanan ve çevrilen kitapların başında gelmektedir. Marx ve Engels'in 1848 yılında Almanca olarak kaleme aldıkları eser, sadece 23 sayfadır; yarattığı etki ise sahip olduğu sayfa sayısının çok üstündedir.

Komünist Manifesto, oldukça geniş bir okuyucu kitlesine sahip olmasının yanı sıra olumsuz eleştirilerin de odağındaki bir eserdir. Bu olumsuz eleştirilerin bir kısmı eserin yanlış anlaşılmasından ya da yanlış yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte yanlış anlamak ya da yanlış yorumlamak için olumsuz eleştiri peşinde olmak da gerekmemektedir; eser, doğası gereği içinde bazı zorluklar barındırmaktadır. *Komünist Manifesto*, Marx ve Engels'in eserlerine aşına olmayan okuyucular ya da o dönemin dilini günümüzde kazandığı anlamla değerlendirenler açısından, Marx ve Engels'in hem birlikte hem de ayrı ayrı kaleme aldıkları diğer kitapları için de geçerli olduğunu söyleyebileceğimiz bazı yanlış anlamalara neden olmaktadır. Bunların bazıları metnin kısa olmasından ve dolayısıyla kavram ya da meselelerin uzun uzadıya tartışılmamasından, bazıları metinde birkaç kavramın birbirleri yerlerine kullanılmalarından, bazıları da okuyucuların derinlemesine ve analitik olmayan yüzeysel değerlendirmelerinden kaynaklanmaktadır. Örneğin Ahmad, *Komünist Manifesto*'da 'proleter' ve 'demokratik' kelimelerinin aynı anlamda kullanıldığına dikkat çekmektedir. "Kapitalizm altında çoğunluk proleterleştirildiği ve demokrasi çoğunluğun hâkimiyeti olarak anlaşıldığı için, Marx bazen 'proleter' ve 'demokratik' kelimelerini aynı anlamda kullanır ve 'proletarya diktatörlüğü' deyimi de ilk başta aynı nüansı iletmek üzere tasarlanmıştır" (2018: 215). Bu durum Marksist literatüre hâkim olmayan okuyucuların metni anlamasını güçleştirebilir; eleştirilenler tarafından da çelişki olarak değerlendirilebilir. Bunların dışında *Komünist Manifesto*'nun yanlış ya da eksik yorumlara maruz kalmasının bambaşka bir sebebi daha vardır; hatalı çeviri.

Eserdeki bazı pasajlar, cümleler, kavramlar ya da söz öbekleri yanlış çevrilmektedir. Bunların en ünlülerinden biri Almanca orijinali '*dem Idiotismus des Landlebens*' olan; ama hem İngilizcenin daha geçerli bir dil olması hem de dünya dillerine tercüme edilirken genellikle eserin İngilizce çevirisinin tercih edilmesinden dolayı '*the idiocy of rural life*' olarak bilinen ifadedir. *The idiocy of rural life* günümüzde hemen hemen bütün dillere çevrilirken, aynı şekilde anlaşılmaktadır: 'kırsal yaşamın aptallığı' ya da 'köy hayatının budalalığı'. Dolayısıyla çeviriler de bu yönde yapılmaktadır. Türkçe tercümelerde de durum farklı değildir. Tek bir istisna dışında, '*Idiotismus*' ya da '*idiocy*' alıklık, bölülük, aptallık, budalalık, en iyi ihtimalle ise miskinlik olarak çevrilmektedir.

The idiocy of rural life ifadesini doğru anlayabilmek ve çevirebilmek için, metnin tamamının okunması gerektiği gibi yazarların konu ile ilgili görüşlerinin yer aldığı başka eserlerinin de okunması gerekmektedir. Ancak işe, bahsi geçen ifadenin içinde yer aldığı pasajı ele alarak başlamak uygun olacaktır (Marx ve Engels, 2016a: 46):

Burjuvazi kırsal alanı kentin boyunduruğuna soktu. Koca koca kentler yarattı, kırsal nüfusa oranla kent nüfusunu büyük ölçüde artırdı ve böylece nüfusun hatırı sayılır bir parçasını *'the idiocy of rural life'*tan kurtardı. Tıpkı kırsal alanı kente bağımlı kıldığı gibi barbar ve yarı barbar ülkeleri uygar ülkelere, köylü halkları burjuva halklara, Şark'ı Garp'a bağımlı kıldı.

Komünist Manifesto'da, üzerinde durduğumuz bu pasajda, iki ana mesele ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, burjuvazinin tasviridir. Burjuvazinin tarihteki en devrimci rolü oynadığı; burjuva eserlerinin, fikirlerinin ve kazanımlarının adeta coşkuyla kutsandığı bölümde, Berman (2013: 131) Marx'ın "adeta burjuvaziye gömmeye değil, övmeye gelmiş" olduğuna işaret etmektedir. Burada burjuvazi, kendi taraftarlarından daha güçlü ve derinden övülmektedir. İkinci olarak bu çalışmanın konusunu oluşturan, burjuvazinin köylüleri kurtardığı *'the idiocy of rural life'* ifadesi yer almaktadır. Marx ve Engels, bu ifade ile ortalama kentlinin, köylüyü görmezden gelme hatta aşağılama biçimindeki genel tavrına karşın; 'dar ufuklara' veya 'daha geniş bir toplumdan yalıtılmış olma' durumuna atıfta bulunmaktadır. Bunu anlamak için de doğru bir okuma ve doğru bir çeviri yapılması gerekmektedir. Böylece *Komünist Manifesto* üzerinden Marx ve Engels'in kırsal yaşama atfettiği niteliğin 'aptallık' hali olmaktan kurtarılması, kır ve kent ayrımı bağlamında kırsal emeğin kentin entelektüel yaşamından yalıtılmış haline odaklanılması ve kapitalist kentleşme bağlamında kırsallığın burjuvazi ile doğru biçimde ilişkilendirilmesi mümkün olabilecektir. Aksi taktirde Mitrany'de (1951a) olduğu gibi Marx'ın ve Marksizmin, dogmatik görüşleri nedeniyle köylülere karşı olduğu yönündeki düşünceler devam edecektir. Mitrany'nin (1951b: 99) aşağıdaki sözleri bu düşünceleri özetler niteliktedir:

Komünist Manifesto'da Marx, köylülerin zamana ayak uyduramayan ve can çekişen bir sınıf olduğunu ilan etmektedir... Ayrıca Marx, köylülere çiftlikteki yaratıklar içinde yalnızca en aptal tür olarak bakmakta ve bu nedenle onları herhangi bir devrimci faaliyet için hayli yetersiz bulmaktadır. Hatta kapitalizmin büyük sayıda insanı kırsal yaşamın aptallığından kurtaracağını bile ifade etmektedir.

Bu doğrultuda çalışmada ilk olarak, yanlış anlamaya ve yanlış çeviriye neden olan *'idiocy'* sözcüğünün etimolojik kökeninin izi sürülmüştür. Kelimenin, yüzyıllar içinde değişen ve kaybolan anlamları ortaya konulmaya çalışılmış;

Hal Draper'ın gösterdiği üzere, kelimenin güncel karşılığı olan 'aptallık' olarak çevrilmesinin büyük bir hata olduğunu göstermek hedeflenmiştir. Daha sonra eserin Türkçe basımlarındaki durumu değerlendirilmiş ve ilk çeviriden günümüzdeki çevirilere kadar, Nail Satlıgan dışında hiç kimsenin doğru çeviri yapmadığı görülmüştür. Bunun iki önemli sonucu bulunmaktadır: İlki, Türk okuyucular eseri yanlış okumaktadırlar. İkincisi de bu çevirilere atıfla yapılan alıntılar, Marx ve Engels'in köylülüğü ya da köy hayatını aptallık, budalalık, alıklık, bölnlük ya da miskinlik olarak gördükleri yönündeki yanlış değerlendirmelere neden olmaktadır. Çalışmada, bu yanlış okumaların ve yanlış değerlendirmelerin önüne geçilmeye çabalanmıştır. Marx ve Engels, hem bahsi geçen ifade hem de Marx'ın köylüleri 'bir çuval patates'e benzetmesi nedeniyle köylülüğü ve köylüleri aşağıladıkları ya da küçümsedikleri yönündeki olumsuz eleştirilerin hedefi olmaktadır. Bu doğrultuda son olarak kapitalizm ve şekillendirdiği kent bağlamında, köylülüğün nasıl 'yalıtıldığı' ve köylülerin neden 'patates'e benzetildiği anlaşılmasına çalışılmıştır.

'Idiocy' Kelimesinin Etimolojisi ve Kaybolan Anlamı

The idiocy of rural life ifadesinin doğru çevrilebilmesi için hiç kuşkusuz ki burada sorun yaratan ve yanlış olarak çevrilen *idiocy* kelimesinin etimolojik kökenine inmek gerekmektedir. Kelimenin kökeni Eski Yunanca olan *idios* kelimesine dayanmaktadır. Okunuşu *idios*, yazılışı '*ιδίος*' olan sözcük "kendi, kendine özgü, özel bir niteliği olan, orijinal, özgün; farklı, ayrı; alışılmamış, acayip, tuhaf, garip" (Eski Yunanca-Türkçe Sözlük, 2011: 325) anlamlarına gelmektedir. İngilizce sözlüklerde "kişisel, özel" (Merriam-Webster's Collegiate Dictionary, 1998: s. 575) ve "kendine/birine ait, şahsi, müstakil" (The Concise Oxford Dictionary, 2001: 705) anlamlarıyla karşılanan *idios*, Fransızcada da "şahsa ait" (Petit Larousse, 1960: 530) açıklamasıyla yer almaktadır. *Idiocy* kelimesinin türetildiği *idio-* ön eki, yukarıda bahsi geçen *idios* kelimesinden gelmektedir. *Idio-* ön eki de tıpkı *idios* gibi "şahsi, kişisel; hususi; ayrı; müstakil" (Merriam-Webster's Collegiate Dictionary, 1998: 575) ve "şahsi, kendine ait" (The Concise Oxford Dictionary, 2001: 705) olarak açıklanmaktadır. Dolayısıyla *idiocy* kelimesinin türetildiği *idio-* ön ekinin Eski Yunanca *idios* sözcüğünden türetildiği; *idios*'un da kişiye ait ve özel olana karşılık geldiği açıktır. Bu anlam bağlamında *idios* kelimesi "dış ile iç arasında bir sınır çizen ve böylece farklı ve ayrı bir şeyi temsil eden kapalılığı, yani mahremiyet yan anlamını da içerir" (Curtis, 2015: 24).

Çeviri yaparken karşılaşılan sorun, yine *idio-* ön ekinden türetilen ve sıfat olan *idiot* (aptal) ile kelimenin isim hâli olan *idiocy*'nin (aptallık) yüzyıllar içinde değişerek kazandıkları anlamlarda yatmaktadır. *Idiot*, Eski Yunanca olan *idiotes* ile *idios* ve Latince olan *idiota* sözcüklerinden gelmektedir. *Idiotes* "özel bir mevkideki kimse, meslekten olmayan, eğitimsiz kimse", *idios* ise "kişisel, özel"

anlamları taşıırken; *idiota* “cahil, eğitimsiz, kaba kişi” (Merriam-Webster’s Collegiate Dictionary, 1998: 576; The Concise Oxford Dictionary, 2001: 705) demektir. Bu noktada bahsedilmesi gereken bir diğer kelime *idiotes*’tir. Bu kelime Eski Yunancada iki ayrı şekilde yazılmakta; ama aynı şekilde okunmaktadır. İlk formu ‘*ιδιότης*’ olan *idiotes*, “özel nitelik, özel karakter, özellik; özel isim” (Eski Yunanca-Türkçe Sözlük, 2011: 325) demektir. İkinci olarak da ‘*ιδιώτης*’ şeklinde yazılan *idiotes*, “basit, sıradan yurttaş; eğitimsiz, cahil; kaba” (Eski Yunanca-Türkçe Sözlük, 2011: 325) anlamlarını taşımaktadır. Dolayısıyla *idiotes* hem özel olanı hem de özel bir durumu olan kişiyi nitelemektedir.

Idiotes’in bu ikili anlamına dikkat çeken Curtis (2015: 27); *idiot* (aptal) kelimesinin *idiotes*’in ikinci anlamından kaynaklandığını belirtmekte ve durumu şöyle özetlemektedir:

Idiotes özel bir kişiyi nitelediğinden, sıradan insan, yani uzmanlık veya mesleki bilgisi olmayan insan anlamına da gelir. Uzmanlık bilgisi, yükseköğrenimi olmayan birisi olarak *idiot* anlayışımız da buradan miras kalmıştır. Böylece *idiot*, aşağı, kaba veya umumi bir hassasiyete, beğeniye ve eğitime sahip olan kişiye dönüşmüştür. Ama *idiotes*’in umumi olana gönderen bu daha yakın zamanlı türevi, bizi kelimenin özel olanı niteleyen birincil anlamından uzaklaştırmamalıdır.

Kökence sahip olduğu bu anlamlar göz ardı edilerek, *idiocy* günümüzde sadece “genellikle beynin anormal ya da tamamlanmamış gelişimi nedeniyle oluşan aşırı mental gerilik; bariz derecede salak ya da aptal” (Merriam-Webster’s Collegiate Dictionary, 1998: 575; The Concise Oxford Dictionary, 2001: 705) olarak tanımlanmaktadır. Bu tanıma bağlı olarak *idiot* da “mental gerilikten (*idiocy*) muzdarip olan kimse; aptal ya da salak kimse” (Merriam-Webster’s Collegiate Dictionary, 1998: 576; The Concise Oxford Dictionary, 2001: 705) anlamlarını kazanmaktadır.

Eric Hobsbawm, *Komünist Manifesto* özelinde, *idiocy*’nin günümüzdeki bu anlamları doğrultusunda yanlış yorumlanarak; *idiotes*’ten gelen anlamın yitirildiğine, dolayısıyla da ‘aptallık’ şeklinde çevrilmesinin hata olduğuna değinen nadir isimlerden biridir. *Komünist Manifesto*’nun yayımlanmasının 150. yıldönümü vesilesiyle yeniden basımına uzunca bir giriş yazısı kaleme alan Hobsbawm (1998: 11-12) durumu şöyle açıklamaktadır:

Daha da önemlisi zaman geçtikçe, Manifesto’nun dili artık okurlarının anladığı dille aynı değildi. Örneğin, burjuva toplumunun gelişiminin ‘nüfusun önemli bir bölümünü *the idiocy of rural life*’tan kurtardığı ifadesiyle ilgili birçok şey söylendi. Marx’ın, o zamanlar şehirlilerin alışlagelmiş bir tavırları olan kırsal ortamı hor görmelerini ve kır yaşamıyla ilgili cehaletlerini paylaştığına dair şüphe olmamakla birlikte, (bu deyim) gerçek ve analitik olarak daha ilginç Almanca ifadesi, (*dem Idiotismus des Landlebens entrissen*) kırsal kesimde yaşayan insanların

'aptallığı'na değil; kırsaldaki insanların yaşadığı 'sınırlı alanlar'a ya da 'toplumun çoğunluğundan yalıtılmışlıkları'na gönderme yapmaktaydı. Bu ifade, 'idiot' ya da 'idiocy'nin günümüzdeki anlamının türetildiği Yunanca 'idiotes' teriminin orijinal anlamını yansıtmaktadır: 'Toplumun ortak işleriyle değil, sadece kendi özel işleriyle ilgilenen kişi'. 1840'lı yıllardan sonraki on yıllarda Marx'ın aksine taraftarları, klasik eğitim almayan akımlarda, bu asıl anlam ortadan kalkmış ve yanlış yorumlanmıştır.

Hobsbawm'ın sözlerinde özellikle dikkat edilmesi gereken iki nokta bulunmaktadır. Bunlardan ilki *idiocy'nin*, *Komünist Manifesto'nun* orijinal dili olan Almandaki *idiotismus* kelimesinin karşılığı olarak çevrilmesidir. *Idiotismus'un* Almanca karşılığı sözlüklerde "belirli bir dilin münhasıran sahip olduğu ifade özelliği; belirli bir bölgeye has lehçe ya da deyimler; aptallık, delilik, saçmalık" (Meyers Großes Konversationslexikon, 1902) ve "bir dilin ayırt edici bir özelliği; ahlak alanında, davranış: bir bireyin, norm yaratan ve bencillığe dayalı belirli bir özelliği" (Goethe-Wörterbuch, 1999) olarak yer almaktadır. Yani aptallık anlamına geldiği gibi lehçe, diyalekt, deyim ve ahlaki bir davranış anlamlarını da taşımaktadır. *Idiotismus'un* Türkçe karşılığı ise "lisan hususiyeti; ifade şivesi" (Almanca-Türkçe Büyük Lügât, 1973: 341) olarak verilmektedir. Aynı sözlüğün aynı sayfasında, aynı anlamda başka bir kelime daha vardır: *idiom*. Bu kelimenin karşılığı da "lisanda hususiyet; lisan şivesi (lehçe)" (Almanca-Türkçe Büyük Lügât, 1973: 341) şeklinde açıklanmaktadır. *Idiom*, Fransızca bir kelime olan *idiotisme'nin* karşılığıdır ve *idiotisme'nin* Fransızca karşılığı "(Yun. *idios* şahsa ait) belirli bir dile ait ifade ya da tümce yapısı" (*Petit Larousse*, 1960: 530), Türkçe karşılığı ise "*idiotie* (aptallık/y.n.) anlamdaşı; bir dile özgü olan deyim"dir (Fransızca-Türkçe Sözlük, 1962: 320). Dolayısıyla kelimenin kökeninin Fransızcada da Yunanca *idios'tan* geldiğine; 'aptallık' ve 'deyim' anlamlarında kullanıldığına şüphe yoktur. *Komünist Manifesto'da* ise *idiotismus* ne 'aptallık' ne de 'deyim' anlamlarında kullanılmaktadır. Hal Draper (2004: 220), *the idiocy of rural life'*ı açıklarken ilk olarak bu noktaya değinmektedir:

Sıkça alıntılanan bu ifade, yanlış tercüme edilmiştir. Almanca olan *Idiotismus* kelimesi (*Manifesto'nun* yazıldığı dönemde) 'aptallık' (*Idiotie*) anlamına gelmiyordu ve (günümüzde de bu anlama) gelmez; bu, genellikle Fransızca kökenli *idiotisme* gibi 'idiom' (deyim) anlamına gelir. Ama burada (*Manifesto'da*) bu anlamların her ikisinden de farklıdır. On dokuzuncu yüzyılda Alman dili, kökeni *idiotes* kelimesine dayanan kalıpların orijinal Yunanca anlamını hâlâ koruyordu: kamusal (ortak) meselelerden uzak, topluluğun büyük kısmından yalıtılmışlığın orijinal anlamında apolitik olan müstakil/yalnız bir kişi.

Bu yanlış anlaşılma ve yanlış çeviriye, İngilizce kaynaklarda değinen ilk isim, Draper'dır. Konuyu ilk olarak 1978 yılında yayımlanan *Karl Marx's Theory of Revolution – Vol. 2: The Politics of Social Classes*² adlı eserinde ele alan Draper,

yukarıdaki alıntıda yer alan satırlara ek olarak, Marx'ın kastettiği anlamın 'kır hayatının aptallığı' olarak çevrilmesini oldukça şüpheli bulmaktadır (Draper: 2011: 344).

Draper daha sonra, 1984'te yayımlanan *The Annotated Communist Manifesto*³ adlı kitabında paragraf paragraf *Komünist Manifesto*'da yer alan kavramları ve söz öbeklerini açıklamıştır; 28. paragrafın ilk söz öbeği de '*idiocy of rural life*'dir. Bu açıklamalı ve oldukça faydalı eser, yeni başlıklar eklenerek 1994 yılında *The Adventures of the Communist Manifesto*⁴ adıyla yeniden basılmıştır; açıklamalı kısım sonuna eklenmiştir. Bu çalışma kapsamında, eserin 2004 yılındaki dördüncü basımından faydalanılmıştır. Bu basımın 'Önsöz'ünde Draper, 'Paralel Metinler' adını taşıyan İkinci Bölüm'ündeki *Komünist Manifesto*'nun yeni çevirisinde dört metinden yararlandığını belirtmektedir: Bunlardan ilki *Komünist Manifesto*'nun 1848 tarihli orijinal Almanca basımı, ikincisi Helen Macfarlane tarafından çevrilen 1850 İngilizce Basımı (ilk İngilizce çeviri), üçüncüsü 1888'de basılan Yetkili İngilizce Çeviri (*The Authorized English Translation*-Samuel Moore çevirisi) ve dördüncüsü de yeni İngilizce çeviridir (Draper, 2004: 1). Draper, bu metinleri çapraz-referansı (*cross-reference*/bir dizinde bir konu ya da addan bir diğerine gönderen yönlendirme) kolaylaştırmak için karşılaştırmalı olarak vermiştir.

Komünist Manifesto'daki görüşleri tartışmadan önce *Komünist Manifesto*'da yazarları bilmek gerektiğine dikkat çeken Draper, bunun görüldüğü kadar kolay olmadığını vurgulamakta ve karşılaşılan zorlukları yine 'Önsöz'de sıralamaktadır. İlk olarak, dilsel zorlukların üstünde durmaktadır. Eğer Almanca bilmiyorsanız, bu başlı başına bir sorundur. Almanca bilseniz dahi bu defa da orijinal 1848 baskısından bu yana gerçekleşen bazı metinsel değişikliklerle ilgili sorunlar yaşarsınız. İkinci olarak, eserin 19. yüzyılın ilk yarısında yazılmasıyla ilgili sorunlar bulunmaktadır. Bu dönemde bazı Almanca kelimelerin anlamlarının hâlâ değişmeye devam ettiğini belirten Draper, örnek olarak da *idiotismus* kelimesini vermektedir. Üçüncüsü, bu dönemde siyasetin dili de hızlı ve yoğun bir biçimde değişmektedir ve bu bütün ulusal diller için geçerlidir; sosyalizmin dili ise doğuş sürecindedir. Draper, bu duruma örnek olarak da 'demokrasi' kelimesini göstermektedir. Sonucu sorun alanı ise Marx ve Engels'in, söylediklerini anlamaları beklenen çağdaşları için yazdıklarının gözden kaçırılmasıdır. Draper (2004: 1), günümüzün iyi-kötü eğitilmiş okuyucularının dahi buna dikkat etmediklerini belirtmektedir. Dolayısıyla yapılması gereken, *Komünist Manifesto*'yu anlamaya, açıklamaya, eleştirmeye ya da tartışmaya başlamadan önce; okumayı başarabilmektir. Bunu yapabilmek için eserin ilk basımını, orijinal dilini, yazıldığı dönemi, yazıldığı dönemdeki dilsel özellikleri ve kelimelerin taşıdığı anlamları, dönemin siyasi gelişiminin seyrini ve yazarların o dönemde hitap ettiği okuyucununun algı düzeyini hesaba katmak gerekmektedir.

Draper'ın da söylediği gibi, bu hiç de kolay bir iş değildir. Genelde metnin tamamında, özelde ise *the idiocy of rural life* çevirisinde dikkat edilmesi gereken tüm bu hususlar, göz ardı edilmiştir.

Draper, hem metinleri karşılaştırmalı olarak çevirdiği için tercümede hem de yukarıda bahsi geçen hususların bilincinde olduğu için açıklamalı kısımda son derece değerli bir işe imza atmıştır. *The idiocy of rural life*'i açıklarken de Nimtz'in (2012: 98) sözleriyle "yanlış çeviri olduğunu ikna edici bir şekilde savunur". Bu savunu bizi dikkat edilmesi gereken ikinci noktaya getirmektedir. Hobsbawm'ın (1998: 12) yukarıdaki alıntısının sonunda da geçen "Marx'ın aksine taraftarları klasik eğitim almayan akımlarda, bu asıl anlam ortadan kalkmış ve yanlış yorumlanmıştır" sözleriyle dikkat çektiği çok önemli bu meseleyi Draper, hem Marx hem de Engels açısından açıklamıştır. Bu iki ismin *idiotismus*'un orijinal Yunanca anlamını bilmemelerine imkân yoktur.

Bu ifade Manifesto'da, Yunan felsefesi üzerine olan tezini daha yeni yazmış ve Aeschylus'u orijinal dilinde okumayı seven bir bilim insanı tarafından kullanılmıştır. Bu nedenle, kırsal nüfusun kurtarılması gereken mesele, toplum genelinden yalıtılmış bir yaşam biçiminin özelleştirilmiş bölünmüşlüğü olmuştur: köylü yaşamının tipik durağanlığı. İngilizcedeki 'idiocy' (aptallık; akıl noksanlığı/ y.n.) kelimesini bu düşünceye zerk etmek, bir keşmekeşe yol açmıştır. İngiliz dilinde, bu terimin orijinal Yunanca anlamı yüzyıllar önce kaybolmuştur; oysa 19. yüzyıla gelindiğinde Almancada 'deyim, diyalekt' anlamı yanında, orijinal anlamı hâlâ canlılığını korumaktaydı (Draper: 2004: 220).

Bilindiği üzere Marx, 1841 yılında Jena Üniversitesi Felsefe Fakültesi'nde sunduğu *Demokritos ve Epikuros'un Doğa Felsefeleri Arasındaki Fark*⁵ isimli teziyle doktor ünvanı almaya hak kazanmıştır. Bu kitaptaki alıntıların çoğu Yunanca ya da Latince'dir. Türkçeye *Demokritos ve Epikuros'un Doğa Felsefeleri* (2000) adıyla çevrilen kitabın içinde dahi bazı alıntılar Türkçeleştirilmemiş ve Yunanca olarak bırakılmıştır. Dolayısıyla Marx 'klasik eğitim almıştır' ve 'Yunanca metinleri orijinallerinden okumaktadır'. Her ne kadar Fransızcanın etkisiyle, 19. yüzyıl Almancasında *idiotismus* kelimesi 'deyim, diyalekt' anlamlarını kazandıysa da 'yalıtılmışlık; kapalılık ya da durağanlık' olarak tercüme edilebilecek Yunanca ilk anlamını da taşımaya devam etmektedir ve Marx'ın bunun bilincinde olmaması gibi bir olasılık yoktur.

İngilizcede *idiocy* kelimesinin Yunanca anlamının yüzyıllar öncesinde kaybolduğunu belirten Draper (2004: 220), *Komünist Manifesto*'nun Yetkili İngilizce Çeviri'sinin tercümanı Moore'un büyük bir olasılıkla böyle bir sorunun varlığından haberdar olmadığını; Engels'in ise bunu muhtemelen 40 yıl öncesinden bildiğini belirtmektedir. Konuyu, Engels'in *Komünist Manifesto*'dan önce yazdığı *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu* ve sonrasında yazdığı *Konut Sorunu* eserleri ile örneklemiştir (Draper, 2004: 220):

[Engels] Bunun ardında yatan fikre aşınaydı: *İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu* (1845) eserinde kırsalda yaşayan dokumacılardan ‘insanlığın evrensel menfaatlerine karşı duyarsız bir kayıtsızlığa (*apathetic indifference*) batmış olarak kalan’ bir sınıf şeklinde bahsetmiştir (Marx ve Engels, *Seçilmiş Eserler 4*: 309). Engels 1873’te ‘idiocy’ sözünü kullanmadan Manifesto’daki maksadı açıklamıştır: köy-kent karşıtlığının ortadan kaldırılması, ‘kırsal nüfusu, binlerce yıldır neredeyse hiç değişmeden içinde hareketsiz yaşadığı yalıtılmışlık (*isolation*) ve uyuşukluktan (*stupor*) kurtarabilecektir’ (*Konut Sorunu*, 3. Bölüm).

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere Engels de kırsal kesimin ‘aptallık’ ya da ‘ahmaklık’ içinde bulunduğunu düşünmemektedir. Ona göre durum ‘yalıtılmışlık’, ‘kayıtsızlık’ en fazla ‘uyuşukluk’ diyebileceğimiz bir duruma tekabül etmektedir. Nimtz (2012: 98), *Komünist Manifesto* tamamlanmak üzereyken, ‘küçük köylülük’ü proletaryanın müttefiklerinden biri olarak gören Engels’in İsviçre üzerine yaptığı bir değerlendirmedeki şu sözlerine dikkat çekmektedir: “[Köylüler] burjuvazi gibi mülk sahibidir ve şimdilik çıkarları burjuvazinin çıkarlarıyla aynıdır.’ Bu geçici ittifaka dairse, ‘gün gelecek, köylülüğün soyulup yoksul düşürülen kesimi, o zaman gelişmiş olacak olan proletaryayla birleşip burjuvaziye savaş ilan edecektir...’ diyordu”. Sonuç olarak Engels köylülüğü ne görmezden gelmekteydi ne de onu aşağılamaktaydı. Buna ek olarak, Marx gibi Engels’in de felsefe eğitimi aldığı göz önünde bulundurulduğunda, *idiotismus* kelimesinin orijinal Yunanca anlamından habersiz olduğunu düşünmek de mümkün değildir.

John Bellamy Foster (2000: 136), *the idiocy of rural life*’ın geçtiği pasajda Marx ve Engels’in tıpkı *Alman İdeolojisi*’nde olduğu gibi kır ve kent arasındaki ayrımı kastettiklerini; bu tabiri kullanmaları nedeniyle de bazen anti-ekolojik bir konumda karakterize edildiklerini belirtmektedir. Foster’a (2000: 136) göre de klasik eğitim almış olan Marx’ın *idiocy*’nin anlamını bilmemesi olanaksızdır:

Marx, klasik eğitim almıştı ve bu nedenle ‘idiot’un Antik Atina’da kamusal hayattan uzaklaşmış yurttaş anlamındaki ‘*idiotes*’ten geldiğini biliyordu ve bu yurttaş kamusal hayatı (*polis* hayatını), kamusal toplantılara katılan yurttaşa göre daha dar, daha sınırlı bir bakış açısıyla görmesi nedeniyle ‘idiotic’ti.

Draper, Hobsbawm ve Curtis gibi Foster da *idiot*’un kökeni olan *idiotes*’e dikkat çekmekte ve bu ifadeye daha dikkatli bakmayı önermektedir. Bu noktada önem kazanan bir durum, *idiotes*’in kökeni ve *idiot*’un bu kökten geldiği bilinse dahi, yüzyıllar boyunca uğradığı anlam kaybı neticesinde çeviri yapılırken karşılaşılan zorluktur. Bu durumu, Foster’ın yukarıda bahsi geçen kitabının Türkçe çevirisinden izlemek mümkündür. Çeviride, *Komünist Manifesto*’nun ilgili pasajının sonunun verildiği ve ‘kırsal hayatın aptallığı’ olarak tercüme edilen alıntıdan sonra, Foster’ın yukarıdaki sözlerinin geçtiği yer şu şekilde çevrilmiştir (2001: 184):

Birincisi, Marx klasik eğitim almıştı ve bu yüzden 'aptal' kelimesinin antik Atina'daki anlamının '*idiotes*', yani, kamusal hayattan uzaklaştırılmış yurttaş kelimesinden kaynaklandığını biliyordu.* Böyle bir yurttaş, kamu hayatını (yani *polis* hayatını) kamu toplantılarına katılma hakkı olan yurttaşlara göre daha dar ve sınırlı bir açıdan görebilir, bu yüzden 'aptallaşır'dı.

Görüldüğü üzere, *idiocy* aptallık, *idiot* aptal, *idiotic* ise aptallaşmak olarak çevrilmiştir. Alıntıda geçen 'biliyordu' kelimesinden sonra dipnot verilmiş açıklamaya çevirenin şu notu eklenmiştir: "*İngilizce'de aptal kelimesinin karşılığı 'idiot'tur.*" Oysaki Foster kitabın orijinalinde aynı sayfada (2000: 136), Türkçe çevirisinde ise bir önceki sayfada (2001: 183) '*the subjugation of nature to man*' (*Komünist Manifesto*'daki tam ifade *the subjugation of nature's forces to man*'dir/y.n.-doğa güçlerine boyun eğdirilmesi) ve '*the idiocy of rural life*' (kır hayatının yalıtılmışlığı) gibi ifadelerin bağlamlarından koparılmaları ve yüzeysel bir şekilde anlaşılmaları yüzünden *Komünist Manifesto*'nun haksız yere, Benton ve Giddens gibi düşünürler tarafından Prometheusçuluk suçlamasıyla karşı karşıya kaldığından bahsetmektedir. Dahası yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere *idiocy*'nin neden 'aptallık' olarak anlaşılması gerektiğini açıkladığı bir yer, 'aptal' ve 'aptallaşmak' karşılıklarıyla tercüme edilmiştir. Dolayısıyla *idiotes*'in Yunanca kökeni bilinse de *idiot*'un anlamı verilse de ya da bu ifadenin bağlamından kopuk değerlendirildiği üzerinde durulsa da sonuç olarak, aynı hataya düşülmektedir. Demek ki bu açıklamaların olmadığı yerlerde, çeviriyi hatalı yapmak olağan karşılanmalıdır; çünkü günümüz sözlüklerini açıp baktığımızda karşımızda 'aptal' ve 'aptallık' kelimeleri vardır. Peki bu kelimeler sadece bu anlama ne zaman ve nasıl evrilmişlerdir? Curtis (2015: 27-28), bu konuyu Patrick McDonagh'ın *Idiocy-A Cultural History*⁶ adlı kitabından oldukça açık bir şekilde özetlemiştir:

Patrick McDonagh, idyosi üzerine yaptığı harika çalışmasında, Yunanca *idiotes* kelimesinin orijinal anlamının, İngiltere'de Şansölye Mahkemesi'nin *idiot* tabirini yalnızca özel olarak kendi hesabına çalışabilen ve bir kamu kurumunda çalışması artık uygun olmayan kişiyi belirten hukuki bir terim olarak kullanıldığı döneme, yani en azından 14. yüzyıla kadar muhafaza edildiğini ifade eder (2008: 6). O zamandan beri kelimenin orijinal anlamı kaybolmuş ve kelimenin, her biri farklı dönemlerde dışlanmanın ve hapsedilmenin gerekçesi olacak şekilde klinik vakaları teşhis etmek için kullanılmış safdillik, embesillik, zekâ geriliği ve engellilik gibi bir dizi durum ve özelliğe gönderme yapan küçümseyici kullanımı, hâkim kullanım hâline gelmiştir.

Bu bilgiler doğrultusunda İngilizcede *idiot*'un anlamını, Marx ve Engels'in *Komünist Manifesto*'yu yazmadan 500 yıl önce kaybettiği anlaşılmaktadır. Eski Yunanca bilmeyen ve tarihsel olarak bu bilgilere sahip olmayan birinin de kelimeyi 'aptal' olarak çevirmesi normal karşılanmalıdır. Normal olmayan, az

sayıda olsa da 40 yıldan fazla süredir (Draper'ın konuyu ilk dile getirdiğinde yıl 1978'dir) yürütülen tartışmaların görmezden gelinmesi ve çevirilerin hâlâ 'kırsal yaşamın aptallığı' ya da 'köy hayatının ahmaklığı' şeklinde yapılmasıdır. Bu hatanın sebebini en güzel Sungur Savran (2013-2014: 47) açıklamıştır: "Teorik dil üç dil arasında bir iletişimdir. Kaynak dil, hedef dil ve o alanın teorik dili." Burada ihmal edilen, kaynak dilin kökeni ve tarihsel arka planı olduğu kadar Marksizmin de dilidir.

Savran, hem çok başarılı bir çevirmen olan hem de Marksizmi çok iyi bilen Nail Satlığan'ın vefatından sonra kaleme aldığı "Marksizmin Kuyumcusu" adlı makalede; *the idiocy of rural life*'in yanlış çevirisine ve Satlığan'ın, dünyada bu çeviriyi doğru yapan ender insanlardan biri olduğuna dikkat çekmektedir. *Kapital*'i ve *Komünist Manifesto*'yu çeviren Satlığan'ın birçok dile hâkim olması, çevirileri yaparken bu dillerden karşılaştırmalı olarak yararlanması, Türkçeyi derinlemesine bilmesi ve Marksizmin teorisyenlerinden biri olması nedeniyle yukarıda bahsi geçen (kaynak dil, hedef dil ve teorik dil) "üç dili de konuşturduğunu" (Savran, 2013-2014: 47) belirtmektedir. Bu ustalığını *Komünist Manifesto*'daki birçok dile 'kırsal hayatın ahmaklığı' olarak çevrilen *the idiocy of rural life*'in Satlığan çevirisinde 'kır hayatının yalıtılmışlığı' olarak verilmesi üzerinden örneklendiren Savran (2013-2014: 47-48), konunun önemini "bu ifade, *Manifesto*'nun yazarlarının köylülüğü küçümsediği, devrimci bir güç olarak görmedikleri yolunda *yanlış* bir yargının delillerinden biri olarak kullanılagelmiştir" sözleriyle özetlemektedir. Gerçekten de Marx ve Engels'in en çok eleştirildikleri noktalardan biri olan bu tabir, Türkçeye, Satlığan dışında kimse tarafından doğru çevrilmemiştir.

Türkçe Çevirilerdeki Durum

Komünist Manifesto, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de çok sayıda kişi tarafından çevrilen bir eserdir. İlk çevirinin ne zaman, kim tarafından yapıldığına baktığımızda karşımıza iki isim çıkmaktadır: Mustafa Suphi ve Dr. Şefik Hüsnü. Mustafa Suphi'nin çevirisi bitmemiş ve yayımlanmamış, Dr. Şefik Hüsnü'nün çevirisi ise 1923'te yayımlanmıştır (İleri, 2018: 15). Bunun yanı sıra Dr. Şefik Hüsnü çevirinin başına eklediği 'Birkaç Söz' başlığında, Ermenice bir çevirinin de yayımlandığını söylemiş; Engels ise *Komünist Manifesto*'ya 1890'da yazdığı 'Önsöz'de Ermenice bir çevirinin yapıldığını ama yayımlanmadığını yazmıştır (İleri, 2018: 15). Daha sonraki yıllarda, dönem dönem siyasi baskılara maruz kalsa da onlarca yayınevi tarafından onlarca çevirisi yapılan eser, her zaman önemini korumuştur. Buna karşın farklı isimler tarafından onlarca defa Türkçeye çevrilmiş olması, doğru çevrildiği anlamına da gelmemektedir. Bazı çeviriler topyekûn hatalarla doluyken, bazıları belirli kavramlar hususunda, bazıları da bizim çalışmamamızın konusu olan *the idiocy of rural life* özelinde sorun teşkil etmektedir. Tüm diğer sorunları bir kenara bırakıp, *Komünist Manifesto*'nun

bazı Türkçe çevirilerinde *the idiocy of rural life*'in nasıl tercüme edildiğine baktığımızda ortaya çıkan durum aşağıdaki tablo sunulmuştur:

Tablo 1: Çeşitli Çevirilerde *The Idiocy of Rural Life*'in Tercümesi

Kitabın Adı	Yayınevi	Yılı	Çeviren	Çeviri	Sayfa
Komünist Beyanamesi	Aydınlık Külliyyatı Numero:9, Şehzade Başı- Evkaf Matbaası	1923	Doktor Şefik Hüsnü	“köy hayatının kalın kafalılığı”	88
Komünist Manifesto	Bilim ve Sosyalizm Yayınları-Ankara	1997	Gaybiköylü	“köy yaşamının aptallaştırıcı etkisi”	47
Komünist Manifesto	Can Sanat Yayınları- İstanbul	2008	Celâl Üster ve Nur Deriş	“kırsal yaşamın miskinliği”	54
Komünist Partisi Manifestosu	Arya Yayıncılık-İstanbul	2010	Orhan Erdem	“köy yaşamının aptallaştırıcı etkisi”	49
Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri	Sol Yayınları-Ankara	2011	Muzaffer Erdost	“kırsal yaşamın bölünüşü”	121
Komünist Parti Manifestosu	Evrensel Basım Yayın- İstanbul	2014	Yılmaz Onay	“kırsal yaşamın bölünüşü”	46
Komünist Manifesto	Zeplin Kitap-İstanbul	2015	Etem Levent Bakaç	“kırsal yaşamın alıklığı”	49
Komünist Manifesto	Yordam Kitap-İstanbul	2016a	Nail Satlıgan ⁷	“kır hayatının yalıtılmışlığı”	46
Çizgilerle Komünist Manifesto	Yordam Kitap-İstanbul	2016b	Nail Satlıgan	“kır hayatının yalıtılmışlığı”	19
Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar	Yordam Kitap-İstanbul	2018a	Nail Satlıgan	“kır hayatının yalıtılmışlığı”	26
Komünist Manifesto	İletişim Yayıncılık- İstanbul	2018b	Tanıl Bora	“kırsal hayatın budalalığı”	57

Eserin tüm çevirileri elbette ki bu tabloda bulunmamaktadır. Bazı çevirilere ulaşmak mümkün olmamıştır. Diğerleri ise ‘aptallık, miskinlik, alıklık, bölünük ya da budalalık’ gibi tabloda var olan şekillerde tercüme edildikleri için, liste uzatılmak istenmemiştir. Sonuç olarak, en azından ulaşılabilen çeviriler itibarıyla, tablodaki çevirmenlerden Nail Satlıgan dışında herkesin aynı hataya düştüğünü söyleyebiliriz.

Satlıgan’ın çevirisi ilk olarak 2008’de yayımlanan *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar* adlı kitapta yer almış, daha sonra 2013’te ayrı bir kitap olarak basılmıştır. Daha önce de bahsedildiği gibi Satlıgan’ın; birçok dil üzerindeki hâkimiyeti, entelektüel geçmişi, çeviriyi eserin orijinal dili olan Almancadan yapmış olması ve Marksist teoriye dair derin bilgisi hem *Kapital*’in hem de

Komünist Manifesto'nun muazzam çevirilerini Türkçeye kazandırmasına olanak sağlamıştır. Nitz'e atıfla, Draper'ın bu yanlış çeviri üzerinde durduğunu, buna rağmen İngilizce çevirilerde hala hata yapıldığını belirten Savran (2013-2014: 48) "şu anda herkesin (oldukça yanlış bir şekilde) düşünsel hayatın Kâbesi gibi gördüğü anglo-sakson dünyasının aydınları *Manifesto*'yu böyle öğreniyor" demektedir; Türk okuyucunun ise Satlıgan sayesinde "Marx ve Engels'in gerçek meramına uygun bir *Manifesto*" okuduklarına vurgu yapmaktadır.

Bu noktada üzerinde durulması gereken son konu, en azından bizim ulaşabildiğimiz kadarıyla, Sungur Savran dışında Türkçe yazında kimsenin bu duruma değinmemiş olduğudur. Konuyla ilgili kitap ve makaleler tarandığında, İngilizce yazında sadece konunun bir parçası olarak *the idiocy of rural life*'in anlamı üzerinde duran makalelere (bkz. Goonewardena, 2004: 156-158) ya da doğrudan bu tabiri konu edinen makalelere (bkz. Attoh, 2017) rastlamak mümkündür. Oysaki Türkçede tabiri, konunun bir parçası ya da konunun kendisi olarak ele alan bir çalışma bulunmamaktadır. Bunun yanı sıra geçtiği yerlerde ise yanlış çeviri ya da yanlış çeviriye dayalı yanlış anlama göze çarpmaktadır: "Köysel yaşam, onlar için 'aptalca' bir yaşamdır (*idiocy of rural life*)" (Keleş: 2008: 135); "Marx bu bağlamda 'kırsal yaşamın budalalığından' bahsetmiştir" (Köymen, 2008: 43); "Marksizme göre köylülük ve kırsal yaşam geri, anlamsız ve aptalca bir yaşam biçimini temsil eder" (Kurt, 2003: 25).

Sonuç olarak diyebiliriz ki Türkçe çeviriler, tüm dünyada olduğu gibi, *the idiocy of rural life*'in tercümesi açısından sorunludur. Aynı şekilde Türkçe yazın da gerek konuyu ele almamaları gerekse de yanlış çeviriye dayalı hatayı sürdürmeleri nedeniyle yetersizdir. Çeviriye doğru yapan tek isim olan Nail Satlıgan ve konuya değinen tek isim olan Sungur Savran, büyük birer övgüyü hak etmektedirler.

Sonuç Yerine: Kapitalizm, Kent ve 'Kır Hayatının Yalıtılmışlığı'

The idiocy of rural life'in doğru anlamına ulaşmak, 19. yüzyılda kapitalizmin ve üretim tarzının gerçekliğinin önündeki paravanı kaldırmayı amaçlayan *Komünist Manifesto*'da nasıl ve ne ölçüde açıklandığını görmemizi, anlayabilmemizi ve yorumlayabilmemizi sağlayacaktır. Böylece 'kır hayatının yalıtılmışlığı' nitelemesi üzerinden kırdan kente muazzam düzeyde yaşanan akışın anlamı ve kapitalist kentin büyümesindeki etkisi daha kolay görülebilecektir. Bu dönemde "Avrupa'da kent nüfusu 1800 ile 1910 yılları arasında altı kat artmıştır. Bu iki bileşene ayrılabilir: toplam nüfus iki kat artarken, kent olarak tanımlanmış alanlarda ise üç kat artmıştır" (Hohenberg ve Lees, 1995: 217). Sayısal olarak ifade etmek gerekirse 1750 yılında 676 bin olan Londra'nın nüfusu, 1910 yılına gelindiğinde 4 milyon 522 bine çıkmış; aynı dönemde Paris'in nüfusu 560 binden 2 milyon 888 bine yükselmiş ve yine aynı dönemde Berlin'in nüfusu 113 binden 2 milyon 71 bin kişiye ulaşmıştır (Hohenberg ve Lees, 1995: 227; Le Galés, 2002: 58-59).

Bu dönemde ayrıca, Avrupa'daki hemen hemen tüm sınırlamalar sona ermiş ve kapitalist gelişme için temel sağlanmıştır. Böylece yeni, para temelli kapitalist ekonominin kırsal alandaki ilişkilerin içine nüfuz etmesi mümkün kılınmıştır. Uzmanlaşma ve işbölümünün gelişmesi ile ticari kapitalizmden sanayi kapitalizmine doğru olan dönüşüm hızlanmıştır. Kapitalizmin siyasi ve hukuki ilişki biçimleri de ortaya çıkan ulus-devletler aracılığıyla Avrupa'da kırsal alanı egemenliği altına almaya başlamıştır. Kapitalizmin ortaya çıkan biçimleri, başarılı olmak için özel mülkiyetin yasal teminatlarını talep ederek metalaşma sürecine ivme kazandırmıştır. Yeni yeni pazarların biçimlenmesi ve var olanların genişlemesi ile birçok insan daha çok para sahibi olma olanağına kavuşmuştur.

Toprağı parselleyerek, satışa konu eden yeni bir piyasa ortaya çıkmıştır. Bağımlılık ve karşılıklılık biçimindeki feodal ilişkiler, kapitalizm tarafından kırılmış ve parasal birikim amacı çerçevesinde çok sayıda insan, kırsal çiftçilik alanlarından emek piyasasında emeklerini satmak mecburiyetinde kalacakları kentlere doğru gitmeye zorlanmıştır.

Batı Avrupa'nın sanayi kenti, sınıfların çatışma alanıdır. Marx (2011), zamanının aşırılıklarını ve kapitalizmin fabrika rejiminin çalışan sınıfın yaşamı üzerindeki bütünsel tahribatı gözlemlemiş ve sınıf mücadelesinin tarihin yönlendirici gücü olacağını öngörmüştür. Marx (2011: 341) *Kapital*'de, "kent ile kırsal ayrılması, her tür gelişkin ve meta mübadelesinin aracılık ettiği işbölümünün temelidir. Toplumun bütün iktisadi tarihinin, bu karşıtlığın hareketinde özetlendiği söylenebilir" demekle birlikte "... burada konu üzerinde daha fazla durmayacağız" ifadesini eklemektedir. Kapitalizm etkisiyle kentsel büyümeyi ve eşitsiz gelişmenin yapısını açık bir biçimde belgelemek ise Engels'e kalmıştır. Engels (2013) *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu* adlı eserinde Manchester'da burjuvazinin ve proletaryanın yerleşimlerinin ayrışmasını, kentin yerleşim alanına bitişik devasa fabrikalardan gelen kirliliği ve göçmen işgücünün yerleşim alanını betimleyerek anlatmaktadır. Engels'in açıkça ortaya koyduğu gerçek, yeni sanayi kentinde düzinelerce aileyi barındıran büyük ve harap konutlar ve 19. yüzyılda sanayileşmenin yarattığı zenginliğin ortasındaki yoksulluktur.

Marx ve Engels'in değerlendirmelerinden yola çıkarak; kentin kapitalizmin bir yansıması olmasının yanında, kentleşmenin gelişiminin de sosyalizme geçişin gerekli bir koşulu olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Bu yöndeki eğilimler büyük kentlerde gelişmekte, sermaye karşıtı etkili mücadelenin koşulları burada olgunluğa erişmektedir.

Raymond Williams (1975: 216) tarafından da belirtildiği gibi, burada iki zıtlığın kaynağı olarak kent bir taraftan kapitalizmin kötülüklerinin yoğunlaşmasını temsil ederken aynı zamanda bunun üstesinden gelecek işçi hareketinin

gelişiminin zorunlu koşullarını da oluşturmaktadır. Kırsal alanın yaşam koşulları burjuvaziye karşı tutarlı bir sınıf mücadelesini sağlayamaz; çünkü 'izole/kapalı yerleşimler yerleşim alanının ve çevrenin istikrarı ve sonuç olarak düşüncenin/zihniyetin sabitleştirilmiş niteliği' tüm bu gelişmeler için olumsuzluk kaynağıdır.

Marx'ın, *Louis Bonaparte'in 18 Brumaire'i* adlı eseri, siyasal bilinç ile kentsel mekân arasındaki ilişki bağlamında, modern kapitalist kent için oldukça açıklayıcıdır. Marx'a göre, belirli tarihsel koşullar altında kentsel proletarya, kırsal çiftçiler 'kır hayatının yalıtılmışlığından' zayıf düşmüşken, devrimci bir sınıf bilinci kazanabilir. Marx (2016: 237), 19. yüzyılın ortalarında Fransa üzerine yazarken, küçük çiftçilerin sınıf bilincini aşağıdaki alıntıda ortaya koymaktadır:

Küçük çiftçiler, üyeleri aynı durumda yaşayan, ama kendi aralarında çok yönlü ilişkilere girmeyen devasa bir kitle oluşturur. Üretim biçimleri, onları karşılıklı ilişkilere sokmak yerine, birbirlerinden yalıtır. Fransız ulaştırma araçlarının zayıflığı ve köylülerin yoksulluğu bu yalıtılmışlığı artırır. Üretim alanı olan tarla, işlenmesi sırasında, işbölümüne, bilimin kullanılmasına izin vermez, dolayısıyla da gelişmenin çok yönlüleşmesine, yeteneklerin farklılaşmasına, toplumsal ilişkilerin zenginleşmesine fırsat tanımaz. Her bir köylü ailesi neredeyse kendine yetecek durumdadır, tükettiklerinin büyük bölümünü dolaysız olarak kendisi üretir ve böylece, geçim araçlarını elde etmesinin yolu, toplumla ilişki kurmaktan çok, doğayla değiş tokuş yapması olur. Tarla, köylü ve aile; onun yanında başka bir tarla, bir başka köylü ve bir başka aile. Bunların bir yığını bir köyü ve bir yığın köy de bir ili oluşturur. Fransız ulusunun büyük kitlesi işte böyle, aynı adlı büyüklüklerin basitçe birbirine eklenmesiyle, bir çuval patatesin bir patates çuvalı oluşturmaya benzer şekilde oluşturulur.

Bu alıntıda dikkat çeken ilk nokta, köylülerin hem birbirlerinden hem de çevrelerinden yalıtılmış bir halde olduklarıdır. *Louis Bonaparte'in 18 Brumaire'i* adlı eserden daha önce yazılan *Komünist Manifesto'da*, Marx ve Engels'in bu durum için geliştirdikleri argümana göre; burjuvazi işçilerin hareketine, onları 'nüfusun önemli bir bölümünü kır hayatının yalıtılmışlığından kurtarmak' üzere büyük kentler oluşturarak hizmet etmektedir. Böylece, kentsel yaşam, halkı kırsal yaşamın sınırlamalarından uzaklaştırarak kolektif güçlerini deneyimleme olanağı sağlamaktadır (Katznelson, 1992: 36; Short, 2006: 23). Potansiyel olarak devrimci koşulların gelişmesi, kapitalizmde içsel olan bir yönelimdir.

Alıntıda dikkat çeken ikinci nokta ise 'bir çuval patates' benzetmesidir. Marx ve Engels'in köylülüğe ya da köylülere yönelik aşağılayıcı ve küçümseyici bir tavır takındıkları, sıklıkla dile getirilen bir iddiadır. Bu iddianın en büyük dayanak noktalarından ilki, bu çalışmanın da konusu olan *Komünist Manifesto'da* geçen ve değişen anlamı nedeniyle yanlış anlaşılabilir ya da yanlış çevrilen 'kırsal yaşamın aptallığı'; ikincisi ise *Louis Bonaparte'in 18 Brumaire'i* adlı eserde yer alan 'bir

çuval patates' ifadesidir. Bu dayanak noktaları bazen ayrı ayrı eleştirisi konusu edilmektedirler; ama çoğunlukla birlikte dile getirildiklerini söyleyebiliriz. Örneğin Dworkin (2007: 196) konuyla ilgili görüşlerini "Marx köylüleri, onları bir çuval patatese benzeterek ve 'kırsal yaşamın aptallığı'ndan bahsederek, işe yaramaz bir sınıf olarak görmektedir" şeklinde ifade etmektedir. Marksist literatürün dogmalarla dolu olduğunu düşünen Armah da (1984: 56) "köylü mantıksızlığı dogmasının kanıtları patates çuvalı benzetmesi ve daha açık olarak kırsal yaşamın aptallığı ifadesidir... Köylüyü doğuştan aptal olarak görmek ve köylü sınıfını işçi sınıfı olarak değerlendirmedeki isteksizlik, mantıksızdır" satırlarıyla bu iki ifadeyi kanıt olarak sunmaktadır.

Bu çalışmanın hedefi, bu iddiaları çürütmek değildir, bunun için kuşkusuz ki daha kapsamlı bir analize ihtiyaç vardır. Buna karşın, bahsi geçen iki ifadenin de bu iddiayı kanıtlamak ya da desteklemek için kullanılamayacağını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Çalışmanın başından itibaren açıklamaya çalıştığımız üzere 'kırsal yaşamın aptallığı' Almandada *idiotismus*, İngilizcede ise *idiocy* kelimesinin yüzyıllar içinde değişen anlamı nedeniyle yanlış çevrilmiş ve çoğunluk tarafından yanlış anlaşılmıştır. 'Bir çuval patates' benzetmesi ise köylülerin, 'kendi için sınıf' oluşturacak özelliklerden yoksun olduklarına işaret etmektedir. Marx (2016: 237) yukarıdaki alıntının yer aldığı paragrafın devamında şöyle yazmaktadır:

Milyonlarca ailenin, onların yaşam biçimleri, çıkarları ve eğitimleri açısından diğer sınıflardan ayıran ve bu sınıflarla düşmanca karşı karşıya gelmelerine yol açan iktisadi varlık koşulları altında yaşaması ölçüsünde, bir sınıf oluştururlar. Küçük çiftçiler arasında yalnızca yerel bağlantıların bulunması, çıkarlarının aynılığının aralarında hiçbir birliktelik, hiçbir ulusal bağ, hiçbir siyasal örgütlenme yaratmaması ölçüsünde, bir sınıf oluşturmazlar.

Dolayısıyla köylüler, 'kendinde sınıf' olmak için gerekli nesnel varlık koşullarına sahiptirler; ama bu nesnel koşullar 'kendi için sınıf' olmak adına yeterli değildir. Başka bir deyişle 'kendinde sınıf' olmaları, bir sınıf bilincine eriştikleri anlamına gelmemektedir. Köylülerin yaşam tarzları 'kendi için sınıf' olmalarının önünde engel teşkil etmektedir. Onları bir çuval patates olarak nitelemek, aşağılamak ya da küçümsemek için yapılan bir benzetme değildir; bu durumu açıklamak için başvurulan bir metafordur.

Biz bu tartışmada; herhangi bir çalışma yaparken, 'kırsal yaşamın aptallığı' ifadesinden yola çıkarak kelimelerin ya da kavramların etimolojik anlamlarının ve doğru çevrilmelerinin önemine; 'bir çuval patates' örneğinden hareketle de kavramların içinde yer aldıkları bağlamdan koparılmadan değerlendirilmelerinin zorunluluğuna dikkat çekmekle yetinelim.

Komünist Manifesto, yazıldığı dönemden günümüze kadar güncelliğini yitirmemiş bir eserdir. Hem metni ve Marx ile Engels'in fikirlerini savunanlar hem de metne ve Marx ile Engels'in fikirlerine karşı çıkanlar için sıkça başvurulan, atıf verilen ve alıntı yapılan bir çalışmadır. *Komünist Manifesto*'yu ister övsünler ister yersinler, tüm çalışmalarının dikkat etmesi gereken ilk husus; doğru bir okumanın yapılmasıdır. Eserin orijinal dili olan Almanca bilmeyenler için doğru bir okuma yapmanın ilk koşulu da doğru çeviri yapılmasıdır. Kaldı ki Almanca aslı dahi kelimelerin yüzyıllar içinde değişen ya da çoğalan anlamları nedeniyle yanlış anlamalara açıktır. Dolayısıyla başta da belirtildiği üzere, *Komünist Manifesto* üzerinden Marx ve Engels'in kırsal yaşama atfettiği niteliğin 'aptallık' hali olmaktan kurtarılması için doğru bir okumanın yapılması, kır-kent ayrımı bağlamında kırsal emeğin, kentlin entelektüel yaşamından 'yalıtılmışlığı' üzerinden değerlendirilmesi ve kapitalist kentleşme bağlamında kırsallığın burjuvazi ile doğru biçimde ilişkilendirilmesi gerekmektedir.

Sonnotlar

- ¹ Kitabın ilk basımı 1848 yılında yapılmıştır. Bu ilk baskının kapağında yazar ismi bulunmamaktadır. İlk baskısı için bkz. Marx K ve Engels F (1848). *Manifest der Kommunistischen Partei*. London: Office der "Bildungs –Gesellschaft für Arbeiter".
- ² Kitabın ilk basımı için bkz. Draper H. (1978). *Karl Marx's Theory of Revolution-Vol 2 The Politics of Social Classes*. New York: Montly Review Press.
- ³ Bkz. Draper H (1984). *The Annotated Communist Manifesto*. Berkeley: Center for Socialist History.
- ⁴ Kitabın ilk basımı için bkz. Draper H (1994). *The Adventures of the Communist Manifesto*. Berkeley: Center for Socialist History.
- ⁵ Tezin orijinali için bkz. Marx K (1902). *Differenz der Demokritischen und Epikureischen Naurphilosophie*. İçinde: *Aus dem literarischen Nachlass von Karl Marx, Friedrich Engels und Ferdinand Lassalle*, F Mehring (Ed.), 4 vols., Stuttgart.
- ⁶ Bkz. Mc Donagh P (2008). *Idiocy-A Cultural History*. Liverpool: Liverpool University Press.
- ⁷ Kitabın kapağında 'Almancadan Çeviren Nail Satlıgan' yazmasına ve Yordam Kitap'ın çevirmeni Satlıgan olarak sunmasına rağmen; kitabın içinde 'Çeviri: Nail Satlıgan ve Tektaş Ağaoğlu' yazmaktadır.

Kaynakça

Ahmad A (2018). Kendi Zamanında ve Bizim Zamanımızda Komünist Manifesto. İçinde: *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar*, Çev. Şükrü Alpagut, İstanbul: Yordam Kitap, 209-237.

Almanca-Türkçe Büyük Lügât (1973). Haz. A C Denker ve B Davran, İstanbul: Kanaat Kitabevi.

Armah A K (1984). Masks and Marx: The Marxist Ethos vis-à-vis African Revolutionary Theory and Praxis. *Présence Africaine*, Nouvelle Série, No. 131, 35-65.

Attoh K (2017). Public Transportation and The Idiocy of Urban Life. *Urban Studies*, 54 (1), 196-213.

Berman M (2013). *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*. Çev. Ü Altuğ ve B Peker, İstanbul: İletişim Yayınları.

Curtis N (2015). *İdiotizm-Kapitalizm ve Hayatın Özelleştirilmesi*, Çev. M Ratip, İstanbul: İletişim Yayınları.

Draper H (2004). *The Adventures of the Communist Manifesto*. Alameda: Center for Socialist History.

Draper H. (2011). *Karl Marx's Theory of Revolution-Vol 2 The Politics of Social Classes*. Delhi: Aakar Books.

Dworkin D. (2007). *Class Struggles*. Harlow: Pearson Longman.

Engels F (2013). *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu*. Çev. O Emre, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Eski Yunanca-Türkçe Sözlük (2011). Haz. G Çelgin, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Foster J B (2000). *Marx's Ecology- Materialism and Nature*. New York: Montly Review Press.

Foster J B (2001). *Marx'ın Ekolojisi- Materyalizm ve Doğa*. Çev. E Özkaya, Ankara: Epos Yayınları.

Fransızca-Türkçe Sözlük (1962). Haz. M A Ağakay, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Goethe-Wörterbuch(1999). http://woerterbuchnetz.de/cgibin/WBNetz/wbgui_py?sigle=GWB&mode=Vernetzung&hitlist=&patternlist=&lemid=JI00078#XJI00078, Erişim Tarihi: 21.04.2019

Goonewardena K (2004). Urban Space and Political Consciousness: A Report on Theory. *Review of Radical Political Economics*, 36 (2), 155-176.

Hobsbawm E (1998). Introduction. İçinde: K Marx ve F Engels, *The Communist Manifesto-A Modern Edition*, London and New York: Verso, 1-30.

Hohenberg P M ve L H Lees (1995). *The Making of Urban Europe: 1000-1994*. Cambridge: Harvard University Press.

İleri R N (2018). Türkçede Manifesto. İçinde: *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar*, İstanbul: Yordam Kitap, 15-17.

- Katznelson I (1992). *Marxism and the City*. Oxford: Oxford University Press.
- Keleş R (2008). *Kentleşme Politikası*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Köymen O (2008). *Kapitalizm ve Köylülük- Ağalar Üretenler ve Patronlar*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Kurt H (2003). *Türkiye’de Kent-Köy Çelişkisi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Le Galés P (2002). *European Cities: Social Conflicts and Governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Marx K (2000). *Demokritos ve Epikuros’un Doğa Felsefeleri*. Çev. H Demirhan, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx K (2011). *Kapital Cilt I*. Çev. M Selik ve N Satlıgan, Yordam Kitap, İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx K (2016). Louis Bonaparte’nin 18 Brumaire’i. İçinde: *Fransız Üçlemesi*, Çev. E Özalp, İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx K ve F Engels (1923). *Komünist Beyannamesi*, Nâkili: Doktor Şefik Hüsnu, Aydınlık Külliyyatı Numero:9, Ankara: Şehzade Baş- Evkaf Matbaası.
- Marx K ve F Engels (1997). *Komünist Manifesto*, Çev. Gaybiköylü, Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.
- Marx K ve F Engels (2008). *Komünist Manifesto*, Çev. C Üster ve N Deriş, İstanbul: Can Sanat Yayınları.
- Marx K ve F Engels (2010). *Komünist Partisi Manifestosu*, Çev. O Erdem, İstanbul: Arya Yayıncılık.
- Marx K ve F Engels (2011). *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*, Çev. M Erdost, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx K ve F Engels (2014). *Komünist Parti Manifestosu*, Çev. Y Onay, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Marx K ve F Engels (2015). *Komünist Manifesto*, Çev. E L Bakaç, İstanbul: Zeplin Kita
- Marx K ve F Engels (2016a). *Komünist Manifesto*, Çev. N Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx K ve F Engels (2016b). *Çizgilerle Komünist Manifesto*, Çev. N Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx K ve F Engels (2018a). Komünist Manifesto. İçinde: *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar*, Çev. N Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap, 19-51.
- Marx K ve F Engels (2018b). *Komünist Manifesto*, Çev. T Bora, İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Merriam-Webster's Collegiate Dictionary (1998). Massachusetts: Merriam-Webster Inc.

Meyers Großes Konversationslexikon (1902). http://woerterbuchnetz.de/cgibin/WBNetz/wbgui_py?sigle=Meyers&mode=Vernetzung&lemid=II00222#XII00222, Erişim Tarihi: 21.04.2019.

Mitrany D (1951a). *Marx Against The Peasant: A Study in Social Dogmatism*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Mitrany D (1951b). Communism and the Peasants. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 276, Lessons From Asia, 99-104.

Nimtz A H (2012). *Demokrasi Savaşçıları Olarak Marx ve Engels*. Çev. C Saday, İstanbul: Yordam Kitap.

Petit Larousse (1960). Troisième Tirage, Paris: Librairie Larousse.

Savran S (2013-2014). Marksizmin Kuyumcusu. *Devrimci Marksizm*, 19, 45-59.

Short J R (2006). *Urban Theory: A Critical Assessment*. Houndmills: Palgrave Macmillan.

The Concise Oxford Dictionary (2001). Ed. J Pearsall, New York: Oxford University Press.

Williams R (1975). *The Country and The City*. New York: Oxford University Press.

Geç Kapitalizmin İdeolojik Söylemi Olarak Yeni Materyalizm: Metalaşmış ‘Şeylerin’ Egemenliği

Faruk Yalvaç, Atılım Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0002-7788-8672, e-posta: faruk.yalvac@atilim.edu.tr

Yelda Erçandırılı, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0002-8803-5368, e-posta: yelda.ercandirli@gmail.com

Özet

Bu makale yeni materyalizmin tarihsel materyalist bir eleştirisini yapmaktadır. Yeni kapitalizmi geç kapitalizmin ideolojik bir söylemi olarak nitelendirmektedir. Yeni materyalizm meta üretiminin hâkimiyet kazandığı bir sosyo-politik ortamı yansıtan bir söylem olarak tanımlanmakta, tarihsel materyalist anlayışla olan farklılıkları ortaya koyulmaktadır. Hem yeni materyalizm hem de tarihsel materyalizm maddenin önemine vurgu yapmakla birlikte, aralarında önemli farklılıklar vardır. Yeni materyalizmin genişletilmiş madde anlayışı, metalaşmış bir dünyanın söylemi ve savunusuna dönüşmekte, insanın madde ve doğa ile olan ilişkisinin özgürleştirici niteliği göz ardı edilmektedir. Bu çerçevede, yazının ilk kısmında önce yeni materyalizm tanıtılacaktır. İkinci bölümde madde kavramının tarihsel materyalist anlayışta nasıl incelendiği irdelenecektir. Üçüncü kısımda yeni materyalizmin Marx'ın meta fetişizmi anlayışı çerçevesinde bir değerlendirilmesi yapılarak, yeni materyalizmin ideolojik niteliğine vurgu yapılacaktır. Makale yeni materyalizmin laissez-faire kapitalizminin günümüzdeki bir görüntüsü olduğu görüşüyle sona ermektedir.

Anahtar Kelimeler: Yeni Materyalizm, Tarihsel Materyalizm, Eleştirel Gerçekçilik, Marksizm, Meta Biçimi.

New Materialism as the Ideological Discourse of Late Capitalism: The Sovereignty of Commodified ‘Things’

Abstract

This article engages in a historical materialist critique of new materialism. New materialism is characterized as the ideological discourse of late capitalism. New materialism is defined as a discourse reflecting commodified capitalism and the differences between new materialism and historical materialism are analysed.

Although both new materialism and historical materialism emphasize the importance of matter, there are important differences between the two. The expansionist understanding of matter in new materialism turns into a defense of the commodified capitalism, and loses the emancipatory implications of the relation between man and nature emphasized by historical materialism. Within this framework, the article first outlines the main features of new materialism. The second section will explore the way historical materialism analyses matter. The third section evaluates new materialism from the perspective of Marx's theory of commodity fetishism and underlines the ideological nature of new materialism. The article concludes by arguing that new materialism is a contemporary articulation of laissez-faire capitalism.

Key Words: New Materialism, Historical Materialism, Critical Realism, Marxism, Commodity Form

Giriş

Bu makale yeni materyalizmin tarihsel materyalist bir eleştirisini yapmaktadır. Geç kapitalizmin ideolojik söylemi yeni materyalizm adı altında farklı söylemlerle kendini göstermektedir (Yalvaç, 2019). Bu yeni söylem posthumanizm, post-antroposentrizm ve kompleksite teorisi gibi çeşitli isimlerle karşımıza çıkmaktadır. Kısaca özetlemek gerekirse yeni materyalizm kapitalist üretim ilişkilerinin gittikçe yaygınlaşıp her şeyin metaya dönüştüğü bir ortamın yarattığı bir söylemdir. Toplumsal yaşamın her yönünün küresel meta üretiminin hâkimiyetine girdiği tekno-kapitalizm döneminde, yeni materyalistler (Dolphijn ve van der Tuin, 2012; Coole ve Frost, 2010; Joyce ve Bennett, 2010; Barad, 2003; Braidotti, 2006) her türlü hayat biçiminin değerini savunan post-antroposentrik ya da posthumanist bir maddi gerçeklikten söz etmekte, modernitenin maddeye ilişkin davranış tutum ve biçimlerine başkaldırmakta, ekolojik duyarlılığı içeren yeni davranış biçimleri önermektedir. Sonuç olarak yeni materyalistler hem antroposentrik (insan merkezli), hem de teosentrik (tanrı merkezli) bir ontolojiye karşı çıkmaktadır.

Yeni materyalizm felsefi duruşu itibarıyla hümanist Aydınlanma düşüncesine bir tepki (Braidotti, 2013: 86) olarak tanımlanabilir. Yeni materyalistlere göre, insanı, ontolojik olarak hayatın tam merkezine koymuş olan Aydınlanma felsefesi, insanın hem diğerlerine hem de doğaya hâkimiyet kurması ile sonuçlanmış, bu da günümüzdeki küresel krizlerin temel nedeni olmuştur. Öyle ise insanın çevresini yıka kapasitesinin 'anti-humanist bir eleştirisi' gerekmektedir (Fox ve Alldred, 2018: 4). Bu eleştiri ise maddeye yeni bir bakış ve farklı bir ontoloji anlayışı ifade etmektedir. Ancak aşağıda da irdeleneceği gibi, ontoloji yeni materyalistler tarafından farklı bir biçimde tanımlanmaktadır. Yeni

materyalizmin madde ve ontoloji anlayışının temelinde post-antroposentrik ya da post-humanist bir bakış açısı bulunmaktadır. Bu, insan ötesi ve genelde kabul edilenden farklı bir madde anlayışı içermekte, varlık zincirinin tanrı/insan/doğa veya insan/hayvan/mineral şeklindeki *hiyerarşik* ontolojisi yerine, maddenin çok daha geniş olarak tanımlandığı *yatay* bir ontolojiden söz etmektedir. Yeni materyalistler, nesnelere akış ve değişiminin maddeye *içsel* olduğu ve bunun etki ve sonuçlarını inceleyen bir ontoloji anlayışı ileri sürmektedir.

Çağdaş toplum teorisi kavramları çerçevesinde değerlendirildiğinde yeni materyalizm hem yapısalcı hem de yapısalcı sonrası düşünceden farklıdır. Maddeye olan vurgusu yeni materyalizmi metinlere, söylemlere ve inşacılığa vurgu yapan yapısalcı sonrası düşünceden ayırır (Deleuze ve Guattari, 1982:4). Hatta madde tanımının içinde bu yorumsal kavramlar da dâhil edilir. Diğer yandan, ister Marksist, ister ana akım yapısalcılık olsun, yapısalcı düşüncenin belirlemciliğini ve failliği ikinci plana atan düşünüşünü kabul etmez. Yani yeni materyalistler failliğin ontolojisini yeniden inşa etmekte, faillik kapasitesini hem öznelere de hem de yapılarla atfetmektedirler (Barad, 2001: 801-831). Yani materyalizmin maddeye olan bu genişletilmiş vurgusu Marksist madde anlayışından da farklı olup, tarihsel materyalist felsefeye de belirlemci ve teleolojik olduğu iddiasıyla karşı çıkarlar. Tarihsel materyalizmin yapısal güçlere ve üretim ilişkilerine olan vurgusunu, gücün sınıfsal niteliği gibi temel unsurlarını açıkça reddeder. Fakat bu makalede ileri sürüldüğü gibi yeni materyalizmin tarihsel materyalizm eleştirisi çok basitleştirilmiş bir anlayışa dayanmaktadır. Aslında tarihsel materyalizm yeni materyalizmin cevap vermek istediği birçok konuya da cevap vermeye çalışmış, madde ile ilgili tartışmalar, tarihsel materyalist kuramda da çok önemli bir yer almıştır. Tarihsel materyalizmin yeni materyalizme olan üstünlüğü ise tarihsel olarak ortaya çıkan güç ilişkileriyle maddi koşullar arasında yeni materyalizmin ortaya koyduğundan çok daha kapsamlı açıklamalar yapıp, sonuçlara varmış olmasıdır.

Bu genel çerçevede makalenin ilk kısmında yeni materyalizmin özelliklerine değinilecektir. İkinci kısımda yeni materyalizmin tarihsel materyalizm ile olan ilişkisi tartışılacak ve bir değerlendirmesi yapılacaktır. Üçüncü kısımda yeni materyalizmin Marx'ın meta fetişizmi anlayışı çerçevesinde bir değerlendirilmesi yapılarak, ideolojik niteliğine vurgu yapılacaktır. Makalenin temel savı, yeni materyalizmin *laissez-faire* kapitalizminin günümüzdeki bir söylemi olduğudur.

Yeni Materyalizm

Yeni materyalizm tek bir yaklaşım veya fikirden oluşmamaktadır. Lucretius, Hobbes, Spinoza, Marx ve Nietzsche gibi materyalist anlayışa sahip düşünürlerden olduğu kadar birçok çağdaş düşünürün görüşlerinden de yararlanmışır. Bir bütün olarak düşünüldüğünde yeni materyalizmin

oluşmasında Deleuze ve Guattari'nin toplasma (assamblage) teorisi (Deleuze ve Guattari, 1988: 88), Bruno Latour'un (1996a) "birlik sosyolojisi" (sociology of association) ve aktör-ağ kuramı, Manuel de Landa'nın (2006) "toplaşma-etkileşim" teorisi, Graham Harman'ın (2010) "spekülatif realizmi", Jane Bennett'in (2010; 2015) "vital materyalizmi", Rosi Braidotti'nin (2013) "neovitalist" madde teorisi, Patricia Clough (2008) ve Brian Massumi'nin (2002) "duygusal dönüş" kuramı, Karen Barad'ın (2003; 2007) "materyalist onto-epistemolojisi" ve "failsel realizmi" (agential realism) ve bunun gibi çok farklı düşünürlerin kuram ve kavramlarından oluşmaktadır.

Yeni materyalizm maddenin önemini vurgulayan diğer materyalizmlerden farklı bir madde anlayışına sahiptir. Yeni materyalistler kendi madde anlayışlarını tanımlarken 17.yüzyıl düşünürleri Descartes ve Newton'un düşüncelerini hedef alırlar. Descartes, insanı maddenin dışında ve maddeyi kontrol edebilen rasyonel bir fail olarak tanımlamış idi. Newton fiziği ise doğadaki nesnelere hareketini açıklarken nesnelere arasındaki etkileşimi sadece dış etmenlere indirgedi. Bir başka deyişle nesnelere arasında bir ilişkisellik ve iççelik düşünmüyordu. Madde pasif ve durağan bir şey olarak görülmekte idi. Bu ise insanı maddeden ayırıyordu. Yeni-materyalist bir perspektiften ise madde, bu Kartezyen-Newtoncu anlayıştan çok daha fazlasını ifade etmektedir. Madde pasif ve durağan olmaktan ziyade aktif, kendini oluşturucu (self-creative), üretken ve gelişimi öngörülemez bir özelliğe sahiptir (Coole ve Frost, 2010: 8-9). Bir başka deyişle yeni materyalistler geleneksel mekanik anlayıştan çok daha dinamik ve hareketli bir doğal dünya düşünmekte (2010: 7-15) ve özellikle biyoloji ve fizikten yola çıkarak maddeyi yeniden kavramsallaştırmaktadırlar. Dünyanın üretiminde 'fiziki etkileşimlerden biyolojik süreçlere ve toplumsal iletişimden duygusal tepkilere' kadar her türlü gücü dikkate almakta, maddecilik anlayışı da klasik zihin/madde veya doğa/kültür ikiliğinin dışına çıkmaktadır (Fox ve Alldred, 2018: 4). Maddenin bu yeniden tanımlanma sürecinde yeni materyalist anlayış 'toplum' ve 'doğa' bilimleri arasındaki ayrımı olduğu kadar doğa ve kültür arasındaki ayrımı da reddetmektedir (Braidotti, 2009; 2013; Latour, 2005: 13).

Yeni materyalistlerin yukarıda belirtilen madde anlayışları onları açıkça pozitivist bilim anlayışından ayırmaktadır. Ancak yeni materyalistler sadece pozitivist bilim anlayışına değil, yapısalcı sonrası düşünürlerin bilimi topyekûn yadsıyan anlayışlarına da karşı çıkarlar. Bununla birlikte yeni materyalistlerin en önemli meydan okuması pozitivist bilim anlayışına yöneliktir. Özne ve nesnenin birbirinden bağımsızlığına ilişkin Kartezyen pozitivist anlayışa karşın, olguların gözlem failinden bağımsız olmadığına altını çizerler. Gerçeklik, gözlemin nesne ve öznesi ile bir arada ortaya çıkan bir şey olup, hem maddi hem kültürelidir. Gerçeklik, biz onunla karşılaşmadan yoktur. Örneğin Barad (2007) Niels Bohr'un kuantum mekaniği ile ilgili gözlemlerine dayanarak, kuantum fenomeninin

sadece onu ölçtüğümüz ekipmanla olan iletişimi sayesinde var olduğunu söyler. Bu anlayış epistemoloji ve ontoloji arasındaki ayrımı da anlamsız kılmaktadır. Nitekim Barad yaklaşımına *faïsel realizm* (faïsel epistemolojik yanı; realizm ontolojik yanı) adını verir zira hem gözleyene hem de gözlenene *faïllik* atfeder. Bu doğrultuda Barad'ın onto-epistemoloji kavramı doğa ve kültürün birbirinden ayıramayacağını ve "inşa edilmiş olmanın maddiliği inkâr etmek olmadığını" ifade etmektedir (Barad, 2007). Bunun gibi Deleuze ve Guattari (1987: 369-370) ana akım, "royal" bilim yerine pratiğe dönük bir 'göçebe bilim' anlayışı olduğunu ileri sürerler. Birincisi dünya hakkındaki kesin yargılardan oluşurken, göçebe bilim heterojen ve dinamik bir dünyada belli işleri yerine getirmek üzere yerel bilgi sağlamaktadır. Bir nehri uzaktan seyredip gözlemleyen ve belgeleyen royal bilimin tersine, göçebe bilim bir kayık alıp anlamak istediği akımın bir parçası olmayı ifade eder (Deleuze ve Guattari, 1987: 372).

Yeni materyalist anlayışın bilimselliği ilgilendiren başka sonuçları da bulunmaktadır. Eğer şeyler kendilerini karşılıklı olarak eşit ve karmaşık bir kapasitede şekillendirebiliyorsa, bu durum dünyanın 'bilinebilirlik' özelliğini bir kenara koymamızı gerektirmektedir. Yeni materyalist ontoloji maddi olanın oluşumunda *nedenselliğe* önem vermez. Gerçek, oluşumu nedeniyle "kestirilebilen" bir nitelikte değildir. İnsan faaliyetlerinin kestirilemediği bir dünyada da eylemlerin kontrolünü sağlamak olanaksızdır. Sonuç olarak bu anlayış maddileşme sürecinin ortaya çıkışının bilinemez ve kestirilemez olduğu kadar *yorumlanamaz* olduğunu da iddia etmektedir (Coole ve Frost, 2010). Bu nedenle yeni materyalistler çizgisel ve kümülatif bir bilimsel ilerleme ve nedensel yasaları reddederken, 'olumsal' olana vurgu yaparlar. Olumsuzluğa olan bu vurgu ise toplumsal değişimin dinamiklerinin anlaşılmasını olanaksız kılar. Chandler'in (2013: 6) işaret ettiği gibi insanın (ve diğer nesnelere) özgürleşmesine ancak sözü geçen maddileşme süreçlerinin nasıl ortaya çıktığının anlaşılması ve ne ölçüde karmaşık yapılarla iç içe olduğunun farkında olunması ile ulaşılabilir ki yeni materyalizm bunu olanaksız kılmaktadır.

Yeni materyalistler yapısalcı sonrası görüşlere de karşıdırlar (Braidotti, 2011; 2013; DeLanda, 2006). Linguistik ya da kültürel bir dönüşü temsil eden yapısalcı sonrası düşünüş, bilime şüpheyle yaklaşmış, evrensel nitelikte bir hakikat olabileceği anlayışına eleştiriler getirmiştir. Yeni materyalistler yapısalcı sonrası düşünürlerin dünyanın temsil olasılığını reddeden ve bilime şüphe ile bakan hermenötik ve yapı-bozumu önceleyen yaklaşımlarını benimsemezler. Yeni materyalistlere göre post-yapısalcılık, hakikatin öznelliğini vurgulayarak sosyopolitik sorunlara cevap üretme konusunda yetersiz kalmıştır (Choat, 2018: 1029). Nitekim bilime şüpheyle yaklaşan postyapısalcılar iklim değişikliği, dijital iletişim, genetik değişim, klonlama gibi bilim ile yeniden bağlantıyı gerektiren sorunlara çözüm getirme konusunda başarısız olmuştur. Yeni materyalistlerin

ise bilime karşı olumlu bir yaklaşımları söz konusudur ve kendilerini bilimsel olarak gerçekçi olarak tanımlarlar (Latour, 2004: 231; DeLanda, 2006; Choat, 2018: 1029). Ancak buradaki gerçekçilik maddenin önemine ilişkindir. Yoksa bu gerçekçilik aşağıda göreceğimiz gibi tarihsel materyalist, eleştirel gerçekçi ve Marksist bir bilim anlayışını yansıtmaz. Yeni materyalist bir perspektiften, postyapısalcılık kültürel inşayı (düşünsel olanı) ön plana çıkartırken, insan/ insan olmayan, doğal/toplumsal, madde/düşünce gibi karşıtlıkları da yeniden üretmiştir. Buna karşıt olarak, yeni materyalist yaklaşım(lar) maddeleşme sürecini insan-merkezci olmayan bir perspektiften ele alır. Bu, insan bedenini incelememesi ve düşünsel olanın maddi olanın önüne geçmemesi anlamına gelir. Bir başka ifade ile yeni-materyalistler maddeye olana vurgu yapmakla birlikte, toplumsal inşanın da rolünü göz ardı etmedikleri iddiasındadırlar. Ortaya çıkan gerçekleşme süreci eş zamanlı olarak hem maddi hem de kültürel dir.

Düz Ontoloji ve Failsel Çoğulculuk

Batı felsefesi maddeyi durağan, hareketsiz, üzerinde hâkimiyet kurulacak pasif bir öz olarak görmüş, madde özgürlüğümüzü kısıtlayan bir nesne olarak değerlendirilmiştir. Yeni materyalistler ise pasif bir madde değil, hareketli (vibrant) bir maddeden söz etmektedirler. Madde sadece bizim üzerinde hâkimiyet kuracağımız bir şeyden ibaret değildir. Maddenin insansız dünyası aslında yaratıcı ve oluşturunucudur ve sonuçları olup bağlantılar ortaya çıkarır. Görünürde istikrarlı, inorganik varlıklar bile hareketli ve aktiftir.

Bu değerlendirmelerden yola çıkarak yeni materyalistler geleneksel toplum bilimlerin eskimiş bir ontoloji anlayışı olduğunu ileri sürmektedirler. Ontoloji anlayışlarını, gözlemciden bağımsız bilinebilir bir dünya olduğunu savunan pozitivistler/gerçekçilerle, dünyayı insan inşalarının ürünü olarak gören idealistler/ inşacılar/ yapısalcı sonrası düşünürler arasındaki tartışmaya bir çözüm olarak görürler (Fox, 2018: 5). Yeni materyalistlere göre geleneksel anlayışın *aşkın* bir ontolojik tasavvuru vardır (De Landa, 2002; Latour vd., 2011: 89; Harman, 2010: 183). Aşkınlık, varlığı nesnenin kendisinin özelliklerine değil, nesnenin dışında başka bir özelliğe/olguya atfeden (pozitivist) anlayışı ifade etmektedir. Yeni materyalist ontoloji ise “aşkınlığa” değil “içkinliğe” odaklanmaktadır ve bu *içkinlik ontolojisi* kavramıyla ifade edilmektedir. Yeni materyalizmin ontolojisini tanımlamak için kullanılan “vitalist materyalizm veya “jeneratif içkinlik” gibi başka kavramlar da bu anlayışı ifade eder. Bu Tanrı, kader, evrim, Gaia, mekanizmalar, sistemler, yapılar gibi belli bir temele ya da aşkın bir güce dayanmayan bir ontolojidir. Maddenin bizzat kendisi “hareketli” ve failseldir. Bu ise maddenin endojen (içsel) kaynaklarını ve bunların doğasını gündeme getirmektedir. Fail artık belli bir varlık, belli bir sınıf bilinci veya usallık bilincine tekabül etmemektedir; madde bizzat kendisi fail olarak görülmektedir.

Bir başka şekilde ifade edersek, yeni materyalist ontoloji anlayışı var olma (being) ile değil, kökenleri Nietzsche'nin felsefesinde bulunan 'varoluş' ile ilgilidir. Bu insanın madde üzerinde bir eylem yapması değil, fakat insanlar ve insan olmayanların dünyayı sürekli var eden failer olarak görülmesi anlamına gelmektedir. Gerçek hem canlılar hem de cansızlar arasındaki etkileşimden oluşur. Dahası, bu çok boyutlu etkileşim failiğin farklı durumlarda beklenmedik şekillerde ortaya çıkmasına neden olmakta, her türlü kestirim yapmayı olanaksız kılmaktadır. Varoluş süreci kaçınılmaz bir şekilde çok boyutlu, çok ölçekli ve karmaşıktır: "Entiteler, yapılar, nesnelere hepsi istikrarsız ve belirsiz, küçük büyük birleşimlerden (assemblajlardan) oluşur" (Coole, 2013: 455).

Bu madde anlayışı düalist olmayan (en azından öyle olmadığını varsayan) 'monist ya da düz bir ontolojiyi' ifade etmektedir. Yeni materyalistlerin bu monist madde anlayışı Spinoza'nın, günlük maddi etkileşimler dünyasının ötesinde aşkın bir varlık düzeyi olduğunu yadsıyan ve dualist felsefeye yönelttiği eleştiriler çerçevesinde şekillenmiştir. Bu anlayışın özelliği doğal ve kültürel, insan ve insan olmayan, yapı ve fail, akıl ve duygu, zihin ve beden gibi bütün ikilikleri yadsımasıdır. Yeni materyalist felsefenin düalist felsefeden olan farkı, düalizmi aşan bir çoğulculuk ve farklılığa atıfta bulunmasıdır (Braidotti, 2011: 211). Örneğin yeni materyalistler şayet maddeye bir canlılık atfedebiliyorsa, o zaman nesne ve özne ayrımının ortadan kalkacağını ve bütün şeylerin ortaklaşa paylaştıkları bir maddiliğin gündeme geleceğini belirtirler. Bu maddeye olan yaklaşımımızı da etkileyecektir. Örneğin Bennette'e göre (2010: 13) "şayet madde canlı ise, o zaman sadece özne ve nesnelere arasındaki farklılık en aza inmiş olmaz, fakat her şeyin ortak maddiliğinin statüsü de yükseltilmiş olur". Bu ise ontolojik bir çoğulculuğa yol açar. Yeni materyalist felsefede bu çoğulcu anlayış farklı şekillerde ifadesini bulmaktadır: Deleuze ve Guattari'nin (2007: 90) "rhizome ve nomadoloji" kavramları; Karen Barad'ın kırınımlı (diffractive) metodolojisi, Braidotti'nin "göçmen (nomadic) öznesi" (2011) ve Mol'un "çoklu-bedeni" (2002) bu anlayışı ifade eden çeşitli kavramlardır. William Connolly (2013) bunu "çok yönlü tekçilik" (protean monism) olarak tanımlamaktadır. Kısaca yeni materyalistler karmaşık, dinamik ve açık bir dünyaya atıfta bulunmakta, bütün maddi, toplumsal ve soyut şeylerin, etkileşimleri sonucu ürettikleri ve kendileri gibi olumsal ve gelip geçici olan şeyler dışında başka ontolojik statüleri olmadığını ileri sürerler.

Latour (1988, 2004) bu ontoloji anlayışına 'yatay ontoloji' adını vermiştir. Klasik ontolojik anlayışta pratikler, etkileşimler ve dönüşümler doğa ve toplum gibi *a priori* bütünlüklere indirgenmiştir. Yatay ontoloji ise insan ve insan olmayan, toplumsal ve doğal arasında bir simetri varsayar (Choat, 2018: 1031). Bu simetrik yapı, yapısal ve sistemik unsurlardan ziyade *etkileşimler* sonucu ortaya çıkan *olaylara* ağırlık verir (Latour, 2005:130). Latour'a göre bu farklı etkileşimler

nedeniyle hiçbir varlık onu başka bir gerçekliğe indirgeyerek açıklanamaz. Latour (2005) buna “indirgenemezcilik” adını vermekte ve toplumsal süreçleri derin ve altta yatan yapılar ve mekanizmalar açısından açıklayan Marksizm ve eleştirel gerçekçilik gibi yaklaşımları eleştirmektedir. Latour’a göre kapitalizm, ataerkillik veya hegemonik erkeksilik gibi olguların bizzat kendilerinin açıklanmaları gerekmektedir (Latour, 2005: 130-131). İndirgenemezliliğin önemi toplumsal *eleştiri* ile ilgili sonuçlarındadır. Latour’a göre eleştiri ancak indirgemecilik söz konusu ise ortaya çıkar; yani bir şey ancak bir başka şeye atıfta bulunarak eleştirilebilir; eleştiri, birbirleri açısından açıklayabilmek adına doğa ile toplumu birbirinden ayırmakta ve bu “doğalcı bir indirgemecilik” ile “sosyolojik bir indirgemecilik” arasında gidip gelmektedir (Latour, 2004; Choat, 2018: 1042). Latour bu görüşlerini aşağıda da göreceğimiz gibi her elementin bir diğerine eşit olarak incelendiği *toplaniş* veya *aktör-ağ* kuramı adını verdiği bir kuram çerçevesinde geliştirmiştir. Latour (2005), Marksizmi de aynı yönde eleştirir. Latour’a göre Marksizm ‘kötü bir aşkınlık’ içindedir: Siyasal ve kültürel olguları topluma, bunu da ekonomiye atıfta bulunarak açıklamaya çalışmakta ancak bu indirgemecilik maddenin özgürlüğünü ortadan kaldırmaktadır. Toplumsal araştırmanın amacı ‘toplumsal güçleri’ belirleyip açıklamak değil, fakat fiziki, biyolojik, ekonomik, semiyotik olarak heterojen unsurlar içeren çeşitli topluşmaların nasıl üretilip ortaya çıktığını belirlemektir. Latour’a göre (2005: 8) toplum bilim “nerede heterojen bir birlik oluşuyorsa oraya seyahat etmelidir”.

Yukarıda söylenenlerden de çıkarılabileceği üzere yeni materyalizmin faillik anlayışının esas özelliklerinden biri insan merkezli ontolojinin sorgulanması ve de *failliğin ontolojikleşmesine (tekleştirilmesine, sabitlenmesine)* karşı çıkılmasıdır. Yeni materyalistler, antroposentrik olarak eleştirdikleri Marksizme alternatif olarak yeni bir ‘post-antroposentrik’ (insan-merkezcilik *sonrası*) faillik anlayışı geliştirmektedirler. Yeni materyalistlere göre dünyanın ilişkiselliği sadece insan eylemini önceleyen bir fail kavrayışı ile anlaşılabilir. Yani faillik, insan bedeninin ya da belli bir kolektivitenin failliği değil ontolojik olarak heterojen bir alana yayılmış bir özelliktir (Bennett, 2010: 23). Yeni materyalistler nedenselliği insandan alıp birçok nesnenin özelliği yapar. Failsel kapasiteler doğa ve toplum arasında farklı şekillerde dağılmıştır. Nitekim yeni materyalistler yapısalcı anlayışın yapısal koşullar tarafından belirlenen fail anlayışını eleştirdikleri gibi postmodern ve/veya postyapısalcı özne anlayışına da karşıdırlar. Özne materyalisttir ve hareketlidir; çok boyutlu ve ilişkiseldir (Braidotti, 2014:221). Faillik; yeni materyalizme kadar, insana özgü özellikler olan bilinç, bilişsel güç, rasyonellik, belli bir amaç çerçevesinde bilişsel yetenek ve karar verme özgürlüğüne sahip olanları kapsayacak şekilde tanımlanmıştır (Coole, 2013: 459; Hobden, 2015: 168-169). Yeni materyalizmdeki faillik kavramı

ise niyetli insan davranışından ziyade, sonuç veren bir eylemde bulunan her şey için kullanılmaktadır. Yeni materyalistler failleri yaratıcı ve kendi kendilerini örgütleyen *aktantlar (hareket ediciler)* olarak görür. Latour'a göre (2005) bir harekette bulunan, şeylere neden olan ve sonuçlar ortaya çıkaran her şey birer 'aktant'dır ki bu bir hayvan, bitki, mineral veya kimyevi bir madde de olabilir.¹ Burada insan ve insan olmayan aktantlar arasında karşılıklı bir oluşum süreci ya da Barad'ın (2007: 33) terimleriyle '*iç-eylem*' (intra-action) ilişkisi mevcuttur. Önemli olan bu nesnelere hepsinin birer fail olmasının ötesinde, failliğin kendisinin bu karşılıklı iç-eylemlerin sonucu oluşmasıdır. Bunlara kimyevi, hormonal ve elektronik etkileşimler de dâhildir. Bu anlamda insan-dışı hayvanlar hatta belli ölçüde makineler dahi faillik kapasitesine sahiptir. Bu ise faillerin yeni konfigürasyonlar içinde yeniden ortaya çıkmaları ve diğer varlıklar ve failer karşısında önceliğinin olmaması anlamına gelmektedir. Bununla birlikte yapısalcı sonrası düşünüşün, örneğin Foucault'nun bedenleri bir güç öznesi olarak gören biopolitik anlayışını da kısmen kendi kuramsal çerçevelerine eklemeye çalışırlar. Fakat bunu söylem analizini, insan ötesini de kapsayacak şekilde genişleterek yaparlar. Latour (2005) bu durumu hem insan aktörünün hem de aktantların faillik kapasitesine sahip olduğu ünlü aktör ağ teorisi (actor network theory) ile formüle etmektedir.

Yeni materyalizmde, doğanın kendi hareketi varsayıldığında faillik kavramı daha geniş bir anlam kazanmaktadır. Faillik doğaya egemen olan ve ona hükmeden bir güç olmaktan çıkmaktadır. Şayet doğa sadece pasif maddeden oluşmuyorsa, o zaman eylemlerimizin kestirilemez sonuçları olabilecektir ki bunları kontrol edemeyebiliriz. Doğal ekosistemin yok olmaya yüz tutması, türlerin bitmesi, iklim değişikliği ve çevre kirlenmesi varlığımızı tehdit eden unsurlardır. Doğaya hâkimiyet kurmuş olduğumuz fikri yalanlanmıştır; zira artık geri çevrilemeyen ve kontrol edemediğimiz süreçlerle iç içe olduğumuz bilinmektedir. Bu anlamda faillerin failsel kapasiteleri olumsal olup belli bir misyonla hareket eden faillerden, örneğin bir sınıftan veya kapitalizme özgü bir failsel güçten bahsedilemez. Neyin ne zaman failsel bir kapasiteyle hareket edeceği de önceden kestirilemez. Bu nedenle yeni materyalist anlayış failliğin belli bir güç alanındaki failsel kapasitelerine odaklanmakta, faili *fail-yapı* sorunsalının dışına çıkarmakta (Coole, 2013: 458), failliğin ontolojisi yeniden inşa edilmektedir. Faillik kapasitesi hem özneler de hem de yapıların bir özelliği olabileceği için yeni materyalistler bazen 'failsel madde' bazen de 'failsel realizme' atıfta bulunmaktadır (Barad, 2003: 801-831). Klasik anlamda birey, sınıf, devlet gibi failer yine mevcuttur. Ancak bunların failsel kapasiteleri belli bir bağlamın ürünüdür. Bu nedenle yeni materyalist anlayışta failsel güçler her zaman mutlak değil, kısmi, bağlama bağlı ve geçici olabilir. Sonuç olarak bir nesnenin failliğinin önceden varsayılması ve nasıl ve hangi ortamda çıktığının ortaya çıkarılması gerekmektedir.

Bu demektir ki fail artık sadece niyetli davranışları olan bir insan değildir. Maddenin kendi dönüşüm (self-transformation) özellikleri vardır. Bu ise failerin yalnızca bilişsel ve karar verme yeteneğine sahip insanlar olduğu yönündeki geleneksel anlayışı yıkmaya yöneliktir (Coole, 2013: 453). Maddeselliğin ortaya çıkarıcı gücü artık belli bir öze, güce veya faile atfedilememektedir. Coole (2013: 457) buna “içsel ortaya çıkarıcılık” adını vermektedir. Geleneksel anlayışta bizler bir eyleme niyet ettiğimiz sürece fail sayılırız. Bu her aktantın bir fail olduğu anlamına gelmemekte, fakat failliği insanlar ve insan olmayan birçok aktantın özelliği olarak değerlendirmektedir (Bennett, 2015: 88). Tabii maddenin hareketli olduğu ve her şeyin bir failliği olduğu fikri belli felsefi hiyerarşilerin yıkılması ve aktantları benzer bir konuma koyması anlamına gelmektedir (Choat, 2018: 1028).

Tarihsel Materyalizm ve Yeni Materyalizm

Yeni materyalistler tarihsel materyalizme benzer birçok varsayımları olmasına rağmen ilginç bir şekilde tarihsel materyalist anlayışın toplum bilimlerine yönelttiği meydan okumaları göz ardı etmiştir. Örneğin, Manual de Landa (2008; 2012) gibi yeni materyalist bazı düşünürler tarihsel materyalizmi açıkça reddederken; Cool (2013: 455) yeni materyalizmin eleştirel kurama katkı potansiyelinden yola çıkarak, tarihsel materyalizm ve yeni materyalizm arasında bir bağ kurmaya çalışmışlardır. Coole (2013: 455) yeni materyalizmin görüşlerinin tarihsel materyalizme katkıda bulunabileceğini ileri sürerek, ampirik olgularla jeopolitik ve ekolojik sistemler de dahil olmak üzere daha makro-düzen sistemlerin iç içeliğine odaklanan ve genişletilmiş tarihsel materyalizm adında yeni bir materyalizm anlayışı öne sürmektedir. Choat (2018), Marksizm ya da David Harvey'in (2010; 2013) katkılarında olduğu gibi Marksizmin yeni yorumlarının yeni materyalizm içinde de değerlendirilebileceği iddiasını ileri süren düşünürler de vardır.

Önce şu hususun belirtilmesi gerekir. Tarihsel materyalist açıdan tek başına maddesel ilişkilerin kapsamının genişletilmesi toplumun açıklanması açısından yeterli değildir. Her ne kadar klasik Marksizm'de insan/ doğa ilişkisi sermaye/ işgücü gibi diğer toplumsal dinamikler kadar ön planda değilse de Marx ve Engels'in insan/doğa ilişkisi üzerine oldukça aydınlatıcı gözlemleri vardır. Daha da önemlisi, tarihsel materyalist anlayış maddeyi sadece farklı etkileşimleri açısından ön plana getirmez. Daha da önemli olarak insan ve insan olmayan ilişkilerin tarihsel çeşitliliğine dikkati çekip, bunların nasıl güç ve mülkiyet ilişkileriyle iç içe olduğunu göstermeye odaklanır (Choat, 2018: 1035).

Tarihsel materyalizm ve yeni materyalizm karşılaştırmasında en önemli noktalardan biri her ikisinin de ontolojiye verdikleri öneme rağmen, farklı ontoloji anlayışına sahip olmalarıdır. Yeni materyalizm, insanın ötesinde ve

ondan bağımsız bir maddi gerçekliğe atıfta bulunarak Marksist kuramın madde anlayışı ile örtüşmektedir.² Aralarındaki temel farklılık yeni materyalistlerin maddenin çeşitliliğine vurgu yapmaları, söz konusu maddi gerçekliğin karmaşık, heterojen ve istikrarsız özelliğine dikkati çekmesidir. Ancak yeni materyalizmin bu karmaşık ontoloji anlayışı ile Marksist kuramın ontoloji anlayışı arasında daha önemli bir farklılık mevcuttur. Bu özellikle Marksizmin eleştirel gerçekçi anlayışı çerçevesinde daha da belirgin olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada söz konusu olan Marksizmin katmanlaşmış bir ontoloji anlayışına sahip olmasıdır. Eleştirel gerçekçi bir Marksist ontoloji anlayışının hem yeni materyalizmin hem de klasik mekanik materyalizmin ontoloji anlayışından farklı olduğunu da belirtmemiz gerekir (Yalvaç, 2010, 2017a). Bu farklılık eleştirel gerçekçiliğin bilim anlayışından kaynaklanmaktadır. Eleştirel gerçekçiliğe göre katmanlı bir ontoloji bizzat bilimin mümkün olabilmesinin şartıdır (Yalvaç, 2019). Bilim gözle görülme de etkileri olan farklı katmanların nedensel mekanizmalarını ortaya çıkarır. Bu anlayış Marx'ın görüşlerinde açıkça ifade edilir. Marx'ın da belirttiği gibi (1883) "şeylerin görünüşü ile özü aynı olsa idi bilim diye bir şey olmazdı". İşte Marksist teorideki bu katmanlı gerçeklik anlayışı, yeni materyalizmin farklılaşmamış, yatay ve karmaşık gerçekliğinden çok farklıdır (Yalvaç, 2019).

Yeni materyalizm, maddenin tanımını geliştirerek ve ortak bir maddeliliğe atıfta bulunarak, bütün maddeleri birbirleriyle özdeşleştirmektedir (Coole ve Frost, 2010: 5-7). Bu demektir ki yeni materyalizmde madde bir durumu değil, bir süreci ifade etmektedir. Bir başka ifade ile maddeyi canlı ve dinamik bir şey olarak ele alan yeni materyalistler, maddenin maddileşmesindeki, yani etkisel bir güç olmasındaki süreçleri incelerler. Varoluş süreci, eleştirel gerçekçi Marksizmde olduğu gibi gözle görülemeyen mekanizmalar sonucu ortaya çıkan bir olaylar silsilesi değil, fakat farklı maddesellikler arasındaki etkileşimin sonucudur. Marksist kuramdaki katmanlaşmış ontolojinin hedefi ise toplumun üretim ve yeniden üretiminin *maddi koşullarını* ve sonuçlarını belirlemektir (Choat, 2018: 1028). Bir başka deyişle, Marksist kuramda önemli olan sadece nesnelere maddiliği değil, nesnelere üretilip kullanıldığı maddi koşullardır (Choat, 2018: 1034). Tarihsel materyalizm, yeni materyalizmden farklı olarak maddeyi (yeniden) tanımlamaz. İnsan üretiminin ve yeniden üretiminin, tarihsel gelişmenin ve değişimin özgül maddi koşullarını, nesnelere ve failerin bu maddi koşullar içerisinde aldıkları biçimi ve toplumun maddi bir alan olarak doğa ile girdiği ilişkiyi sorunsallaştırır.

Schmidt'in (1971: 40) altını çizdiği gibi tarihsel materyalist anlayışa göre önemli olan "maddenin soyut niteliği değil, fakat toplumsal pratiğin somut doğası"dır. Bu nedenle tarihsel materyalizm, toplumsal üretim koşullarına odaklanarak, *tarihsel güç ilişkilerini* daha iyi analiz edecek bir kuramsal yapıya sahiptir. Ayrıca tarihsel materyalist anlayışın kendisi de tarihsel koşullardan etkilenir. Bu nedenle

tarihsel materyalizmin temel kavramlarının da toplumsal gelişmeler çerçevesinde mevcut şartları ne ölçüde analiz edebildiğinin incelenmesi gerekir (Lettow 2017: 106-121). Örneğin, yeni materyalistler liberal anlayışın temelindeki biçimsel eşitliğe vurgu yapıp üretim ilişkilerindeki eşitsizliğin ekonomik kökenlerini göz ardı eder. Bir başka ifade ile yeni materyalizm 'dışlanmış' diğerlerini de içersediğini iddia ederek Batılı, beyaz, burjuva insanının dışındaki bir gerçekliğe atıfta bulunduğunu düşünmektedir. Ancak bu dışlanmış(lık)ları kuramsal çerçevesine dahil etmeye çalışsa da, kendisi belli bir ekonomik ideolojinin aracı olmaktan kurtulamamaktadır. Sistemin metalaştırdığı her şey bireysel çıkar kavramının içine dâhil edilmekte, bu ise küreselleşmiş kapitalizmin metalaşmış dünyasını meşrulaştırmakta ve genişletmektedir.

Madde ile ilgili tartışmalar tarihsel materyalizmin özüyle ilgili tartışmalardır ve Marksizm'in tarihini derinden etkilemiştir. Öyle ki yeni materyalistlerin tarihsel materyalistlere yönelttikleri eleştiriye cevap oluşturacak bir ontolojik altyapının hali hazırda tarihsel materyalizmde mevcut olduğu ileri sürülebilir. Marx, Engels, Lenin, Ernst Bloch gibi tarihsel materyalist gelenekten gelen düşünürler, maddenin anlamı hakkında derin tartışmalarda bulunmuşlardır. Engels'in *Doğanın Diyalektiği*'nde ([1886] 2016), Lenin'in *Materyalizm ve Empirokritisizm* (1908) adlı eserinde birçok eleştirinin konusu olan ontolojik ya da temelci diyebileceğimiz bir materyalizm anlayışı bulunmaktadır. Gerçekten de Engels'in (2016) aynı zamanda farklı eleştirilerin de hedefi olan ve maddeye özcü özellikler atfeden kozmolojik bir anlatısı vardır. Madde her türlü somut toplum, nesnellik ve failliği aşan bir meta-özne olarak anlaşılmalı, toplumun diyalektiği bazen doğanın diyalektiği gibi incelenmektedir. Engels, doğanın diyalektiğinin bilimsel incelemesinin toplumun dinamiklerini de anlaşılır kılacağı ileri sürmüştür.

Benzer şekilde Lenin de (1908) insan zihnine yansıyan bir bilimsel-ontolojik materyalizm anlayışı ile hareket etmektedir. Doğacılığı benimsemekte, çatışma ve çelişkilerin kendisine göre çözüldüğü bir tarihsel materyalist ve mutlak bilim anlayışına atıfta bulunmaktadır. Lenin'e göre sürekli hareket eden ve gelişen madde gelişen insan bilincine yansımaktadır. 'Yansımacılık' olarak bilinen bu ontoloji anlayışı 19. yüzyıldaki dinsel düşünceye karşı alternatif bir toplum bilimsel anlayış gündeme getirmiş, ancak insan aklından tamamen bağımsız bir gerçeğe atıfta bulunması nedeniyle daha sonraki birçok Marksist tartışmada eleştirilmiştir.

Macar filozof Georg Lukács doğa felsefesi ile toplum felsefesi arasında bir ayrım yapmadan, bütün varlıkların birleşik ve farklılaşmamış bir ontolojisi olduğunu ileri sürmüştür. *Toplumsal Varlığın Ontolojisi* (1980) isimli kitabında inorganik, organik ve toplumsal varlığın evrimini aynı sürecin farklı aşamaları olarak görmüş, maddenin gelişmesinin kendini artan bir şekilde karmaşık biçimlere

sokma eğiliminden söz etmiştir. Ancak Lukács'a göre (1980: 3) toplumsal varlık, emek gücünün ürünüdür. Bu nedenle doğal varlıktan farklıdır. Toplumsal varlık insanın maddeyi belli amaçlar çerçevesinde dönüştürdüğü bir eylemdir. Bir başka deyişle insan bilinci nesnel etkili bir güçtür. Maddi ve ideal momentler işgücünde nesnel (maddi) bir biçim alır ve yeni nesnellikler yaratır. İşte bu yeni nesnellikler toplumsal varlığı oluşturur. Doğadan türetilmeyecek yeni nesnellik biçimleri ortaya çıkar ancak bunlar aynen doğanın ürünleri gibi gerçektir. Lukács'a göre (1980: 3) diyalektik materyalizm mekanik materyalizmden kendini bu şekilde ayırır.

Benzeri tartışmalar Horkheimer, Herbert Marcuse ve Theodor W. Adorno gibi birinci jenerasyon eleştirel kuramcılarda da görülebilir. Örneğin Adorno ve Horkheimer *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nde ([1979]2010) insanın doğaya hâkim olma arayışını derinlemesine eleştirmiş, eleştirel kuram çerçevesinde, pozitivizmin araçsal ussallığının doğaya hakim olma ve doğayı sömürmenin bir aracı haline dönüştüğünü ileri sürmüştür. Marcuse (1969), kapitalizmin tüketim kültürü ve yarattığı 'sahte ihtiyaçları' eleştirmiş, doğayla daha barışçıl ilişkiler kurulabilecek bahçecilik, yemek pişirme, başı boz gezme, resim yapma, yazma ve müzik gibi faaliyetleri hem doğanın sonsuz biçimlerinden yararlanmanın hem de doğayı yok etmemenin bir aracı olarak görmüş, insan doğa ilişkisine diyalektik bir yaklaşım geliştirmeye çalışmıştır.

Tarihsel materyalist tartışmalarda önemli olan konu maddenin kendisinin tarihsel çeşitliliğidir. Önemli olan sadece nesnelere maddeselliği değil, üretim ve kullanımlarının hangi maddi şartlarda yapılmış olduğudur. Schmidt'in (1971: 40) ifade ettiği gibi tarihsel materyalizm "maddi üretimin" analizidir: "Maddenin soyut niteliği değil, fakat toplumsal pratiğin somut doğası materyalist teorinin gerçek öznesi ve temelidir". Gerçekten de Marx'ın *Feuerbach Üzerine Tezler* (2015) ve Engels ile birlikte yazdığı *Alman İdeolojisi*'ndeki (2015) yazılarına baktığımız zaman bu tür ontolojik bir madde anlayışının değil, praksise yönelik bir materyalizm anlayışının dile getirildiğini görürüz. Bu çalışmaların ortak özelliği materyalizm ve idealizm ikiliğinin eleştirisi ile başlamasıdır. Marx'ın belirttiği gibi (2003) "Feuerbach'inki de dahil olmak üzere şimdiye kadar var olan tüm materyalizmin başlıca eksiği, şeyin [*Gegenstand*], gerçekliğin, duyumsallığın *duyusal insan faaliyeti, pratiği* olarak değil, öznel olarak değil, yalnızca nesne [*Objekt*] ya da sezgi [*Anschauung*] olarak kavranmasıdır"; Marx'a göre (2003) "Feuerbach, düşünce nesnelere gerçekten farklı duyuşsal nesnelere istiyor, ama insan faaliyetinin kendisini *nesnel [gegenständliche] faaliyet* olarak kavramıyor"du. Bir başka deyişle Marx'a göre bu tür materyalizm, toplumsal gerçeği sadece *düşünmekte*, fakat bunu toplumsal pratik sonucu yeniden inşa edememektedir. Pratiğe olan bu vurgunun sonucu, toplumsal gerçekliğin verili bir şey olmadığı, fakat olumsal olduğu sonucu çıkmaktadır. İşte Marx'a göre

(2015: 27) tarihsel ve söz konusu dönem için yeni olan materyalist anlayışın amacı, burjuva toplumunun eleştirisi ve dönüşümüdür:

Sezgisel materyalizmin, yani duyumluluğu pratik faaliyet olarak kavramayan materyalizmin vardığı en üst nokta, tek tek bireylerin “sivil toplum” içindeki sezgisidir. Eski materyalizmin bakış açısı, “sivil” toplumdur; yeni materyalizmin bakış açısı ise, insan toplumu, ya da toplumsallaşmış insanlıktır”.

Ve *Tezler*'i (2015: 27) şu ünlü cümlesiyle bitirir: “Filozoflar dünyayı yalnızca değişik biçimlerde yorumladılar, oysa sorun onu değiştirmektir”.

Tezler'de (1968) ve de *Alman İdeolojisi*'nde (2003) Marx ve Engels maddeye doğrudan atıfta bulunmamakta, praksis, eylem, üretim ve hayatın koşullarının tümü maddi olarak nitelendirilmektedir. Nitekim bunu *Alman İdeolojisi*'nde (2003: 25) şu şekilde ifade ederler: “Bu faal yaşam süreci bir kez ortaya kondu mu, tarih kendilerinden daha da soyut olan ampiristlerinki gibi bir cansız olgular derlemesi olmaktan ya da idealistlerinki gibi hayali önermelerin hayali eylemi olmaktan çıkar”. Burada Marx ve Engels gerçek bireylerden ve onların eylemlerinden bahsetmektedir –hem hazır buldukları hem de kendi eylemleriyle yarattıkları- maddi yaşam koşullarından ama bu bireyler kendilerinin ya da başkalarının kafalarında canlandırdıkları bireyler değil; gerçek bireyler, yani etkide bulunan, maddi üretim yapan, dolayısıyla belirli “maddi” ve “kendi iradelerinden bağımsız sınırlılıklar, verili temeller ve koşullar altında faaliyet gösteren” bireylerdir (Marx ve Engels, 2003: 18-19). Buradaki maddi kavramı bedensel, doğal, teknolojik ve toplumsal sorunların bütününe atıfta bulunmaktadır (Lettow, 2017: 114). Ancak toplumsal pratiklere, koşulları ve sonuçları açısından bakılmaktadır. Bu maddi-fikirsiz ikiliğini de aşan bir anlayıştır. Marx ve Engels'e göre (2003: 19) “fikirlerin üretimi, kavramlar ve bilinç” de bir tür toplumsal pratiktir. Fikirlerin, anlayışların ve bilincin üretimi, her şeyden önce doğrudan doğruya insanların maddi faaliyetine ve karşılıklı maddi ilişkilerine (Verkehr), ‘gerçek yaşamın diline’ bağlıdır. “Yaşamı belirleyen bilinç değil, tersine bilinci belirleyen yaşamdır. Birinci durumda sanki can bir bireymiş gibi bilinçten yola çıkılmaktadır; gerçek duruma tekabül eden ikinci durumda ise, gerçek yaşayan bireyin kendisinden yola çıkılır ve bilince de bireyin bilinci olarak bakılır” (Marx ve Engels, 2003: 25). Sonuç olarak insanların anlayışları, düşünceleri, karşılıklı *zihinsel ilişkileri (gelstige Verkehr)* bu noktada onların maddi davranışlarının dolaysız ürünü olarak ortaya çıkar (Marx ve Engels, 2003: 24).

Tarihsel Materyalizm ve Faillik

Tüm bu tartışmalar Marksizmde failliğin nasıl ele alındığı ile ilgili de ipuçları vermektedir. Marksizmin faillik anlayışı rasyonellik ve araçsal insan failliği anlayışına karşıdır. İnsan bireyi, toplumsal güç ve ilişkilerin sınırlamaları altında

eylemde bulunur. *Onsekizin Brumaire*'de Marx (2016: 30) bunu ünlü cümlesiyle şu şekilde ifade eder: "İnsanlar tarihlerini kendileri yaparlar, ama onu serbestçe kendi seçtikleri parçaları bir araya getirerek değil, dolaysızca önlerinde buldukları, geçmişten devreden verili koşullarda yaparlar". Ancak eylemlerinin temel amacı insanın doğal dünyanın ve toplumsal ilişkilerinin yeniden rasyonel kontrolünü ele geçirmesidir: Marx ve Engels'in (2003) ifade ettiği gibi "insan ve insan, ve insan ve doğa arasındaki günlük yaşamın pratik ilişkileri ona transparan ve ussal bir biçimde görünecek" ve insanlar "toplumsal ve doğal yaşamlarının kontrolünü ve bilinçli egemenliklerini" yeniden kazanacaklardır.

Yukarıda da değinildiği üzere yeni materyalistler, tarihsel materyalist fail anlayışını modern fail anlayışının bir uzantısı olarak görürler. Onlar için önemli olan yaratıcı ve kendi kendini örgütleyen *aktant*lardır (Bennett, 2010). Tarihsel materyalist anlayışta hareket halindeki madde kendi kendini dönüştürür; bir başka ifade ile dünya kendi kendini evrimleştirir. Buradaki zorluk, çoğulculuğu kabul ederken maddi olana yapılan vurgudan kaynaklanmaktadır. Yeni materyalistlere göre tarihsel materyalistler maddi olanı üretim sürecinde yer alan faaliyetlerle sınırlandırmaktadır. Bu tür bir materyalist çözümleme belirli toplumsal kurum ve ilişkilerin tarihsel veya çağdaş uygulama biçimlerinin çeşitliliğini somutlaştırmakla birlikte toplumsal eylemlerle üretim süreçlerinin ötesine gidemez (Edwards, 2010: 286).

Bir başka deyişle yeni materyalizmde faillik sadece doğrudan insan eylemini ifade eden bir şey değildir (Frost, 2011: 72-74) zira insan eylemi, insan olmayan birçok başka şeyin toplaşmasından ortaya çıkmıştır. Tarihsel materyalist bir perspektiften bakıldığında ise yeni materyalizmin faillik anlayışı oldukça tarih dışı bir faillik anlayışıdır. Cotter'in belirttiği gibi (2016: 174), yeni materyalistler üretim araçlarının kullanımında işgücünün pratiğini üretim güçleri ve ilişkileri ile olan diyalektik ilişkisinden soyutlamaktadır. İnsanların üretim araçlarını kullanıp onlarla üretim süreci içinde etkileşim kurabilmesi için bu araçların önce üretilmesi gerekir. Üretim araçları belli toplumsal ve maddi koşullar altında üretilirler. Bu nedenle üretilmiş nesnelere insanlarla ilişki içine sokan tarih üstü otonom 'içkin bir hareketlilik (vitalizm)' değil, bizzat insan emeğinin kendisidir. Marx'ın belirttiği gibi (1976: 133) doğal kaynakları ve maddeleri "kullanım değerlerine ya da toplumsal servete dönüştüren insan emeği" olup, işgücü, "insan ve doğa arasındaki metabolizmaya ve insan hayatının kendisine aracılık eder" (Marx, 1976: 133). Yeni materyalistler ise insanın nesne olan ilişkisine tarih üstü bir özellik atfetmekte, bu ilişkinin toplumsal niteliğini ve üreticilerin artık emeklerinin sömürüldüğü toplumsal üretim ilişkilerini görmezden gelmektedir.

Marksizmin temel varsayımlarından birisi insanların maddi yaşamlarını önceden verili tarihsel koşullar altında ürettikleridir. Bir başka deyişle insan

pratiği belli koşullar altında gerçekleşir. Bu ussal, davranışlarında aklıyla hareket eden Kartezyen özne kavramını eleştiren bir anlayıştır. Yeni materyalistler de bu anlayışa tepki göstermekle birlikte, Marksizmin bu özne kavramını yeterli bir şekilde eleştiremediklerini düşünürler. Nitekim yeni materyalistlere göre maddi yaşamın üretiminin belli koşullar altında gerçekleştiği fikri Marksizm’de de mevcut olan modern fail anlayışına yönelik yeterli ve kapsamlı bir eleştiride bulunmamıza katkı sağlamamaktadır. Bunun nedeni Marksizm’deki insan anlayışının yaratıcı ya da kendi kendini örgütleyen faillerden ziyade faaliyetleri yapısal güçler tarafından *sınırlanan* özneler olarak ele alındığı eleştirisidir. Her ne kadar klasik Marksist fail anlayışının bir eleştirisini içerse de bu görüş determinist ve yapısal bir Marksizm yorumundan hareket etmektedir. Marksist kuramda ise maddenin failiği daima niyetli insan failliğinin üretimidir; daima ve yalnızca *insan* üründür. Bu açıdan insan hem doğa hem de toplumsal ilişkiler üzerinde kontrol ve değişim sağlayabilen tek aktördür.

Bir başka eleştiri de şudur. Yeni materyalistler, tarihsel materyalist anlayışın maddi dünyanın etkilerini göz ardı etmemesine rağmen, aktif insan faillerini insan olmayan maddeden ayırttığı iddiasındadır: insan içkin/yerleşik olduğu doğa ile etkileşim halindedir, ancak doğaya egemendir, onun üstündedir. Nitekim örneğin Latour’a göre (1993: 36) Marksizm belirgin bir şekilde modern toplum biliminin bir uzantısı olup, her türlü maddi etkileşimi toplumsal ilişkiler yoluyla açıklamaya çalışan bir kuramdır. Marksizm için maddi kavramı daha temel ve belirleyici önemdeki bir toplumsal unsur (üretim ilişkileri gibi) ifade etmektedir. Oysa yeni materyalist bakış açısından toplumsal bütünlük belli bir unsurun değil fakat sayısız etkileşim, dolayım ve ağın etkisi sonucunda ortaya çıkmıştır (Choat, 2018: 1033).

Kısacası, tarihsel materyalist anlayışın ve Marksist kuramın temel vurgusu insan bireylerinin maddi güç ve ilişkilerin hem ürünü hem de üretici olduğudur. Bu ilişkiler kısmen insan kontrolü altındadır ve mevcut tarihsel koşullar tarafından belirlenir. Sonuç olarak, tarihsel materyalizmin bilim, faillik ve ontoloji anlayışı toplumsal güç ilişkileri ve işbölümünün sonuçlarına odaklanmaktadır. Tarihsel materyalizm açısından bakıldığında yeni materyalizm güç ve mülkiyet ilişkilerini göz ardı eden tarih dışı analizler yapmaktadır. Varlık durağan olmayıp güç ilişkileriyle iç içedir. Bu nedenle tarihsel materyalist bakış açısından faillerin nasıl güç edindiği, hangi asimetrik güç ilişkileri içinde bunu geliştirdikleri (Choat, 2018: 1040) ve bunun neden bu şekilde devam ettiği, toplumsal yaşamı anlamak açısından belirleyici önem taşımaktadır.

Meta Fetişizmi, Aktör Ağ Teorisi ve Hareketli (Vitalist) Materyalizm

Yeni materyalizm faillerin/ öznelerin ürettikleri ürünlerin eşitliğine dayalı bir meta fetişizmi üstüne kurulmuştur. Faillerin ve ürettikleri ürünlerin birbirlerine

eşitlenebilmesi işçilerin işgücünün kendisinin piyasada alınıp satıldığı yani bir metaya dönüştüğü meta üretiminin ve değişiminin tarihsel/ toplumsal ilişkileri tarafından mümkün kılınır. Bir başka deyişle yeni materyalist anlayışta varlık ve gerçekliğin metafizik ve ontolojik temelini değişim ideolojisi oluşturmakta (Cotter, 2016: 176), değişim ilişkileri toplumsal gelişme koşullarından soyutlanarak, nesnelere hareket ve değişiminin maddeye içsel olduğu bir ontoloji teorisi ileri sürülmektedir. Kısaca, 'şey gücü', insan emeğinin ürünü olan 'şeylerin' kendi başlarına bir hayat kazandığı ve *egemen* olduğu bir toplum yapısını yansıtmaktadır. Meta üretiminin hâkim olduğu bir toplumsal yapı 'doğallaştırılmakta', bu yapının karmaşık ve kaotik niteliğinin altını çizerek anlaşılması güçleştirilmekte, ona mistik bir nitelik atfedilmektedir (Cotter, 2016: 177). Diyalektik olarak ilişkide olan ve bazı unsurların diğerlerini belirlediği bir toplumsal bütünlük anlayışı, kendisini belirlenimsiz ilişkiler tarafından yönetilen bir kaos anlayışına bırakmıştır (Marx, 1986: 37).

Marx *Kapital*'in (1976) başlangıç sayfalarında meta biçimi teorisini ortaya koyduğu zaman, amacının toplumsal hayatı anlamak değil, fakat özgül olarak kapitalist üretim biçiminin hâkim olduğu toplumları incelemek olduğunu belirtmiştir. Bir başka deyişle Marx hem maddi hem de tarihsel bir dünyayı betimlemektedir. Meta biçimi, bir biçim olarak özne ve nesnelere tarihsel olarak özgül bir biçimde, Marx'ın (1976: 165) meta fetişizmi adını verdiği ilişki şeklinde örgütler. Meta fetişizmi ise metayı üreten işgücünün toplumsal karakteri nedeniyle ortaya çıkar (White, 2013: 676).

Meta, insan ihtiyaçlarını karşılayan bir şeydir ve iki yönü vardır. ³ Birincisi farklı ihtiyaçları karşılamaya yönelik *kullanım değeridir*. Ancak bir şeyin kullanım değeri olması onun meta olduğu anlamına gelmez. Meta olabilmesi için kullanım değerlerinin değiştirilmesi gerekir. Bu değişim sürecinde ürün onun meta olarak sınıflandırılmasını mümkün kılan ikinci bir özellik kazanır. Bu metanın *değişim değeridir*. Değişim değeri genel olarak para ile ifade edilir ve bu farklı metalara ortak bir biçim verir. Değişim sürecinde, kullanım değerlerindeki farklılıklar önemlerini kaybeder. Metalar özünde işçinin ürettiği artık değer almış olduğu bir biçim iken, kendi yaşam gücü ve somut özellikleri olan nesnelere gibi görünürler. ⁴ Metanın değiştirilebilirlik özelliği ve değişim değeri insan emeğinin ürünü değil de bir metanın doğal bir özelliği gibi algılanır. Para dâhil olmak üzere bütün metalar, onları üreten insan öznelerine hâkim olurlar. Bu şekilde toplumsal ilişkileri ya da toplumsal ilişkilerin ürününü, şeylerin evrensel özellikleri gibi kavranmasına Marx *meta fetişizmi* adını verir (Marx, 1976: 163). Bir başka ifade ile meta fetişizmi emek gücünün metalaşması sürecinin sonucu olup nesnelere arasındaki ilişkilerin toplumsal ilişkiler, insanlar arasındaki ilişkilerin ise nesnelere arasındaki ilişkilere dönüştüğü bir toplumsal ortamı tanımlar.⁵

Meta biçiminin örgütlenme şeklinin çeşitli toplumsal etkileri vardır. Meta biçiminin yaygınlaşması nesnelere, aktörler ve eylemler arasında yeni ilişkiler ortaya çıkarmaktadır. Örneğin Marx (1976: 76) meta biçiminde bir araya gelen birçok birliktelikten bahsetmektedir:

İnsanın, doğanın sağladığı maddelerin biçimini, kendisine yararlı olacak şekilde değiştirdiği gün gibi açıktır. Sözel ağacın biçimi, masa yapılarak değiştirilir. Ama gene de masa, o alelade günlük şey olmakta, ağaç olmakta devam eder. Ne var ki, meta olarak ilk adımını atar atmaz, tamamen başka bir şey olur. Yalnız ayakları üzerinde yerde durmakla kalmaz, tüm öteki metalarla ilişki içerisinde amuda kalkar ve o ağaç beyninden 'masa yürütmek'ten çok daha çarpıcı parlak fikirler saçar.

Bu şekilde Marx, meta biçiminin nasıl belli ilişki ya da bağlantı biçimlerinin yoğun bir birleşmesinden oluştuğunu ortaya koyar. Bu da "asamblaj" fikrinin bir başka şekilde ifade edilmişidir. Metalar ne zihnin ürünleri, ne de sadece bir şeyin özelliğidir. Şeylerin birbirleriyle ilişkiye girdiği etkileşimlerin yapısıdır. Bu farklı etkileşimler insanları da birbirleriyle farklı ilişkiler içine sokar. İnsan aktörleri birbirleriyle ihtiyaçlarının, arzularının, niyetlerinin ve becerilerinin değişimine izin veren şeylerin özellikleri aracılığıyla birbirleriyle iletişim kurarlar; meta olarak ürettikleri şeylerin dolayımı aracılığıyla maddi bir toplumsallığa katılırlar. Özneyi kendi maddeselliklerinden kopararak maddi şartlarını değiştirmesine engeller koyan bir sosyal ortama sokarlar.

Marx'ın meta mübadele kuramı tam da yeni materyalistlerin kapitalist değişim ekonomisini temel alan yaklaşımlarının bir eleştirisini içerir. Ancak Marksist kuramın eleştirel niteliği yeni materyalist kuramcılarının hedefi haline de gelmiştir. Bunlardan en önemlisi Latour'un aktör ağ kuramında (2005) geliştirilmiştir. Bu kuramın esas amaçlarından biri insan olmayan aktörlerin, özellikle maddi şeylerin, Latour'un deyimiyle *aktan*ların sadece insan failliğiyle anlaşılacak karmaşık ağlar ya da toplaşmalar kurduklarını göstermektir. Aktör ağ kuramı; bağlantı biçimleri ve eylem biçimleri arasındaki ilişkileri göstermeyi amaçlayarak "açık uçlu bir ontoloji" benimser. Maddi nesnelere birlik ve söylem biçimlerinin iç içeliğini göstermeye çalışır. Latour'un Marksizme yönelttiği eleştiri de bu noktadadır. Latour (2004), eleştirel teorinin maddi gerçeklik ile toplumsal gerçeklik arasındaki bağı kavrayamadığını, fetiş anlayışının şeylerin kendisine değil, arkasına bakmaya çalıştığını belirtir. Latour'a göre Marksist toplum kuramı fetişleşme sürecini kapitalist üretim sürecinin altta yatan dinamiklerinin yaygınlaşmasına bağlamakta, bu ise nesnenin kendi dinamiklerinin küçümsenmesiyle sonuçlanmaktadır. Marksizme göre eleştirinin görevi insanların ya da fetişistlerin cansız şeylere güç atfeden inançlarını göstermektir. Söz konusu inançların başka mekanizmalar tarafından belirlendiği ortaya

konduğunda inançların temeli de ortaya çıkmış olacaktır (Latour, 1996b: 236). İnsanlar öznel güçlerini cansız nesnelere yansıttıklarından kendi aralarında da özgür ve yeşeren ilişkiler kuramamaktadırlar. Fakat Latour (1996b: 235) tam da bu noktada etkileşimde bulunan bütün aktantların (ister insan olsun ister olmasın) bir birliktelik yaratma yönünde işlevi olduğunu söyler. Ancak Latour'un bu analizi öznelerin, bizzat kendi özneler – arasıllıklarının maddi koşullarından nasıl ayrıldığını göstermeye yeterli değildir. Marksist kuram bunu açıklamak için meta biçimi kuramından yararlanmakta, öznelerin ve nesnelere birbirleriyle girmiş oldukları etkileşimi tarihsel olarak özgül bir ilişki içinde, meta biçiminin yaratmış olduğu fetişizmin kapsamında açıklamaktadır. Meta biçimi kuramında insan eyleminin etkileşim biçiminin özgül ve tarihsel niteliğini gören bir anlayış söz konusudur.

Latour ve diğer yeni materyalistlerin ihmal ettiği şey özellikle kapitalizmin maddi dünyasının sermayenin boyunduruğu altında olması ve bunun yarattığı sonuçlardır. Aktörler ve eylemler arasındaki bağlar hem toplumsal hem de tarihseldir. Aktör ağ kuramı ise tarihsellikten bir kaçışı simgelemektedir. Bütün ilişkilerin sermayeye dönüştüğü bir ortamda, insan aktörlerinin ve nesnelere toplumsal yaşama dolaşımında bulunan metaların üreticisi olarak katıldıklarını göz ardı etmektedir. Aktörlerin, metaların üreticisi olarak kendi eylemlerine ve diğer nesnelere olan bağları sermayenin failliğinin uzantısı olmasına rağmen, kuram özneyi kendi maddeselliklerinden koparmaktadır. Bu ise maddi koşulları maddisizleştirmekte, meta değişimi dünyasının soyut ilişkileri içinde görünmez kılmakta ve sonuç olarak sömürü düzenini meşrulaştırmaktadır. Cotter'in belirttiği gibi (2016: 172) yeni materyalizm, "değişim mantığını hayatın ontolojik koşulu olarak" sunan bir anlayış olup "meta üretiminin ve değişim koşullarının ideolojik artikülasyonu", "biokapitalizm çağında değişim ideolojisinin 'pratik bilincidir'". Aktör ağ kuramının sorunu nesnelere, kapitalist üretim biçiminde almış olduğu biçimden bağımsız olarak incelenmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim kapitalist üretim şartlarında nesnelere, sadece "otonom failler" veya asamblejler olarak var olmazlar. Toplumsal olarak varlıkları, meta olarak alınıp satılma özelliğinde gizlidir. Kapitalizmin sınıf çelişkilerinin şeylerin için gücüne bağlanması ideolojik bir saptırmadır. Sonuç olarak White'ın da belirttiği üzere (2013: 670), Marx'ın kuramında, Latour'un ifade etmek istediği aktör-ağ kuramının toplumsal temelleri zaten gösterilmiştir, diyebiliriz.

Tüm bu açıklamaların ışığında şu sonuca varılabilir: Tarihsel faillik, yeni materyalizmde anonim, tarih ötesi 'şeylerin' güçlerine atfedilmektedir. Bunun önemli sonuçları vardır. Yeni materyalizmin sömürü ilişkilerini devam ettiren toplum anlayışı, aynı anda toplum bilimlerin eleştirel görevini de ortadan kaldırmaktadır. Diğer liberal yaklaşımlar gibi, biçimsel bir eşitlik, bir başka deyişle piyasa eşitliği (Cotter, 2016: 175) sözde demokratik bir madde

anlayışının ifadesine dönüşmektedir. Bu ise işgücünün bir meta haline geldiği, diğer metalar gibi piyasada alınıp satılmasını mümkün kılan tarihsel ve toplumsal ilişkilerin ürünü olduğunu görmezden gelmektedir. Sonuç olarak yeni materyalizm insanın, maddenin ve doğanın ontolojik olarak değişim mantığı çerçevesinde anlaşıldığı sınıf bazlı bir paradigmadır; “değişim ideolojisini yeni bir metafizik soyutlama düzeyine yükseltmekte” (Cotter, 2016: 176), değişim ilişkilerini üretim temelli toplumsal gelişme koşullarından soyutlamakta ve değişen nesnelere ‘hareketli’ aktivitesi’nin (Bennett, 2010: 57) maddeye içkin olduğu bir ontoloji önermektedir.

Sonuç

Yeni materyalizm, kapitalizmin küreselleşme sürecindeki maddi değişiklikleri gündeme getiren bir felsefi yaklaşımdır. Yeni materyalist felsefenin ontolojisini ve faillik anlayışının temelini bu yapısal değişim ve süreçler oluşturmaktadır. Bu makalede yeni materyalizmin tarihsel materyalizm ile karşılaştırması yapılarak, tarihsel materyalist anlayışın yeni materyalizmin felsefi odak noktasından farklılıkları olmasına rağmen, yeni materyalistlerin incelediği birçok konuyu kendi entelektüel tarihçelerinde barındırdıkları ileri sürülmüştür.

Özetlendiği gibi yeni materyalist felsefe genişletilmiş bir madde anlayışını gündeme getirmektedir. Her türlü maddenin eşitliği, etkileşimi ve olumsuzluğuna vurgu yapması belirlemci bir anlayıştan kaçışı, sanki her şeye anlam ve güç atfeden demokratik bir evrenselliğin savunusuna benzemektedir. Ancak, daha yakından irdelendiğinde, yeni materyalizm; tarihsel materyalizmin radikal ve özgürlükçü maddeci anlayışına tamamen zıt bir düşünce biçimini temsil etmekte, geç kapitalizmin yoğunlaşmış değişim ekonomisinin felsefi bir yansıması olmaktan öteye gidememektedir. Kısaca yeni materyalizm, meta değişiminin hâkim olduğu bir toplumsal yapıyı evrenselleştirmektedir. Bunun ise toplumsal değişim açısından önemli sonuçları bulunmaktadır. Canlı olmayan maddelerin etkileşimsel gücüne verilen öncelik, tarihsel materyalist anlayışın toplumsal dönüşüm ve değişimde insan unsuruna ya da praksise verdiği gücü göz ardı etmektedir. Şayet, Marksist kuramın ileri sürdüğü gibi, toplumsal dönüşümsellik zorunlu olarak bilinçli fail eylemini gerektiriyorsa, yeni materyalizmin ilkeleri altında eleştirel olarak nitelenen bir siyasal değişim projesini gerçekleştirmek mümkün olmayacaktır. Cool da (2013: 460-461) benzer bir gözlem ile yeni materyalizmin yatay ontoloji anlayışının değişim için hiçbir faile sorumluluk yükleyemeyeceğinden yola çıkarak, Antroposen çağında insan sorumluluğunun ön plana getirilmesi zorunluluğuna dikkati çekmektedir.

Yeni materyalist anlayışta nesnelere arasındaki farklılıklar belirlenimsiz olarak tekliğe ve tek bir ontolojik eşitliğe indirgenmektedir. Toplumsal katmanlaşmada

belli unsurların diğerk unsurlar üstünde etkisinin kavramsallaştırıldığı ve toplumsal diyalektik olarak belirleyen ‘çok yönlü belirlenimler ve ilişkiler’, toplumsal değişimin düşünölemeyeceğı açık uçlu belirsiz ilişkilere dönüşmektedir. Toplumsal hayat tarihsizleştirilip, kapitalist meta ekonomisi hayatın değişmez ontolojik koşulu olarak sunulmakta, toplumsal yaşamın her boyutu kâr için üretimin yarattığı anarşiye teslim edilmektedir. Adam Smith bu durumu yüzyıllar önce ifade etmişti: *laissez faire, laissez passer!*

Sonnotlar

- ¹ Corona virüs Latour’un ‘şeylere’ atfettiğı gücün bir başka şeklidir. Bir *aktant* olarak etkisi itibariyle toplumsal hayatta onun ‘şeyler’inden çok daha büyük değişiklikler yaratmıştır. Zaten krizler ve çelişkiler içinde çarpınan kapitalist bir dünya sisteminin bütün olumsuz yönlerini su yüzüne çıkarmıştır.
- ² Marksizmin ontoloji anlayışının nasıl değerlendirilmesi gerektiğine ilişkin de önemli tartışmalar mevcuttur. Burada Marksizmin ontoloji anlayışının bilimsel gerçekçilik anlayışı ile uyuştuğunu varsaymaktayız. Bu görüşün ayrıntılı bir tartışması için bakınız (Yalvaç, 2010).
- ³ Bu konuyla ilgili olarak bkz. (Yalvaç, 2017b).
- ⁴ Konuyu basitleştirmek amacıyla bu makalede soyut ve somut işgücü arasındaki değişime değinilmemektedir. Marx kullanım değerlerinde söz konusu olan işgücüne somut ya da faydalı işgücü adını verir. Değişim değerinin temelini ise soyut işgücü oluşturur Bkz. (Sayer, 1979).
- ⁵ Marx Kapital’de (1976: 77-78) bunu şöyle ifade etmektedir: “Metanın gizemli bir şey olmasının basit nedeni, onun içinde insan emeğinin toplumsal niteliğı, insana, bu emeğin ürününe nesnel bir nitelik damgalamış olarak görünmesine dayanmaktadır; üreticilerin kendi toplam emek ürünleri ile ilişkileri, onlarla kendi aralarında bir ilişki olarak değil de, emek ürünleri arasında kurulan toplumsal bir ilişki olarak görünmesindedir. ...Fiziksel şeyler arasında, fiziksel bir ilişki vardır. Ama metalarda, bu farklıdır... Burada, insanlar arasındaki belirli toplumsal ilişki, onların gözünde, şeyler arasında düşsel bir ilişki biçimine bürünüyor...Emek ürünlerine, meta olarak üretildikleri anda yapışveren ve bu, nedenle meta üretiminden ayrılması olanaksız olan şeye, ben, Fetişizm diyorum”. Ayrıca bkz. (Yalvaç, 2017b).

Kaynakça

- Barad K (2007). *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning*. Durham ve Londra: Duke University Press.
- Barad K (2003). Posthumanist performativity: towards an understanding of how matter comes to matter. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 28(3), 801–31.
- Bennett J (2010). *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*. Durham, NC: Duke University Press.
- Bennett T and Joyce P (der.) (2010). *Material Powers: Cultural Studies, History and the Material Turn*. Londra: Routledge, 1-21.
- Bennett J (2015). Ontology, Sensibility and Action. *Contemporary Political Theory*, 14 (1), 82–89.
- Braidotti R (2006). Posthuman, All Too Human: Towards a New Process Ontology. *Theory, Culture & Society*, 23(7-8), 197-208.
- Braidotti R (2009). Animals, Anomalies, and Inorganic Others. *The Modern Language Association of America*, 25 (2), 526-532.
- Braidotti R (2011). *Nomadic Theory*. New York: Columbia University Press.
- Braidotti R (2013). *The Posthuman*. Cambridge: Polity.
- Choat S (2018). Science, Agency and Ontology: A Historical- Materialist Response to New Materialism. *Political Studies*, 66(4), 1027-1042.
- Chandler D (2013). The World of Attachment? The Post-humanist Challenge to Freedom and Necessity. *Millennium: Journal of International Studies*, 41(3), 516-534.
- Clough P T (2008). The Affective Turn: Political Economy, Biomedica and Bodies. *Theory, Culture & Society*, 25(1), 1-22.
- Coole D (2013) Agentic Capacities and Capacious Historical Materialism: Thinking with New Materialisms in the Political Sciences. *Millennium: Journal of International Studies*, 41(3), 451–469.
- Coole D ve Frost, S (der.) (2010.) *The New Materialisms: Ontology, Agency and Politics*. Durham: NC: Duke University Press.
- Cotter J (2016). New Materialism and the Labor Theory of Value. *Minnesota Review*, 87, 171-181.
- De Landa M (2006). *A New Philosophy of Society: Assemblage Theory and Social Complexity*. Londra: Continuum.

- De Landa M (2002). *Intensive Science and Virtual Philosophy*. Londra: Continuum.
- De Landa M (2008). Deleuze, Materialism and Politics. İçinde: Buchanan I ve Thoburn N (der.), *Deleuze and Politics*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 160–177.
- Deleuze G ve Guattari F (1987). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Dolphijn R ve Tuin L (der.) (2012). *New Materialism: Interviews and Cartographies*. Ann Arbor, MI: Open Humanities Press.
- Edwards J (2010). The Materialism of Historical Materialism. İçinde: Coole D ve Frost S (der.), *New Materialisms: Ontology, Agency and Politics*. Durham ve Londra: Duke University Press.
- Engels F ([1886] 2016). *Doğanın Diyalektiği*. İstanbul: Yason Yayıncılık.
- Fox N J ve Alldred P (2018). Social Structures, power and resistance in monist sociology: (New) materialist insights'. *Journal of Sociology*, 54 (3), 315-330.
- Fox N J ve Alldred P "New Materialism" https://www.researchgate.net/publication/320016117_New_Materialism. Son Erişim Tarihi: 29/07/ 2019.
- Harman G (2010). *Towards Speculative Realism: Essays and Lectures*. Winchester: Zero Books.
- Harvey D (2010). *A Companion to Marx's Capital Vol. 1*. New York: Verso.
- Harvey D (2013). *A Companion to Marx's Capital Vol. 2*. New York: Verso.
- Horkheimer M ve Adorno T W (2010). *Aydınlanmanın Diyalektiği*. Çev. N Ülner ve E Ö Karadoğan, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Joyce P ve Bennett T (2010). Material Powers: Introduction. İçinde: Bennett T and Joyce P (der.), *Material Powers: Cultural Studies, History and the Material Turn*. Londra: Routledge, 1-21.
- Latour B (1988). A Relativistic Account of Einstein's Relativity. *Social Studies*, 18 (1), 3-44.
- Latour B (1993). *We Have Never Been Modern*. Çev. Catherine Porter. New York: Harvard University Press.
- Latour B (1996a). On Actor- Network Theory. A Few Clarifications Plus More Than a Few Complications. *Sociale Welt*, 47, 369-381.
- Latour B (1996b). On Interobjectivity. *Mind, Culture an Activity*, 3(4), 228-45.

Latour B (2004). Why Has Critique Run Out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern. *Critical Inquiry*, 30 (2), 225-248.

Latour B (2005). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*. New York: Oxford University Press.

Latour B Harman G ve Erdélyi P (2011). *The Prince and the Wolf: Latour and Harman at the LSE*. Winchester: Zero Books.

Lenin V. İ. (1908). *Materyalizm ve Ampiryokritisizm: Gerici Bir Felsefe Üzerine Eleştirel Notlar*, http://www.e-skop.com/images/UserFiles/Documents/Editor/Materyalizm_Ve_Ampiryokritisizm_Vladimir_Ilyich_Lenin.pdf, Son Erişim Tarihi: 10/12/2019.

Lettow S (2017). Turning the turn: New Materialism, historical materialism and critical theory. *Thesis Eleven*, 140 (1), 106-121.

Lukács G (1980). *The ontology of social being*. Londra: Merlin Press.

Marcus H (1969). *An Essay On Liberation*. Harmondsworth: Penguin.

Marx K (2015). Feuerbach Üzerine Tezler. İçinde: K Marx ve F Engels, *Alman İdeolojisi*. Çev. Ahmet Kardam, Ankara: Sol Yayınları, 24-27.

Marx K (2016). *Louis Bonaparte'in Onsekiz Brumaire'i*. Çev. Tanil Bora, Ankara: İletişim.

Marx K (1973). *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*. Harmondsworth: Penguin Books.

Marx K (1976). *Capital*, Cilt 1. New York: Penguin.

Marx K (1883). *Capital* Cilt III, <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1894-c3/ch48.html>. Son Erişim Tarihi, 28/12/2019.

Marx K (1986). *Economic Manuscripts of 1857-58*. İçinde: *Marx-Engels Collected Works* 28. New York: International Publishers.

Marx K ve Engels F (2003). *Alman İdeolojisi*, Çev. Sevim Belli, İstanbul: Sol Yayınları.

Marx K ([1867]2011). *Kapital*, Cilt 1. Çev. M Selik ve N Satlıgan, Yordam: İstanbul.

Massumi B (2002). *Parables for the Virtual*. Durham. NC: Duke University Press.

Mol A (2002). *The Body Multiple: Ontology in Medical Practice*. New York: Duke University Press.

Schmidt A (1971). *The Concept of Nature in Marx*. Londra: New Left Books.

White H (2013). Materiality, Form and Context: Marx contra Latour. *Victorian Studies*, 55 (4), 667-682.

Yalvaç F (2010). Critical Realism, International Relations Theory and Marxism. İçinde, Joseph, J. ve Wight, C. (der.), *Scientific Realism and International Relations*. New York: Palgrave Macmillan.

Yalvaç F (2017a). Uluslararası İlişkiler ve Marksizm: Marksizmi Uluslararasılaştırmak ve Marksist Bir Uluslararası İlişkiler Kuramı'na Doğru. İçinde: F Yalvaç, *Marksizm ve Uluslararası İlişkiler Kuramları*. Ankara: İmge Yayınları, 9-66.

Yalvaç F (2017b). Marksizm,Uluslararası Hukuk ve Meta Mübadelesi Teorisi. İçinde: F Yalvaç, *Tarihsel Materyalizm ve Uluslararası İlişkiler*. Ankara: İmge.

Yalvaç F (2019). <https://kureselcalismalar.com/yeni-materyalizm-tarihsel-materyalizm-ve-uluslararasi-iliskiler/>

Politik Söylemin ‘Komplo Teorisi Formu’na Özdeş Sınırları: Kanaat Teknisyeni, Habitus ve İktidar Stratejileri¹

Yağız Alp Tangün, Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, SBE, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, ORCID: 0000-0001-9980-4495, e-posta: yagizalptangun@gmail.com

İsmet Parlak, Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0001-6574-2830, e-posta: ismetparlak74@gmail.com

Özet

Komplo teorisi, siyasalın bilgisini üretirken dış dünyayı algılamaya dair bir akıl yürütme, yanıt verme ve ilişkilendirme formu olarak değerlendirilebilir. Politik söylem içerisinde komplo teorisi formunun bir üretim şablonu olarak nasıl kullanıldığı sorusu, iktidar ilişkilerinin nasıl kurulduğu ve yeniden üretildiği gibi soruları da tartışmaya dahil etmektedir. Böyle bir tartışmada komplo teorisiyle kurulan mesafe bilgi-iktidar ilişkisi bağlamında kavranmaktadır. Bu çalışma, söz konusu mesafe kurulduğu takdirde komplo teorilerini siyasal olanın neliğine dair bir akıl yürütme ve söylem pratiği olarak tartışmanın sınırlarını serimlemektedir. Bahsedilen sınırları somutlaştırmak üzere komplo teorilerinin epistemik niteliği odak alınmış ve bilgi-iktidar ilişkisi bazında araçsal kullanımının tarihselliği gözetilmiştir. Böylelikle komplo teorilerinin bilmeye ve hissetmeye dair bir *form* olduğu önerilmekte, öznellikler üretme kapasitesi işaret edilmekte ve bunun politik bağlamı vurgulanmaktadır.

Komplo teorilerinin politik söylemin egemen formu haline gelmesi süreci ise medya-sermaye-devlet ilişkisinden hareket edilerek yapılan analizlerden oluşmaktadır. Komplo teorisi hakkında yapılan analizi ilgilendiren *ortam* (milieu) ise krizlerin esnek, belirsiz ve öngörülmez etkilerini dizginleme çabalarına sahne olmaktadır ki burada vurgulanan kısım da ortam ve bu ortamın düzenleme kapasitesiyle ilişkili bilgi formunun kullanım geçmişi arasındadır. Bu tür süreçler yıkımı ve yeniden inşa süreçlerini de karmaşık biçimde içerdiğinden dolayı, bunu okunaklı hale getirmek üzere politik söylemin kaynakları ve formlarını soruşturmak çalışmanın sorunsalını oluşturmaktadır. Araştırmada, komplo teorisi formuyla özdeşleşmiş politik söylemi üretme yatkınlığı, bir süreç dahilinde ve politikaya dair *bilme rejimi* olarak ele alınmaktadır. Çalışma ile incelenen süreç, 2013-2017 yılları arasında geçen beş vakia üzerinden belirlenmiştir.

Çalışmanın sorunsalı kapsamında, kriz anları ertesinde her defasında *hakikat oyunlarının* nasıl oynandığı kanaat teknisyeni köşe yazarlarının gazete köşe yazılarının taranmasıyla araştırılmıştır. Egemen politik söylemin üretici ve dağıtıcıları olarak kanaat teknisyeni olan gazete köşe yazarlarının her kriz sonrasında birbirine benzer ve geçmişteki tutumlarıyla tutarlı biçimde komplo teorisi formuna başvurmaları habitus ve iktidar stratejilerinin okunaklı kılınmasını sağlamaktadır. Bu sebeple aslında çalışmayla sunulan teorik aksam ve tanımlanan mesafeler ile kurucu iktidar dönemlerinde güncellenen komplo teorileri, hem değişmekte olan düşman imgesini hem de hegemonyayı yeniden üretecek bir genel iradenin sınırlarını net biçimde gösterdiği için, bu bilgi formunun nasıl politik söylemin yegâne kaynağı haline geldiğini, hangi işlevlerle ve gündem belirlemede ne kadar süreli bir kullanıma sahip olduğunu toplumsal bilgi üretimi ekseninde soruşturmak amaçlanmaktadır.

Anahtar Sözcük: Habitus, komplo teorisi, politik söylem, form, kanaat teknisyeni.

The Identical Limits of Political Discourse to the ‘Conspiracy Theory Form’: Technician of Opinion, Habitus and Power Strategies

Abstract

Conspiracy theory could be considered as a form of reasoning, responsiveness to perceive the outside world while producing the knowledge of politics. The question of how the form of conspiracy theory is used in political discourse as a production pattern includes questions such as how power relations are established and reproduced. In such a discussion, the distance established by conspiracy theory is understood in the context of the knowledge-power relationship. This study exposes the limits of discussing conspiracy theories as reasoning and discourse practice about what is political if the distance is established. The epistemic character of conspiracy theories has been focused on and the historically of instrumental use on the basis of knowledge-power relationship has been considered in order to embody these boundaries. Thus, it is proposed that conspiracy theories are a form of knowing and feeling, the capacity to produce subjectivities is pointed out and its political context is emphasized.

The process of the conspiracy theories becoming the dominant form of political discourse consists of analyses based on the media-capital-state relationship. The *milieu*, which concerns the analysis of conspiracy theory, is the scene of efforts to rein the flexible, uncertain and unpredictable effects of crises. Thus, the part highlighted here is between the milieu and the knowledge form’s history associated with its regulatory capacity. Since such processes involve demolition and reconstruction processes, it is problematic to investigate the sources and forms of political discourse to make it legible. In this study, the tendency to produce political discourse over identify with the form of conspiracy theory is considered as the *regime of truth* about politics in the process. The process examined through the study was determined on the basis of five cases between 2013-2017.

Within the scope of the problematic of the study, how the *games of truth* were played each time after the crisis moments were investigated by scanning the newspaper columns of technicians of opinion columnists. Technicians of opinion, as producers and narrators of dominant political discourse, use a similar and consistent form of conspiracy theory in each case, making their habitus and compliance with power strategies legible. For this reason, it is suggested that reading the framework presented by the study and the conspiracy theories updated during the founding periods of power helps to clearly show the limits of a general will that will reproduce both the image of the changing enemy and the hegemony. And how this form of information has become the sole source of political discourse, with which functions and how long it has been used to determine the agenda is being investigated in the axis of social information production.

Keyword: Habitus, conspiracy theory, political discourse, form, technician of opinion.

Giriş

Komple teorileri içerdığı söylem düzeni ve bilme biçimi nedeniyle modern siyasal iktidar ilişkilerinin söze dökülmüş klasik formlarından biridir. Bu sebeple komple teorisi, diğer bilme araçlarının sınırlı ve işlevsiz kaldığı kriz anlarında başvurulan politik bir bilgi üretme sorunu olarak kavranabilir. Ancak bu sorun *güvenlik* parametreleriyle şekillenmiş *ortam* mefhumundan ayrı düşünülmemelidir. Komple teorileri, iktidar ilişkileri formunun bir söylemsel temsili şeklinde nesneleştirildiğinde, özellikle siyasal iktidarın meşruiyetini sağlayacak kolektif kimlik ve makbul vatandaş vasatı imal süreçlerinde, ortamın şartlarına göre motiflerin güncellendiği görülebilir.

Bu çalışmanın amacı, bahsedilen güvenlik algısının tesisatını mümkün kılan *komple teorisi formunun* kullanımını *habitus* kavramı odağında ortaya koymaktır. Komple teorisi formunun işleyişindeki ilkeler, komple teorisi söylem düzenine başvuran ve kanaat teknisyeni rolüyle değerlendirilen köşe yazarlarının köşe yazıları üzerinden incelenecektir. Köşe yazılarında komple teorilerinin bir kolektif kimlik yaratımını ve yönetimini sistematik biçimde düzenlendiğini göstermek üzere, 2013-2017 aralığında Türkiye’de yaşanan beş krizden (Gezi Parkı Protestoları, 17-25 Aralık Operasyonları, MİT Tırları Operasyonları, 15 Temmuz Darbe Girişimi ve Adalet Yürüyüşü) oluşan olay seti belirlenmiştir. Her bir olay hakkında A. Dilipak (Yeni Akit), Y. Kaplan (Yeni Şafak), E. Çakır (Star), M. Metiner (Star/Yeni Akit), N. Alçı (Milliyet/Habertürk), R.O. Kütahyalı (Sabah), B. Yaşar’ın (Türkiye) kaleme aldığı köşe yazılarında söylem düzeni itibarıyla komple teorisi formunun esnek biçimdeki üretimini tespit etmek üzere krizlerin nasıl yönetildiğinin ve güvenlikçi söylem temelinde toplumsalın nasıl kurgulandığının ortaya çıkartılması amaçlanmıştır. Söz konusu köşe yazılarında

komple teorisi formunun esnek ritimlerle ama sistematikleşmiş kullanımı, iktidar stratejisi bağlamında değerlendirilmiş ve Pierre Bourdieu'nün habitus kavramı odağında açıklanmıştır. Metinsel yapılar çözümleneceği için, köşe yazıları incelenirken Teun A. Van Dijk'in söylem çözümlemesinde makro yapılar kapsamında yer verdiği *tematik çözümlemelerden* hareket edilmiş ve komple teorisi literatüründe yer alan tarihsel yaklaşımlar ile tasniflerden faydalanılmıştır. İncelenen yazılar, olay setinde sunulan her olayın meydana geliş tarihinden itibaren otuz günlük süre içindeki taramadan seçilmiştir. Böylelikle, sembolik iktidarın yeniden üretimine katkı sağlayan köşe yazarları tarafından tahakküm ilişkilerinin nasıl kurulduğunun sürekliliği takip edilmiştir.

Metodolojiye Dair

Komple teorileri bu çalışmada, bilgi ve iktidar ilişkisinin özgün bir tartışma nesnesi olarak ele alınmaktadır. Siyasal iktidar ilişkilerinde değişen denge durumlarında ve güvenlik paradigmasının güncellenmesi gerektiğinde, *yeni* değerlerin komple teorisi söyleminde yer alması bir olgu olarak kavranmakta ve literatüre bu yönde bir katkı sağlamak amaçlanmaktadır. Konu edilen olgunun, bir iktidar sorunsalı biçiminde ele alınışı komple teorileri literatüründe hatırı sayılır bir yer tutmaktadır. Bu çalışmada da komple teorileri söz konusu literatüre koşut bir yaklaşımla takip edilmekle birlikte, bunun güvenlikçi bir yönetim uygulaması olarak kullanımına belli bir süreç ve olay seti etrafında odaklanılmış ve medya-siyaset ilişkileri bağlamında bulguları ortaya konulmuştur. Bu saptama, komple teorisi ile bilgi - iktidar ilişkisi arasındaki sosyolojik mesafenin kullanımını bir ihtiyaç haline getirmektedir. Ancak öncelikli olarak, komple teorisinin kavranışına ilişkin epistemolojik bir mesafeyi tanımlamak gerekmektedir.

Komple teorileri, çeşitli toplumsal olayların nedenlerini iki ya da daha fazla aktörün gizli planlarının sonucu olarak açıklamaya yönelik iddialar ve anlatılardır (Coady, 2006). Burada, komple teorileri, epistemik bakımdan sadece "varsayım" statüsünde ele alınmalıdır; bu açıdan "teori" ifadesi, epistemik bir gönderme içermemektedir (Coady, 2006: 2; Byford, 2011: 23). Kavramın sahip olduğu bu nitelik, hem politik ve sosyal yaşamdaki kullanımını hem de bilimsel bilginin üretimine dair metodolojik gündemlerdeki rolünü belirlemiştir. Komple teorisi deyimi, birkaç yüzyıldır modern siyasal yaşam içerisinde olmakla birlikte, akademik bakımdan bilinen ilk tartışmalar Karl Popper'ın 1945 tarihli *Açık Toplum ve Düşmanları* eseriyle başlamıştır. 1948 yılında yaptığı *Toplum Bilimlerinde Öngörü ve Kehanet* başlıklı konuşmada Popper, toplum bilimlerine sirayet eden ve onun *tarihsicilik* (historicism) adını verdiği komple teorisi bağlamında kehanetlerde bulunmanın eleştirisini yapmıştır. Onun eleştirisi, sosyal bilimlerin üretmesi gereken bilgiyi imkânsız kılan ve sorumluluğu günah keçisi ilan ederek belirleyen yaklaşımı hedef almaktadır (Popper, 2006: 12). Söz

konusu yaklaşım, nedenselleştirmeye dair bir metodolojidir fakat sosyal bir kavrayış yerine önceden tayin edilmiş, dogmatik iyi ve kötü ayırımından üretilen suçlama eylemidir. İnsanın suçlama mekanizması, aslında onun psikolojisiyle şekillenmiş, çocukluk çağından itibaren deneyimlediği bir davranıştır (Campbell, 2013: 154); fakat bunun sosyal bağlamda yeniden üretimi ve yönetimi siyasal bir mesele haline gelmektedir. Günah keçisi ilan etmek, karmaşık dinamikleri olan ve entelektüel birikimle analiz edilecek sosyal olayları anlamak için kestirme bir açıklama gereksinimiyle her zaman bir pratik kullanım sunmuştur. Herkes, komplo teorisi aracılığıyla düşünerek kendi başına belli yanıtla ulaşabileceği bir evrene dahil edilmiştir. Ancak bu açıklama, sosyal olayın kavranışını *cui bono?* yani 'kimin yararına?', sorusuna indirgeyerek yapmaktadır.² Bütün açıklama, "nasıl gerçekleşti?" yerine "kim yaptı?" sorusunun sınırlarında yapılmaktadır (Wood, 1982: 407). Böylelikle, modern siyasal hayatta dost ve düşman arasındaki bu ilişkinin süregelen bilgisi, Fransız Devrimi'nden 11 Eylül 2001'deki saldırılara kadar dini, ulusal, ideolojik, cinsel kimlik ve yönelim ve hatta uzaylılara varan çeşitli referanslarla her egemen siyasal iktidar döneminde, komplo teorileriyle yeniden üretilenmiştir (Başaran, 2012). Egemen lehine bir baskı aracı olarak kullanılan komplo teorileri, politik söylem ve bilgi üretiminin vasatını belirleme işlevini görmektedir. Armin Pfahl Traughberger (akt. Hepkon, 2007: 24), komplo teorilerini işlevleri üzerinden şöyle tasnif eder: "a) İyi-kötü ayrımı yaptırın moral bazdaki kimlik işlevi, b) Entelektüel birikim yerine basit açıklamalar sunan bilgilendirme işlevi, c) Komplo teorisini anlatarak kanaat önderinin mobilizasyon yapmasını sağlayan yönlendirme işlevi." Dolayısıyla, siyasal yaşama da etki eden komplo teorisi bilgi olarak kavrandığında, 'olması gereken' hakkında bazı değerlerden hareket eden belirlenimci bir politik güzergâhı işaret etmesi sebebiyle siyaset teorisinin sınırları içine girmektedir. Bu noktadan itibaren komplo teorileri, epistemik yönüyle naif bir varsayımın ötesine geçerek politik söylem ve bilgi üreten bir iktidar stratejisine dönüşmektedir. Çünkü hâkim değerler neyin suç olup olmadığına da karar verip söylemi; bastırma, önünü alma ve cezayı meşrulaştırma aracı olarak kullanabilmektedir (Ertür, 2016: 1). Bu aşamada; hangi olaylarda, hangi komplo teorilerinin kimler tarafından nasıl ifade edildiği, bilgi ve iktidar ilişkisi bakımından nesnenin sosyolojik bağlamını işaret etmektedir.

Spark (2000: 57), komplo teorilerinin, TV dizileri ve çeşitli yayınlar aracılığıyla bir tür popüler kültür söylemi haline gelmesine dikkat çeker. Fakat siyasal yaşamdaki yeri itibarıyla; komplo teorilerinin söylem işlevini yerine getirmesinin, metodoloji ve kurgulama bakımından bir "form" arz etmesinden kaynaklandığı söylenebilir (Karaosmanoğlu, 2009: 99). Komplo teorisi söylem düzeni sayesinde kimin düşman olabileceğine dair belirsizliğe uyum sağlayan birey, *gizemli* yanıyla her an düşman yaratılabilir. Henüz olmamış olayların olacaktığı gibi aktarılması

sayesinde gelecek yönetilip, olağan koşullarda uygulanamayan pek çok müdahale için meşruiyet sağlanabilir. *Yüzeysel* sunumu sayesinde hızla değişen koşullara uygun eklektik bağlantılar kurulup *işbirliği* yakıştırmaları yapılabilir. Söylem düzeninin bu denli esnek çalışabilmesini sağlayan form, toplumsal denetimi mümkün kılmaktadır ve geleceği kontrol altında tutmaktadır. Başka bir deyişle komplocu yaklaşım, özellikle öngörülmeleyen tehditler için, gerekli manevraları yapabilmeye izin veren esnek bir kullanım sunar. Ayrıca söylemin ardında, *ideal düzen* tasarımının yattığı da ifade edilmelidir. Bahsedilen tasarımın idealleri ilahi, etik, bilimsel ya da ideolojik kaynaklardan beslenebilir ancak hepsini yöntem konusunda ortaklaştıran kısım, ideale ulaşmayı engelleyecek veya onu bozacak düşmanları da üretme pratiğidir. Diğer bir ifadeyle, *biz* ve *onlar* kutuplarını korkutucu, tehditkâr, tedirgin edici bir söylem kullanarak süregelen biçimde güvenlik sorunu haline getirmektedir. Komplo teorisini, olasılığı ifade etmenin ötesine taşıyan da bu düşman algılama filtresinin aktif hale getirilişidir. Bunun sosyolojik yönü ise potansiyel düşmanların, toplumsal uzamda damga aracılığıyla işaretlenmesi, görünür kılınması, kayıt altına alınması hakkındadır (Goffman, 2014: 28-29). Komplo teorilerinin üretilmesinde komplocu motifler, yani günah keçileri, damgalanmış olanlardan seçilir. Bu eğilim bilgiye dair bir politika üretimi demektir, biz ve onlar ayrımını diri tutabilmek için ayrışmayı besleyecek duygusal motivasyonu yönetmek de damgaların güvenlikçi söylem yoluyla üretilmesine bağlıdır (Bratich, 2008: 165-166; Parlak ve Tangün, 2018: 15-27). Siyasal iktidarın meşruiyetini yeniden üretmeye dönük bu davranış, aslında belli olaylar çerçevesinde bir olgudur. Bahsedilen olgunun sistematik seyri ise özellikle siyaset biliminin ve daha geniş açıdan siyaset sosyolojisinin konu ve kavramlarıyla uyumlu görünmektedir. Bu olgu bir yönetim pratiğidir ve bu kapsamda ortaya çıkan söylem Bourdieu'nün sosyolojik yaklaşımındaki habitus, doxa, kanaat teknisyeni, sembolik şiddet ve alan kavramlarının kullanımıyla takip edilecektir.

Kavram seti ve teorik çerçeve

Komplo teorisi formunu üreten ve kullanan yapı-fail ilişkisini kurmak ve kriz yönetimindeki habitus'u anlamak üzere kavramsal bir açılım yapmak gerekmektedir. Öncelikle komplo teorilerini ortaya çıkaran komplocu zihniyet ya da komplocu tasarımın bilme ve anlama amacıyla üretilmesi ile komplocu motivasyondan beslenen idari amaçlı kullanımı birbirinden ayrılmaktadır. Bir olay hakkında komplo teorisi üretiliyorsa o koşullarda bilgi üretimine ve dolaşımına dair sınırlılıklar söz konusudur. Bahsedilen sınırlılık, bilginin kıtlığından kaynaklanan bir azlık olabileceği gibi, bu kıtlık koşullarının yapay biçimde -örneğin medya ve iktidar arasındaki mülkiyet ilişkilerinin sıkı kontrolü gibi- var edilerek akışın engellenmesini de kapsamaktadır. Tam da bu noktada bilgi üretiminin politikası öne çıkar ve artık siyasalın bilgisini üretirken ana

akımlaşan bilgi formları ve bilme biçimlerinin hangi iktidar ilişkileri kurgusunda kullanılıp yayıldığı sorunsal haline gelir. Dolayısıyla komplo teorileri, bilmeye dair bir yöntemi ve ona içkin mekanizmanın işleyişini çalıştırırken aynı zamanda bunların toplumsal ilişkileri de içerdiğini göstermektedir.

Kavram setinin kullanımını anlamak üzere Ermenistan’da yaşanan bir örnek olay, bir model gibi düşünülebilir: Ülkenin Türkiye sınırına yakın Nor Amasia köyü sakinlerinin, köyde buldukları köpekbalığı şeklindeki oyuncak balonun casusluk amacıyla Türkiye tarafından gönderildiğini düşünmesi belli bir yatkinlığın içselleştirilmiş olmasından ileri gelmektedir. Bu yatkinlık; kimin dost kimin düşman olacağına ilişkin yapı-fail kurgusunun, güvenlik bağlamında öğrenilmiş olduğunu göstermektedir. Bu gerçekliğin üretimi, yapı ve fail arasında kurulan ilişkiyi ortaya koymak üzere Bourdieu’nün sosyolojik yaklaşımı aracılığıyla ele alınabilir.

Bourdieu’de, her alan -din alanı, ekonomik alan, kültürel alan, akademik alan, bilimsel alan gibi- bir çatışma sahasıdır, kendine özgü sermaye türü ve bileşkesi vardır (Kaya, 2016: 400-408). Tüm alanların, sermayesi ve habitusuna göre oluşmuş kendine has bir işleyişi bulunmaktadır (Bourdieu, 1998: 272). Güç ilişkilerini belirleyen başat unsur sermayedir ancak *sermaye* sadece ekonomik karşılığıyla değil, ekonomik indirgemeciliğin eleştirisi niteliğinde -kültürel, sosyal ve simgesel sermaye- ele alınmaktadır (Swartz, 2015: 110-120). Özetle, failler ancak sahip oldukları sermaye ile alana girebilirler ve alandaki mücadele içerisine dahil olurlar. Ayrıca, alana girerken, her failin bildiği *doxa* denen örtük bir kabul bulunmaktadır. Fail girdiği oyunda, kendini oyuna kaptırdığı ve oyunu okuduğu ölçüde alanda nasıl hareket edeceğinin yatkinlığını, yani *habitusu* edinir. Bunu yapabilmek, oyunun pratik mantığını içselleştirmiş olmayı gerektirir; bu içselleştirme faaliyeti bireysel ve kolektif biçimde dünyanın anlamı hakkında nesnellığe sahip bir ortak akıl üretimiyle mümkün olabilmektedir (Bourdieu, 1977: 80). Faillerin bireysel bir tarihin ürünü olmalarının yanında algı şemaları, değerler sistemi, fikir yürütme yöntemleri bakımından toplumsal yapıların bütünüyle ilişkili olduklarını ortaya koyan, habitus kavramıdır (Bourdieu ve Chartier, 2014: 62). Bourdieu, habitus kavramında, belli başlangıç noktalarından hareket etme eğiliminin salt bireysel bir edim olmadığını, arkasında yoğun bir kolektif başarı bulunan “aşılama girişimlerinin” yarattığı sonuçlar olduğunu ortaya koymaktadır (Calhoun, 2016: 105). Dolayısıyla komplo teorisi bir bakıma, politika konuşmak veya toplumsal yaşamı anlamak için bir sosyalleşme aracıdır. Habitus, kişinin çevresiyle, yani onun toplumsal düzendeki pozisyonuyla olan uyumunun sonucudur (Bourdieu, 2015: 234). Göker (2011: 67-68), komplo teorisi ve *doxa* (“sabitfikir”) arasındaki ilişkiye dikkat çekerken bu bilginin aslında ‘hedefe ulaşmayı sağlayan’ pratik yöntemler olduğunu hatırlatmaktadır: “Sabitfikir olarak komplo teorisi kendisine abone olan kişilere bir pratik

inançlar seti ve bu inançları gerekçelendirme amaçlı araçlar sağlar.” Güvenlik algısı, köylülerin düşman üretme pratiğini şekillendirmiştir. Burada, balondan düşman üretilmesine değil, köylünün teyakkuzunu diri tutan sembollerin kodlanmasına ve dünyayı anlamlandırma yatkınlığına bakmak gerekir. Hareket alanı sınırlarının böylesi bir motivasyonla belirlendiği ortamda fail, “var olan kriterleri daha çok el yordamıyla (yatkınlığı, becerisi, alışkanlığı) bulur, algılar ve o an için dokunabildiği/hissedebildiği somut kriterler çerçevesinde yolunu çizer” (Mücen, 2016: 423). Bu durum devletin güvenlik politikalarıyla yurttaşın mobilizasyonu arasında güçlü bir sembolik ilişki kurulmasına neden olur, yani “devlet kendisini düşünmeye çalışanlar aracılığıyla düşünür” (Bourdieu, 1994: 1). Köpekbalığı şeklindeki balondan bir casus üretmenin meşru görüldüğü an, sembolik iktidar ilişkisinin başarılı biçimde kurulduğu zamandır. Hakim olan ve tabi olan arasındaki sembolik iktidar ve şiddet ilişkisinin sürekliliği bir bakıma bilgiye dair tahakküm ilişkisidir, tıpkı Foucault’nun (2017: 41) üzerinde durduğu özne oluş biçimlerini yönetim ile birlikte okuması gibi: “Bireylerin başkaları tarafından idare edilmeleriyle kendi kendilerini yönlendirmelerinin birleştiği bağlantı noktasına, sanırım ‘yönetim’ adını verebilirim.” Buradaki tabiiyet içselleştirilmiş olan edilgen bir pozisyondan başlayarak razı eden bir bilme ilişkisinden kaynaklanmaktadır. “Özneyi nesne kılan iktidar teknolojileri habitus’u biçimlendiren yapısal konfigürasyonlardan çok da uzakta kavramsallaştırmalar değildir” (Çeğin ve Özpolat, 2016: 692). Özetle, sembolik iktidar, hâkim ve tâbi olan arasındaki güç mücadelesini içerir ve üstelik bunu sözcüklerle yapma gücüne işaret eder (Bourdieu, 1990a: 138-139). Bourdieu’nün işaret ettiği ‘büyüleme’ faaliyeti, bir bakıma Marksist yaklaşımdaki “yanlış bilinç” kavrayışına yakın *yanlış tanıma* kullanımını beraberinde getirir (Swartz, 2015: 66-67; Türk, 2016: 612-613).

Kanaat teknisyenlerinin her kriz anında ürettikleri komplo teorileri, sahip oldukları habitus ile yakından ilgilidir ve söylem itibarıyla hitap ettikleri habitus da ‘köpekbalığı şeklindeki balondan’ düşman üretmeye yatkın olanları kapsamaktadır. Bu bağlamda, komplo teorilerinin manipülatif niteliğini hatırlamak gerekir (Basham, 2006: 63). Komplo teorisi formunu sistematik biçimde kullanan, bilgi krizini *cui bono?* diyerek yönlendiren kanaat teknisyenlerinin yatkınlıkları ve onların doxic düzendeki suyun başını tutan rolleri iyi kavranmalıdır. *Cui bono?* sorusunun yanıtı, Platon’un kullandığı haliyle Yunanca ‘kanı, kanaat, görüş’ anlamını taşıyan *doxa* ile şekillenmektedir. Platon’un bilginin gerçekliği tartışmasına bakıldığında doxayı konumlandığı yer, bilginin yani *epistemenin* zıttı olan inanç ve duyusal bilginin üst başlığı sanı’lardır. Bourdieu’nün (2000: 33-34) *kanaat teknisyeni* (*doxosophe*) kavramı da, yine onun “fast-thinker” dediği, “uzman” yorumcular ve medyadaki tüketim alışkanlığını işaret ettiği *doxa* üretimiyle ilişkilidir. Çünkü Bourdieu’nün kastettiği bağlamda her uzman için geçerli olduğu gibi, köşe yazarları için de

toplumsal uzamdaki konum ve üretilen hakikat arasındaki ilişki belirleyicidir. Köşe yazarının yazdığı gazetenin, medya alanındaki konumunu var eden ekonomik, kültürel, sembolik sermayesi ile köşe yazarının kalemi arasında belirlenmiş bir ilişki vardır. Bu yönüyle köşe yazarının ideologvari tavrı ile kitlelere ulaşması, sosyo-ekonomik düzenlemelerin icra edilmesinde önemli bir meşrulaştırıcı rol oynamıştır: “Thatcher’cılık Bayan Thatcher’dan doğmadı. Büyük gazetelerde sütunları olan bir grup entelektüel bunun zeminini uzun zamandır hazırlıyordu” (Dixon’dan aktaran Bourdieu, 2017: 41). Dolayısıyla köşe yazarlarının iktidar alanıyla ilişkilenebilmesine neden olan sembolik şiddet üretimi, bize, söz konusu krizi yaratan tehdit anında, yapının kendini yeniden üretimi ile failin kendini yeniden üretimi arasında güçlü bir iktidar hattı mevcut olduğunu göstermektedir. Bu hat, yapı ve fail arasındaki yapılandırılmış ilişkinin hareket alanına dair dinamik kapasitesiyle yani habitus ile ilişkilidir (Bourdieu, 1990b). Kanaat teknisyeni bulunduğu alan ve sahip olduğu sermaye bileşkesiyle, belli bir habitusa sahiptir ve her halükârda iktidar alanıyla yakın temastadır. Dolayısıyla komplo teorisi formunu kullanırken de sahip olduğu habitustan bekleneni yaparak iktidar alanının yeniden üretimine katkı sunmaktadır. “Doxic düzen, hakim ve tabi olanlar arasındaki ilişkide sembolik iktidar ve şiddet vasıtasıyla hep canlı tutulmaktadır” (Türk, 2016: 614). Diğer bir deyişle kanaat teknisyenleri, söz konusu iktidar ve şiddet ilişkisinin önemli icracıdır. İktidar alanının diğer unsurları ve kanaat teknisyenleri bu yatınlığın farkında olup, söz konusu yatınlıkları yöneterek bunu idare tekniğine dönüştürmektedir (Parlak ve Tangün, 2018: 27). Bourdieu bu nedenle gündelik hayatta bireylerin maruz kaldığı bilme biçimlerinin, bilgi dağarcıkları ile sağlandığını ve öznenin bu araçlarla sembolik şiddet uygulayan bir *méconnaissance* (misrecognition/ yanlış tanıma) ile kuşatıldığını ifade etmektedir (Çeğin ve Özpolat, 2016: 692). Böylelikle toplumda siyasal anlamaya dönük komplocu yatınlığı sembolik iktidar sınırlarına manipüle eden kanaat teknisyenleri, toplumsal alandaki mücadeleleri mistifiye edici bir etkiyi kontrol altında tutmakta ve sembolik iktidarın yeniden üretimine katkıda bulunmaktadır. Dolayısıyla burada bilgi-iktidar ilişkisi üzerinden yapılandırılmış, siyasal olanı anlamının önünü almaya dair çok derin bir güvenlik ve şiddet faaliyeti mevcuttur.

Olay seti ve eleştirel söylem analizi

Cui Bono? yönlendirdiği indirgeme ve basit kurgu sayesinde, verili olan eğilimlere hitap ederek en yaygın alımlayıcı kesime ulaşmayı sağlar. Komplo teorisindeki bu manipülatif etki, “söylem düzeni” ile yerine getirilmektedir (Karaosmanoğlu, 2009: 99). Bu haliyle, komplo teorilerini “bir paradigma değil de araştırma konusu olarak ele aldığımızda, sorun bu teorilerin ‘hakikat payına’ sahip olup olmadıkları değil, kimin, niçin ve nasıl bu teorileri ürettiği şeklinde formüle edilebilmektedir” (Bozarslan, 2004: 24). Bu çalışma; kanaat teknisyenlerinin söz

konusu güvenlik ve şiddeti icra faaliyetini, komplocu saiklerle form almış söylem düzenleri üzerinden medya alanından örnekleriyle incelemeyi denemektedir.

Komple teorisi formunun bilgi-iktidar ilişkisi bağlamında kullanımını tahlil ederken belirlenen olay setinde beş kriz mevcuttur. Öncelikle, buradaki kriz tanımlamasıyla, iktidar ilişkilerindeki denge durumundaki değişime dair öngörülmeleyen gelişmeler, *Egemen*'in kendi varlığına tehdit olarak algıladığı durumlar kastedilmektedir. Seçilen bu olayların devamında siyasal iktidar ilişkilerindeki çatışma hali, kullanılan komplocu söylemlerle tanımlanmış ve devlet açısından güvenlik sorunu haline getirilmiştir. Gezi Parkı Protestoları ile gelişen toplumsal muhalefetin sokakları kullanması; 17-25 Aralık Operasyonları, MİT Tırları Operasyonları ve 15 Temmuz Darbe Girişimi ile Gülen Cemaati'nin medya, bürokrasi, güvenlik ve ordu birimleri içindeki etkisini göstermesi; Adalet Yürüyüşü ile CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu'nun toplumun her kesiminden destek görececek bir gündemi, M. Gandi'ye atfen pasifist bir yöntemle, toplumsal bir ifadeye kavuşturma çabası, egemen siyasal iktidar ve çevresi tarafından komplocu yaklaşımla ele alınmış, olaylar yer yer birbirleriyle ilişkilendirilmiş ve yeni komplocu figürlerin üretimini diri tutmak üzere kullanılmıştır. 2013-2017 aralığında, komplocu yaklaşımın takip edilebileceği olayların seçimi, çalışmanın amacıyla uyumlu olan komple teorisi formu kullanımının habitus kavramı odağında incelenmesini ve iktidar stratejileri bağlamında okunmasını mümkün kılmaktadır. Siyasal iktidarın meşruiyetini yeniden üretmeye dönük bu davranışı, bu olaylar çerçevesinde bir olgudur, ancak bu olguya dayanarak komple teorisi formu aracılığıyla üretilen söylemin bir iktidar habitusu arz ettiğini öne sürmek bu çalışmanın erişmek istediği hedeftir. Bunu yapabilmek için tercih edilen eleştirel söylem analizi tekniği, seçilen köşe yazarlarının sahip oldukları habitus ile sembolik iktidar arasında var olan dil stratejilerini ortaya çıkartmaya yardımcı olmaktadır.

Kanaat teknisyenleri, kavram seti açıklamasında da belirtildiği gibi, konumu itibarıyla egemen siyasal iktidara yakın olan ve onun hakikat inşasına uygun hareket eden entelektüelleri işaret etmektedir. Çalışmadaki köşe yazarlarının seçimi de buna göre yapılmıştır. Yeni Akit-Abdurrahman Dilipak, Yeni Şafak-Yusuf Kaplan, Sabah-Rasim Ozan Kütahyalı, Habertürk/Milliyet-Nagehan Alçı, Star/Yeni Akit-Mehmet Metiner, Türkiye-Batuhan Yaşar ve Karar/Star-Elif Çakır. Oluşturulan olay setinin kapsadığı dört yıllık periyod içerisinde bazı yazarlar farklı gazetelere geçiş yapmış olsalar da, söz konusu gazetelerin ideolojik konumları ve içinde buldukları medya mülkiyeti ilişkisi, siyasal İslam ve liberalizm bütünleşmesine paraleldir. Gazete örnekleminin belirlenmesinde AKP hükümetine yakınlığı ile *iktidar medyası* diye bilinen medya-sermaye-iktidar ilişki eksenini gözetilmiştir; ideolojik olarak İslamcı-muhafazakâr, milliyetçi-muhafazakâr ve görece daha seküler eğilimleri temsil etmeleri önemsenmiştir.

Buna göre, A. Dilipak ve Y. Kaplan'da İslamcı eğilimin baskın olduğu; M. Metiner, B. Yaşar ve E. Çakır'da *Yeni Türkiye* imgesiyle uyumlu bir milliyetçi eğilimin ağırlıklı olduğu; R.O. Kütahyalı ve N. Alçı'nın ise diğer yazarlara göre seküler ancak *Eski Türkiye*'ye atfedilmeyen bir çağrışımı içeren aynı zamanda liberal piyasa değerlerini temsil eden eğilime sahip oldukları belirlenmiştir. Burada, yazarların seçiminde ideolojik tutumları gözetilmektedir; her ne kadar Bourdieu ideoloji kavramını kullanmasa ve ona mesafeli yaklaşırsa da onun yanlış tanıma/misrecognition ile ifade ettiği Egemen'in lehine rızanın elde edilmesi süreci bakımından yazarların alandaki konumları, sermayeleri, habitusları arasındaki farklılıkları sembolik iktidarın üretimi ölçeğinde belirsizleşmektedir. Örnekleme seçilen yedi yazarı birbirine benzeten, metinsel yapı ardındaki tutum ise eleştirel söylem analizi ile ortaya konacaktır.

Van Dijk'in eleştirel söylem analizinde çözümleme çerçevesi, haber metinlerinin toplumsal bağlamıyla ilgilidir. Bunun için van Dijk, analizlerini mikro ve makro yapılar bağlamında ele alır. Kelime tercihleri, cümle yapıları, cümleler arası ilişkiler, cümlelerin aktif ya da pasifliği türü dilsel hususlar vb. çerçevesinde ele alınan mikro analiz bu çalışmanın amaçları ile çok fazla uyuşmamaktadır. Makro yapılar ise tematik ve şematik olmak üzere iki ayrı başlıkta değerlendirilir. Tematik analizde haberin başlığı, alt başlığı, haber metninin girişi vb. özelliklere bakılır. Dolayısıyla tematik yapı, haberin makro boyutta nasıl örgütlendiğini gösterir (van Dijk, 1988a; 1988b). Makro yapılar bir tür önermeler olarak değerlendirilir ve söz konusu önermeler "dil ve düşüncenin en küçük, bağımsız anlam inşaları" olarak kabul edilir (van Dijk, 1988b: 31). Dolayısıyla farklı konular üzerine eğilen söylemsel açıklamalar pek çok makro önermeler dizisi içerebilir. Van Dijk'in "silme, genelleme ve kurgu" olarak adlandırdığı üç ana kural ile bir metnin içerdiği bilgiler konulara indirgenebilmektedir. Fakat okuyucu ya da izleyicinin eğitimi, bilgi dağarcığı, inançları, değerler manzumesi ya da ilgi alanları, söylemsel metinden elde edilecek anlamı farklılaştırabilir (van Dijk, 1988b: 32-34). Tam da bu nokta medyanın yorumlama ve temsil meselesi üzerine eğilen van Dijk (1988a: 181) için aslolan şeyin bilişsel çözümleme olduğuna işaret eder. Bu çalışmada haber metinleri yerine köşe yazıları üzerinden bir analiz denemesi gerçekleştirildiği için, temalar, köşe yazarlarının ele aldıkları meseleyi nasıl değerlendirdiğini, nasıl anlamlandırdığını göstermektedir. Diğer bir deyişle temalar, yazının ana fikrini verir, söylemin ne hakkında kurulduğunu gösterir. Çünkü söylemsel bir metnin ilk satırları, aslında yazının devamında ne anlatıldığının ipucu niteliğindedir. O nedenle konuya hakim olduğu tadtirde metnin girizgahındaki ilk satırları anlamak görece kolay olacaktır. Bu nedenle yazının başlığı ve girişi, ana konu ya da temayı okuyucuya sunduğu gibi, metne gizlenmiş olan tematik anlamı da gösterir. Bilhassa haber metinlerindeki haber özeti, alt başlıklar metnin ana fikrini göstermesi adına önemlidir (van Dijk,

1988b: 34-41). Ana fikrin bu yolla iletilmesi, okuyucu için de kolaylaştırıcı bir işleve sahiptir. Zira söz konusu ana temaları kavrayan okuyucu, benzer nitelikte tartışmalı meseleleri ele alıp değerlendirirken köşe yazılarından edindiği temalarla kendi kavrayışını tayin edebilecektir. Bilhassa yazarın köşe yazısında aktardığı temaları şekillendiren önyargılar, kalıpyargılar, basit analogiler, her defasında gündelik yaşamdaki diğer değerlendirme süreçlerine adapte edilirler. Böylece yazarın eliyle kurgulanan neden-sonuç ilişkilerini aktaran tematik yapı, söz konusu tartışmalı meseleye dair içeriği, aktörleri/failleri, eylemleri, olayları, kısacası hakikatin kendisi rahatlıkla yeniden tayin kurgulanabilmektedir (van Dijk, 1988b: 41-43). Bu durum van Dijk'ın sözünü ettiği, bilişsel haritaların keşfedilmesini mümkün kılacaktır. Zira benzer habitusu paylaşan ya da ortak bir sosyal sermaye sahibi olan bireyler, ortak bir zihinsel kavrayış ve tutum geliştirmiş olacaktırlar. Kısacası köşe yazılarına içsel temalar, egemenin çıkarları doğrultusunda söylemi kurduğu gibi, okuyucunun zihinsel olarak denetlenebilir bir nesneye dönüştürülmesini de mümkün kılabilir. Söylem denetimine önem veren ve iktidarın çıkarlarının bu yolla sürekli kılındığını vurgulayan van Dijk (1994: 272-275), aslında söylem dolayısıyla toplum üzerinde denetim kurulduğunu vurgulamış olmaktadır. Nihayetinde bu türlü bir zihinsel temsil inşası, van Dijk'ın sözünü ettiği biz-onlar karşıtlığını da besleyecektir. Zira gazete metinlerinde biz ve onlar'ın kurgulanması aslında ideolojik söylemlerin, "bizim hakkımızda olumlu şeyler; onlar hakkında olumsuz şeyler söyle" ya da "bizim hakkımızda olumsuz şeyler; onlar hakkında olumlu şeyler söyleme" (van Dijk, 2006: 123-124) stratejisine dayanmaktadır.

Kanaat Teknisyenlerinin Habitusu ve İktidar Stratejilerinde 'komplo teorisi formu'

Barkun (2003: 3-4), *komplo inancı* (conspiracy belief) ile ifade ettiği tasarımcı tahayyülü açıklar. Komplo tasarımının temelindeki ideal düzenden hareketle, her şeyin mükemmel biçimde hesaplandığı ve her şeyin planlar dahilinde gerçekleştiği inancı, edilgenleştirici bir etki yaratmaktadır. O nedenle komplo teorisyeni hariç kimse kendi iradesiyle hareket etmemekte, '*birileri maşaları aracılığıyla her şeyi yönetmektedir*' duygusu eleştirel tutum üretmenin önünü almakta ve fail olma potansiyelini de bir anlamda kontrol etme imkânı doğurmaktadır. Komplo teorilerini idari bir araç olarak kullanma fikri de tam olarak burada devreye girer (Bratich, 2008: 167; Parlak ve Tangün, 2018: 6-8). Toplumsal olanın yeniden düzenlendiği geçiş süreçlerinde kurucu iktidarların hem krizleri hem de uzun vadeli bir dönüşümü yönetme evresinde komplo teorilerinin eskatolojik niteliği bariz bir görünüm almakta ve formun içerdiği ontoloji de işte buradan doğmaktadır. Söylem bazında, henüz gerçekleşmemiş ancak gerçekleşmesi beklenen/iddia edilen *son senaryosu* bir beklentiye icat ederek/yönlendirerek performatif bir edim olmasını sağlar: "komplo,

her şeyden evvel, olmayanı var hale getiren kurucu ve sınır çizici bir söylem olarak, kendine özgü bir iktidar pratiğidir” (Baştürk, 2014: 118). Komplo teorisi formunun bir iktidar stratejisi olarak çalışması, olmamış bir beklenti üzerinden güdülenmiş kitleleri yönetme sanatına sunduğu katkıdır, bu sanat ise söylem aracılığıyla icra edilir.

Metodoloji kısmında da bahsedildiği üzere kullanılan teknik kapsamında, van Dijk’in tematik çözümlemesi için mühim olan, biz-ötekiler karşıtlığının zihinsel temsilini söylem içerisinde ortaya çıkartmaktır. Analiz kısmında, biz-onlar karşıtlığını üreten sıfatlar, eğretilmeler, tarihi olaylara referansları ifade eden kullanımlara odaklanılmıştır. Zira söylem düzeninde bu göstergelerin kullanımı, dili kullanan öznenin taşıdığı ideolojiden ayrı düşünülemez. Bu karşıtlığın üretilmesi yazarların hem alandaki konumları, sermayeleri ve habitusları ile yakından ilişkilidir, hem de doğrudan katkı sağladıkları iktidar alanı içinde zaman zaman birbirlerinin yerine geçecek kadar benzeştiklerini göstermektedir. Olayların tek tek değil de yine kanaat teknisyenleri ve iktidar habitusunu göstermesi açısından temalara uygun ve kronolojik sıralanması tercih edilmiştir.

Temaların oluşturulması aşamasında, komplo teorisi formunun kullanımı gözetilmiştir. Komplocu söylemi oluşturan düşünme ve yanıt verme şablonu, olay bazında tasnif edilmiştir: *Yapboz* temasında faydalanılacak olan Michael Barkun’un (2003: 6) bahsettiği üç ayrı tip şu şekilde görülmektedir:

- a) *Olay Komploları*: Burada komplo, sınırlı, ayırık bir olay veya olaylar dizisinden sorumlu tutulmaktadır. Bütün bu durumlarda, komplocu güçlerin enerjilerini sınırlı, iyi tanımlanmış bir hedefe odakladıkları iddia edilmektedir (TWA 800 kazası, AIDS ve Siyahiler gibi).
- b) *Sistemik Komplo*: Bu seviyede komplonun, genellikle bir ülke, bir bölge, hatta tüm dünya üzerinde kontrol sağlamak olarak algılanan geniş hedeflere yönelik olduğuna inanılmaktadır.
- c) *Süper Komplo*: Bu terim, çoklu komploların hiyerarşik olarak birbirine bağlı olduğuna inanılan komplo yapılarına atıfta bulunur. Olay ve sistemik komplo karmaşık yollarla birleştirilir, böylece komplo iç içe girer. Komplocu hiyerarşinin zirvesinde, daha az komplocu aktörleri manipüle eden uzak ama tümüyle güçlü bir şeytani güç vardır.

Ancak, komplo teorisi formunda sunulan bilgi salt veri değildir, aynı zamanda duygulardır, arzular, bellektir. Bu idari faaliyet, korku duygusuna odaklanır. Korku, otokontrol oluşturan sinik, sessiz, mazlum pasifizmi yaratmasının yanında; öfkeli, teyakkuz halinde hınç almaya niyetli saldırganlığı da aktif kılmaktadır. Bu anlamda komplo teorisi formunun, korkunun neden olduğu duygulanım ve davranış bütününe harekete geçirecek politik bir söylem pratiği olduğu iddia edilebilir: “Komplo teorileri korku ve ümit ikilisine dayalı eskatolojik-metafizik

bir gramere sahiptirler. Bu teorilerin ikna etme kapasitesi, hem kumpasın derinliğini ve ne kadar ürpertici olduğunu, hem de, buna rağmen, onikiye beş kalsa bile, kumpasın üstesinden gelinebileceğini gösterebilmelerine bağlıdır” (Bozarslan, 2004: 21). Baykan’ın (2008: 44), Hayden White’in *Metatarih* eserindeki tarihyazımının edebi bir metinmiş gibi okuma yönteminden esinlenerek yaptığı “komplo teorisi edebiyatı” yakıştırması, komplo teorilerinin okuyucuda uyandırdığı duyguları ve zihniyet dünyasını Bozarslan’ın sözünü ettiği gramer yapısıyla buluşturmaktadır. Akay (2014: 93) ise 19. yüzyıl sonunda ulus-devletin oluşumuyla birlikte toplumsal gerçekliğin inşa edilmesi evresinde polisiye romanlar ve casusluk romanlarının ortaya çıktığına ve bu tür metinlerdeki merak motivasyonunun komplo temasından beslendiğine dikkat çekmektedir. Oluşturulan *imajlar, tutumlar, tarihten referanslar* ile *liderlik odağı* temalarında da köşe yazılarında kurulan analogiler, hatırlatılan tarihi referanslar, kullanılan damgalar şüphesiz okuyucuyu, belli bir hissiyatı tatması için yönlendirmektedir. Bu hissiyatın üretimine eğilmek bir başka araştırmancının konusu olabilir, o nedenle burada meseleye sadece temaların oluşumunun tarifi bakımından değinilmiş, komplocu düşünce ve siyaset bağlamında detaylı açıklanmamıştır.

Cumhuriyet tarihi boyunca gerek irtica referansı gerekse karşı-devrim teyakkuzu bağlamında Kemalizm ile anılan komplo teorileri, Türk sağı içerisinde özellikle İslamcı-muhafazakâr kesimlerce eleştirilmiştir (Aktay, 2011: 63-75). *İrtica* uyarısına koşut, ‘postmodern darbe’ olarak anılan 28 Şubat süreci, İslamcı hareketin belleğinde travmatik niteliği haiz bir olaydır. Hatta milliyetçi-muhafazakâr çevrelerde ve özellikle 2002 sonrası AKP’nin söylemlerinde başvurulan bir *mazlum-mağdur* imgesi üreticisidir. Komplo teorileri ve siyasal iktidar ilişkisini Türkiye örneği üstünden kurarken psikolojik saikleri baz alan tartışmalar için Açıknel (1996: 184), Türk sağında gelenekselleşmiş milliyetçi ve İslamcı-muhafazakâr mağdurluk-mazlumluk algısının ürettiği haklılık ve saldırganlık potansiyelini gündeme getirir: “Mazlum ideolojisinin –bireysel ya da ulusal-kolektif ölçekte olduğuna bakmaksızın– şekillendirdiği komplo teorilerinin genel özelliği, işaret edilen ‘kötülüğün- olumsuzluğun’ nesnel bir olumsuzluk değil, fakat özellikle kendi şahsına karşı girişilmiş bir eylem olduğu düşüncesinin baskın olmasıdır.” İslamcı/milliyetçi-muhafazakâr ideolojinin söylem bazında mağdur-mazlum imgesi kullanımına başvurması ve iktidar talep etmesi tarihseldir (Yılmaz 2017; Açıknel, 1996; Parlak, 2009; Parlak ve Değirmenci, 2015; Parlak ve Uz, 2016; Bezirgan Arar, 2018). İdeolojinin dil aracılığıyla aktarımı, belleği de inşa etmekte ve bellek aracılığıyla kurulan ilişki de, belli bir duygulanıma ve bu doğrultuda bir kimliğe denk düşmektedir. *Yeni Türkiye* imgesinde mazlum-mağdur estetiği kimlik-duygulanım-bellek arasında sıkı bir ilişki dokumaktadır. Başka bir deyişle bu bir anlamda Yeni Türkiye’nin

Eski Türkiye'ye duyduğu hınç duygusudur. Gazete köşe yazarlarının habitusu, bu duygu ile iktidar alanına doğrudan bağlanmaktadır. *İmajlar, tutumlar, tarihten referanslar* temasında incelenen yazılarda da '28 Şubat, başörtüsü' göstergelerinin yanı sıra darbelerle ilişkilendirilen 'ordu, vesayetçi, eski Türkiye, 27 Mayıs, 7 Şubat, Harbiye Yürüyüşü, Danıştay saldırısı, 367 skandalı, 27 Nisan e-muhırası' söylemin onlar kutbunun imajını ve tutumunu tarihten referanslarla yapılandırmaktadır.

Mazlum-mağdur estetiği yine *liderlik odağı* temasında da benzer biçimde bu sefer liderlerle özdeşleştirilmiş komplovari iddialar etrafında, özellikle 'Menderes, Özal, Erbakan, darbe, zehirlemek, asmak' göstergeleri ile kullanılmaktadır. Açıknel'e (1996: 183) göre, "mazlumların *komplo teorilerine* bu denli fazla başvurmalarının bir nedeni de, önü alınmaz ben-merkezli oluşlarıdır." Daha önce bahsi geçtiği üzere tüm sorunu *cui bono*'ya indirgeyen özne saptaması mazlumların tüm hikâyeyi kendi etrafında kurma eğilimiyle uyumludur. Ancak ezik öznenin ben-merkezli söyleminde mazlumluk salt bir edilgenlik üretmez, fakat aynı zamanda öteki'nden iktidar talebi ve *hınç* alma yönelimi de vardır (Açıknel, 1996: 164). İktidar olma ve hınç alma aşamasında artık komplo teorilerinin rasyonel ya da irrasyonel olup olmadığı önemli değildir (Parlak ve Tangün, 2018: 11); önemli olan Yılmaz'ın (2018: 34) da belirttiği üzere bunun bir yönetim aracı olarak kullanılması ve komploya inananların liderle bütünleşmesidir. Moskovici (1996: 51) de "komplo psikolojisi hınç psikolojisidir" derken özellikle mazlumun komplo teorisi ile siyasal iktidara dönük talebi arasındaki duyguya işaret etmektedir. Bu durum komploya uğramış mazlum öznenin geri dönüşünü olanaklı kılmaktadır: "Özne, kendisini mağdur kılabilirdiği ve öteki'ne kendisini mağdur ve mazlum gösterebildiği ölçüde, iktidarı hak ettiğini ve yine iktidarın öteki'nden alınması gerektiğini iddia edebilecektir" (Baştürk, 2014: 127). Bu süreçte, komplo teorilerinin neredeyse anaakım söylem haline gelmesini Altun ve Erensü (2014: 86) şöyle vurgular: "... komplo teorilerinin Türkiye siyasetinde bu denli yer tutmasının sebebi sadece içeriklerinin (antisemitizm, kaba emperyalizm, zenofobik vs.) ikna ediciliği ve yaygınlığından değil, bu teorilerin ürettiği *hem mağdur hem muktedir* olma halinin önemli bir iktidar formülü olarak görülmesinden kaynaklandığını da söyleyebiliriz." Köşe yazarları komplo teorisi formunu kullanırken hem kendi varlıklarını, hem iktidar alanıyla kurdukları ilişkileri hem de egemenin şiddetini yeniden üretmektedirler. Dolayısıyla komplo teorisi formu ile olayları açıklama, ilişkilendirme, tarih yazma pratikleri kriz anlarında yazarların habitusunu da net biçimde göstermektedir. Bu yaklaşımla, komplo teorisi söylem düzeninde düşmanlığın nasıl okunabileceğine dair yapılan analizlerde üç alt başlık belirlenmiştir: 1) İmajlar, tutumlar, tarihten referanslar 2) Liderlik odağı, 3) Yapboz tahtası.

İmajlar, tutumlar, tarihten referanslar

İç ve dış grupların belirlenmesinde kutuplaşma ve kurbanlaştırma, biz/onlar ayrımının düzenlenmesinde rol oynamaktadır. Biz/onlar ayrımı 'savunmasız' sınırlarda tanımlanan bir figür üzerinden tanımlanabilir. Bunun tipik örneği Gezi Parkı Protestoları esnasında yaşandığı söylenen fakat sonrasında asılsız olduğu ortaya çıkan *Kabataş Olayı*'dır. Söylem düzeninde çatışmanın sembolleri arasında mazlum-mağdur ilişkisi 'anne, başörtüsü' ifadeleriyle kurulmaktadır. Böylelikle biz'e atfedilen kutsallığın karşısında konumlanan *onlar*, aralarında kurulan mazlum-zalim karşıtlığından beslenmekte ve 28 Şubat'a varan İslamcı-muhafazakâr referanslarla kurgulanmaktadır. Yazarların söylemlerinde ortaklaşan semboller ve iktidar tahayyülü, aslında belli yatkinliklara sahip bir kesimin belleğine müdahale niteliindedir.

Bahçelievler Belediye Başkanı'nın gelinine bir grup protestocu sırf başörtülü olduğu için korkunç bir şekilde saldırdı. Saldırıya uğrayan gelin, eylemciler tarafından hem kendisinin hem bebeğinin tartaklandığını, bilincini kaybettiğini, kendine gelince üzerinde idrar kokusu hissettiğini, bebeğin de bu olaylar yüzünden süttten kesildiğini anlattı (N. Alçı, 16.06.2013).

O gencecik başörtülü anneye ve altı aylık çocuğuna yapılan alçakça ve namertçe saldırıya kimse niçin çıkıp tepki koymadı? Başörtülü vatandaşlarımız sözlü ve fiziki saldırılara maruz bırakıldı alçakça (M. Metiner, 11.06.2013).

Başın örtülüyse 'şiddete maruz kaldım' demek yeterli değil, delilini göstereceksin paşa paşa! Delil Z.D'nin bizatihi kendisi ve altı aylık bebeğidir. Yoksa siz de o Kabataş eşkiyalarının genç anne ve bebeğine yaptıkları zulmü, Gezi Parkı'nda Emine Erdoğan'a yapılan küfürleri haklı mı görüyorsunuz? (E. Çakır, 16.06.2013).

Benzer bir referans 'vefa, civanmert' ifadelerinin kullanımı aracılığıyla, moral bazda mert-namert karşıtlığında biz/onlar ayrımını mazlum-mağdur estetiğiyle kurmaktadır. Burada yine belli bir imge dahilinde öne çıkartılan imaj ve kullanılan tonlama 'mahallenin mert, sözünün eri delikanlısı' sempatikliğini yansıtmak üzere 'Erdoğan' personası sınırlarında kullanılmıştır. Kötülüğün atfedildiği davranış da yine bu referansla belleği hedef almaktadır. Siyasal iktidarın paydaş grupları arasındaki ilişkinin belleği, yani 17-25 Aralık öncesi, yok edilerek salt onlar'ın ahlaki 'sapkınlığına' mal edilen davranışın temsil edilmesi, sistemin bugüne kadar nasıl işlediğini, ürettiği anlama mistifiye etmektedir.

Kasımpaşalı'nın vefası ve civanmertliği bir kez daha aleyhine koz olarak kullanıldı. Zor gününde yanında olana vefa duygusu gibi bir erdem Erdoğan'ın en büyük zaafı oldu bu süreçte. Erdoğan Müslüman Müslüman'a kalleşlik yapmaz diye inanıyordu. Ama hayatında gördüğü en büyük kalleşliği dindar maskesi takanlardan gördü. İğrenç taktiklerle evine ve ailesine bile saldırmak istediler birkaç gün önce (R.O. Kütahyalı, 28.12.2013).

Mazlum-mağdur estetiğini üreten boyutlardan birisi de emperyal sömürgeci faaliyetin salt Batılı çağrışımı ile anılmasından beslenmektedir.³ Kolonyalizm bağlamında madun coğrafyalar ile İslam inancının egemen olduğu coğrafyalar söylem düzeninde örtüştürülmekte ve buradan hareketle kompo teorisi söylem düzenine içkin bir eskatolojik tasavvur sunulmaktadır. ‘Pensilvanya’ iç-dış mihrak işbirliğini ve sömürgeci faaliyetin Batılı kaynağını temsil ederken, ‘mazlumların son kalesi, Türkiye’nin kiblesi’ ifadeleri İslamcı/milliyetçi-muhafazakâr kesimin Türkiye için ‘%99’u Müslüman bir ülke’ yargısına paralel bir ideolojik retorik kullanımla sunulmaktadır. Darbe girişiminde bulunanların da İslamcı ideolojik eğilimleri gözetildiğinde ortaya ironik bir durum çıkmaktadır.

Bu ülkeyi Pensilvanya’ya dönüştürmek istediler. Türkiye’yi bir başka ülkenin eyaleti kılmak istediler. Mazlumların son kalesi olan Türkiye’nin kiblesini değiştirmek istediler (M. Metiner, 11.08.2016).

Dini referanslarla yapılan kutuplaştırmalar, İslamcı/milliyetçi-muhafazakâr ideolojik eğilimlerin söylem düzenini ağırlıklı olarak İslam tarihini ve Sünni tarih yazımının sıkça kullandığı örnekleri ortaya çıkarmaktadır. Kullanılan referansların savaş tarihi anlatılarından seçilmesi, bugünün çatışmasını ve düşman cephelerini de konuşlandırmaktadır. Bu dolayımında kurulan biz/onlar ayrımı, İslamcı/milliyetçi-muhafazakâr tutum ve ona karşı-tutumu temsil etmektedir. Analiz edilen köşe yazılarında da teyakkuza sağlayan, İslami çağrışımlardır. Bu yolla hem İslami kimlik hem de Sünni-Türk vatandaş profili üzerinden aidiyet ilişkisi kurulmakta ve iktidar ilişkilerinin katmanları görmezden gelinerek mesele savaş atmosferiyle sunulmaktadır. İslamcı-muhafazakâr eğilimdeki kanaat teknisyeni, sahip olduğu 15 Temmuz Darbe Girişimi’nin İslam âlemine yöneltilmiş bir tehdit olduğu kanısıyla uyumlu biçimde İslamiyet tarihinden referans vermektedir. Adalet Yürüyüşü için kullanılan tarihi referans, protesto formunun ‘savaş hilekârlığı’ çağrışımıyla sunulmasına destek olmaktadır. CHP liderinin Alevi kimliği üzerinden öteki olarak kodlanması ise onun öncülük ettiği Adalet Yürüyüşü’nün Alevi-Sünni çatışması referansı hatırlatılarak, korku siyasetine içkin sembolik kodlar aracılığıyla söylem düzeninde yeniden üretilmesine olanak sağlamaktadır.

Dikkatli olalım, hem de çok dikkatli. Okçular tepesindekiler mevzilerini terk etmesinler. Sabırlı olacağız (A. Dilipak, 21.07.2016).

Adalet dövizinin arkasına sığınıp yürüyenlerin niyetleri ve amaçları hiç kuşkusuz talep ettiklerinden daha önemlidir. Aksi takdirde başkalarının katarı olmak gibi ağır bir vebalin altına girilir. Hz. Ali’nin ordusuna karşı yenileceğini anlayan Muaviye’nin, mızrakların ucuna Kur’an sayfeleri yerleştirip “Aramızda Kur’an hakem olsun!” önerisinde bulunması gibi (M. Metiner, 22.06.2017).

Hedef kitlesinin “Aleviler” olduğu dikkatimizden kaçmıyor... Zeynebiye Hareketi, Arap Alevi Liderleri, Türkiye Alevi Dernekleri Federasyonu... (B. Yaşar, 22.06.2017).

MİT Tırları Operasyonları hakkındaki ifadelerle bakıldığında da benzer biçimde tarihi ve dini referanslar, olayları anlamlandırmanın dildeki ve bellekteki kodlarını oluşturmaktadır. Haşhaşi/Hasan Sabbah göstergelerinin söylem düzenine yerleştirilmesiyle üretilen anlam, Gülen Cemaati’ni ‘dış güçler tarafından yönetilen piyon’ konumuna sürüklemektedir. Kanaat teknisyeninin ‘derin ve kirli ilişkiler kurmak’ ve ‘küresel ölçek’ ifadeleriyle tanımladığı komplo tasarımı o kadar kapsayıcı bir hacme sahiptir ki yarattığı korkuyla hem anlamlı bir olaylar zinciri kurgulamakta hem de kolektif belleği yeni koşullara göre düzenlemeye müdahil olmaktadır.

Birincisi, iç ve dış şer şebekeleriyle derin ve kirli ilişkiler kuran, küresel şebekeler tarafından kullanılan “türedi Hasan Sabbah çetesi.” Bu çete, küresel ölçekte faaliyet gösteriyor ve Cemaat’i her bakımdan bu “küresel çete” yönlendiriyor (Y. Kaplan, 10.01.2014).

Gülen medyasına da ‘Tahir’ul Kadri’yi beğenmediyseniz size Hasan Sabbah vereyim’ demek isterim (E. Çakır, 02.02.2014).

İslamcı-muhafazakârlığın en büyük mazlum-mağdur estetiği ürettiği tarihsel travma kaynağı ‘28 Şubat’ olarak söylem düzeninde yerini almaktadır. Ayrıca Yeni Türkiye ve Eski Türkiye imgeleri arasındaki en büyük fark, ‘vesayet’ sözcüğünün kullanımı ile somutlaştırılmaktadır. Liberal paradigmadaki hukuk devleti anlayışına paralel bir kullanımla demokrasi karşısında konumlandırılan antidemokratik uygulamalar ve darbeler, belleği ideolojik ilişki kurarak anmaktadır. Bununla birlikte eylem repertuarının ‘sokak protestosu’ içermesi bile başlı başına ‘darbe’ çağrışımı ile anılarak biz/onlar ayrımı, siyasal katılım davranışı üzerinden kodlanmaktadır.

Bu topraklardaki varlığımızı, hükümlüğümüzü ve istiklalimizi fiilen 1908 darbesiyle kaybettik biz (Y. Kaplan, 02.06.2013).

“Cumhuriyet mitingleri”ni düzenleyen ve bizzat yer alan Ergenekoncu-ulusalcı-statükocu güçler laiklik ve cumhuriyetin tehlikede olduğunu söyleyerek orduyu göreve çağırıyorlardı. Oysa bu Gül-Erdoğan söylemini dillendirenler o gün Abdullah Gül’ün kellesini isteyen Yeniçeri çapulcuları gibi davranıyorlardı (M. Metiner, 06.06.2013).

Gezi Parkı Protestoları’na yakıştırılan ‘darbe’ damgası, Adalet Yürüyüşü için de kullanılmıştır. Kanaat teknisyeni, sokak hareketlerini darbe ile birlikte anarak protesto eylemlerinin meşruiyetini zayıflatmaktadır.

Türk siyasi tarihinde yürüyüşler ve sokak hareketleri sonrası her zaman askeri darbe ya da siyasi otoriterleşme oldu (N. Alçı, 21.06.2017).

Bu tutum, 15 Temmuz Darbe Girişimi'yle ilgili olarak darbelere dair tarihi referansların zikredilmesinde araya 'Gezi Parkı'nın sıkıştırılmasıyla birlikte daha da pekiştirilmiştir.

Gerçekten de Danıştay saldırısı, 367 skandalı, 27 Nisan e-muhtırası, 7 Şubat darbe teşebbüsü, Gezi kalkışması, 17-25 Aralık ve 15 Temmuz askeri darbe girişimleri gibi çok büyük badireler atlattı AK Parti... (R.O. Kütahyalı, 15.08.2016).

17-25 Aralık Operasyonları için '28 Şubat' yakıştırması yapan kanaat teknisyeni ise travmatik bir ânı hatırlatarak Erbakan ve Erdoğan arasında mazlum-mağdur ilişkisi kurmakta ve böylece 'ortak' siyasal geleneğe karşı mevzilenen karşı gücü hatırlatmaktadır. Bu sayede statükonun sembolik iktidarını yeniden üretmesine imkân sağlayacak 'geçmişte de haksızlığa uğradık o yüzden şimdi ne yaparsak haklıyız' kavrayışı meşrulaştırılmaktadır.

Bunun 28 Şubat'tan ne farkı var? O zaman askerden güç alan manşetler yıkmıştı Erbakan'ı, şimdi, kimden güç alan manşetler yıkmaya niyetlendi Erdoğan'ı? (N. Alçı, 28.12.2013).

Darbeler üzerinden anılan göstergeler Eski Türkiye'nin toplumsal yapısındaki ilişkilerin de -örneğin medya-sermaye-iktidar ilişkisi gibi- 'silah gölgesinde disiplinli bir tahakküm' üzerinden kurulduğu anlatsını yine iyi-kötü karşıtlığına dayanarak oluşturmaktadır.

"Haziran'ı bekleyin" diyorlardı, haziran geldi. Topyekun saldırıya geçtiler. Bu "Topyekun savaş" manşetini biliyorsunuz, 28 Şubat'ta "Hürriyet" in manşeti idi! (A. Dilipak, 01.06.2013).

Şimdi de Emniyet-Yargı merkezli yapı güvenlik istihbarat ve yargı alanlarında tam hâkim olmak istiyor. Gerisini de seçilmiş hükümetlere bırakıyor. 27 Mayıs ve 28 Şubat vesayetçileriyle 7 Şubat ve 17 Aralık vesayetçilerinin istediği Türkiye aynı Türkiye. Sadece aktörler yöntemler ve görünen ideoloji değişik (R.O. Kütahyalı, 19.12.2013).

Bugün önümüzde çıplak bir gerçek var: Gülen cemaati devletin dört temel ayağı olan TSK, Emniyet, MİT ve Yargı'da kilit noktaları ele geçirerek İslami görünümlü bir 27 Mayıs rejimi kurmak istemektedir. Hedef sandıktan kim çıkarsa çıksın değişmeyen bir Gülenist vesayet düzenidir (R.O. Kütahyalı, 28.01.2014).

CHP'nin 1960 Harbiye yürüyüşünü anımsatan bu yürüyüşü bu bağlamda Türk demokrasisi için asla yararlı bir girişim değil. Bilakis büyük zarar potansiyeli var... (R.O. Kütahyalı, 28.06.2017).

Eski Türkiye imgesi içine doldurulan 'vesayet' geleneği ile Yeni Türkiye imgesindeki 'FETÖ' düşmanı arasında ortaklaşma olduğu vurgusunun öne

çıkartılarak belleğin hedef alınışı, köşe yazılarında dikkat çekici bir ortak tutumdur. Buradan hareketle İslamcı-muhafazakâr ideolojinin siyasal İslam içinde kurulan iktidar paydaşlığı ilişkisinin, ortaya çıkan idari krizlere reaksiyon olarak mistifiye edici bir söylem düzeni kurmaya gayret ettiği söylenebilir. Bu bağlamda kanaat teknisyenlerinin komplo teorisi formu kullanımındaki ortak tutumlar belli imajlar ve tarihi referanslar, dünyayı anlama ve bilme algısını yönetmektedir.

Liderlik odağı

Yeni Türkiye imgesi içerisinde mazlum-mağdur estetiğini üreten önemli sembollerden birisi de lider figürüdür (Parlak, 2015: 526-529). Menderes, Özal, Erbakan isimlerinin ölüm ya da aldıkları cezalara atıfla üretilen mazlum-mağdur yakıştırması İslamcı-muhafazakâr temsilci olarak Erdoğan'a da yönelmiş tehditle birlikte sunulmaktadır. Aynı zamanda bu liderlerin sahip olduğu siyasi referans, iktidar alanında belli sermaye türlerini ve habitusu işaret etmektedir. Belleğe dair bu bağın kurulması alandaki İslamcı-muhafazakâr ve liberal habituslarda ortak yakınlıkla şekillenmiş bir iktidar hattı çizmektedir. Lider etrafında kurulan mazlum-mağdur estetiği, *kötülüğün* nesnel şartlarını sorgulamaktan ziyade şahsa karşı girişilmiş bir eylem olduğu tezini üreterek maddi gerçekliği mistifiye etmektedir (Açikel, 1996: 184). Komplo teorilerinin *cui bono?* sorusunun tüm meseleyi *kim?* sorusuna indirgemesine paralel bir tutumla, tüm siyasal bağlam lidere olan sevgi/sevgisizlik ile açıklanmaktadır. Bu tutumun, kanaat teknisyenleri arasında ideolojik fark gözetmeyen bir tür cephe söylemine dönüştüğü gözlenmektedir. Burada biz/onlar ayrımı yine Yeni ve Eski Türkiye göndermesi üzerine inşa edilmektedir. Öte yandan biz'i bir araya getiren 'liderimizi yedirmeyiz' (Türk, 2013: 51), 'ona sahip çıkarız' pozisyonu, güvenlik-kimlik-sadakat güncellemesi de yapmaktadır (Bezirgan Arar, 2018: 201-203). Oluşturulan anlatı biz/onlar ayrımını kurbanlaştırma ve dramatikleştirme üstüne kurarken, moral ekseninde mazlum-mağdur iç grup ya da *biz*, iyi olarak tanımlanmaktadır.

Gezi Parkı Protestoları hakkında yazılan metinlerde 'öte âleme gönderdiler, mahkum ettiler' ifadelerinin kullanımıyla 'zalim' kodu yaratılırken; 'tezgâh, oyun, kampanya, sahne, figüran, film' gibi ifadelerin kullanımı da 'büyük oyun, büyük resim' iması taşımaktadır.

Özal'la birlikte Türkiye, yaşama emareleri gösterdiğini ilan etti dünya âleme. Ama Özal'ı öte âleme gönderdiler. Erbakan'la birlikte, ayağa kalkma temrinleri yaptık. Erbakan'ı ev hapsine mahkum ettiler tam anlamıyla ayartıcı bir tezgâhla... (Y. Kaplan, 02.06.2013).

Erdoğan'a yönelmiş bu muhalefet kampanyası Özal ve ANAP hikayesini bize hatırlatıyor... (N. Alçı, 16.06.2013).

Her geçen gün resim biraz daha netleşiyor. Gezi Parkı'nda 'ağaçlar kesilmesin'den yola çıkılarak başlatılan 'masum' eylemler, Dolmabahçe'de 'eski rejim' özlemini çeken, Türkiye'yi dizayn etmeye çalışan odaklar tarafından 'darağacında Erdoğan'ın kellesini' alma kampanyasına dönüştürüldü (E. Çakır, 09.06.2013).

Başbakanı yedirmeyiz. Tezgâh aynı. Oyunu sahneleyen güçler aynı. Hatta oyuncular ve figüranlar bile neredeyse aynı. Aynı bayat film tekrar vizyona sokulmuş bulunuyor (M. Metiner, 06.06.2013).

AKP'nin kendisini konumlandığı İslamcı/milliyetçi-muhafazakâr geleneğin önde gelen isimlerinin sayılması, bu geleneğin tarihte belli bir 'direniş' momenti olduğu ve fakat bunun her zaman bastırıldığı anlamı, mazlum-mağdur muktedirin elini güçlendirmekte; doxic düzende 'mazlumdan yana olma' yatkinliğini belli bir odağa kanalize ederek, sembolik iktidarın yeniden üretimine katkı sağlamaktadır.

İşte bu yok oluş serüvenine karşı ilk büyük direniş, rahmetli Menderes'le gerçekleştirildi. Menderes, bir yarma harekâtı başlattı ama hayatıyla ödedi. Aynı serüveni Özal da yaşadı. Erbakan da. Şimdi de Erdoğan yaşıyor (Y. Kaplan, 18.07.2016).

Mazlum-mağdur estetiği, kanaat teknisyenleri tarafından sadece edilgen ve mağdur özneyi üretmez fakat aynı zamanda iktidar talep etmek ve hınç almak için meşru gerekçeleri olan bir özneyi de üretir (Açıkel, 1996: 164). Diğer bir deyişle, kriz anlarında komplo teorisine sarılan bir kanaat teknisyeni için mazlum-mağdur estetiği, iktidarın yeniden üretiminde önemli bir işleve sahiptir. Böylesi anlarda kanaat teknisyenlerinin söylemlerine hakim duygulanım "birileri hep dışarıdan 'köstek olmaya' çalışmaktadır, onların gelişimini engellemeye çalışmaktadır" (Açıkel, 1996: 182-183) yönündedir. Söylemin bu şekilde kurulması, yaşanan krizin nesnel nedenlerini tartışmak yerine meselenin yine lider odağına kaydırılmasına dolayısıyla sistemin işleyişindeki müsebbibin mistifikasyonuna neden olmaktadır. Burada 'birileri, ipini çekmek, çevreci kamufajlar' ifadeleri komplocu teyakkuzu çağırان bir kullanıma sahiptir. Aynı zamanda 'sömürgeci güçlerin Türkiye'yi durdurma arzusu' hem madun bir pozisyondan sembolik iktidar devşirmektedir, hem de 'Türkiye'de her şey yolunda' imasıyla rıza ilişkisi üretmektedir.

Bugün içine sürüklendiğimiz kaosun görünüşteki hedefi Tayyip Erdoğan'ın ipini çekmektir. Ama görünmeyen asıl hedefi, Türkiye'nin bağımsızlaşma sürecinin önüne set çekmek, bölgesel güç olma girişimlerini engellemektir (Y. Kaplan, 17.06.2013).

10 gün öncesine kadar Türkiye'nin gündeminde çözüm süreci vardı. Gündem nasıl da saptrıldı! Gündemi saptrıranların bir amacı da çözüm sürecinin bileşenlerini karşı karşıya getirmektir (M. Metiner, 06.06.2013).

Bazı büyük devletlerin ve şirketlerin kendi çıkarları gereği Kanal İstanbul ve üçüncü havalimanı projelerine karşı olduğu çok açık. Bunları durdurmak için önümüzdeki dönemde “çevreci” kamufyajlar kullanılacağı ve gösterilerin destekleneceği de öyle (N. Alçı, 16.06.2013).

Bu tutum ve onun ürettiği mazlum-mağdur imgesi daha ziyade alt sınıflara ve sınıf altı konumdakilerin ‘muhtaç’ durumuna temas etmektedir. ‘Eğer mazlum-mağdur’u kollayanlar giderse sizin haliniz ne olur’ tehdidi, söylem içine gömülmüştür. Bu yüzden ‘güçlü Türkiye’ demek, en başta alt sınıflar ve sınıf altı kent yoksulları için patronaj ilişkisiyle ‘sadık kalın’ uyarısı anlamındadır. Öte yandan ‘güçlü Türkiye’ orta ve üst sınıflar için de zenginleşme fırsatlarını sürdürebilme çağrısı yapmaktadır. Yeni Türkiye, Eski Türkiye’nin mazlum-mağdur ettiği İslamcı burjuvazi ve *Anadolu kaplanı* denen girişimcilere destek verme karşılığında sadakat talep etmektedir. Tüm bu mazlum-mağdur estetiği en çok Doğu-Batı ikiliği ekseninde sunulmaktadır. Yeni Türkiye’yi sembolize eden ‘yerli ve milli’ sermayenin karşısına ‘yabancı sermaye’ yani ‘dış güçler’ konulmaktadır. Bütün bu denklem nihayetinde, liderin bekası üzerinden formüle edilmektedir.

Evet, Batı yönetimleri Erdoğan’a karşı mesafeli. İsrail ise mesafenin de ötesinde, Erdoğan’ın indirilmesini ister bir pozisyonda. Elbette bu itirazın temelinde Başbakan’ın uluslararası sistemden fazla bağımsız bir aktör olması temel sebep. Ne de olsa Erdoğan Batı ittifakının üyesi olmakla beraber özgür ve özerk hareket eden bir Türkiye tasarlıyor (N. Alçı, 11.01.2014).

Olayla ne ölçüde ilişkili olduğu sorgulanmaksızın dahil olan/olmayan bütün unsurlar lider ve onun düzenine tabi herkesi hedef aldığı iddiasıyla düşmanlaştırma dairesine hapsedilmektedir. İstihbarat örgütleri ya da medyanın marka isimleri öne çıkartılarak, üst akıl konumuna atıfla ‘asıl’/‘güçlü’ aktörlerin bu işin öznesi olduğu belirtilmekte ve bu sayede erken cumhuriyetten bu yana işlenen ‘postkolonyal çağrışım’ ile hınç duyan İslamcı/milliyetçi-muhafazakâr habitusun ‘emperyal Batı ve onun işbirlikçileri’ çağrışımı, aynı dilsel stratejide birleştirilebilmektedir.

Bugün kökü dışarıda, elleri içeride her yerde 350 kişilik azgın “İstanbul dükkalığı”nın marifetleriyle finans dünyasını kontrol eden, hariciyeyi, bürokrasiyi, kültür dünyasını, medyayı kontrol eden bizim medeniyet iddialarımızı düşmanlarımızdan daha ürperici şekillerde yok etme savaşı veren azgın azınlık, sessiz çoğunluğa hükmediyor, burnundan getiriyor, “ya sabır!” çektiriyor (Y. Kaplan 02.06.2013).

Ortada tahminimizin ötesinde adım adım tezgâhlanmış, Halk TV’den CNN International’a, “Erdoğan liderliği Gül’e devretmeli” çağrısı yapan İngiliz Economist dergisinden Alman ZDF’ye, Putin’den Joe Biden’e kadar uluslararası dayanağının da olduğu bilinen büyük bir kumpas var. Önce Taksim Dayanışması

oluşumuna bakalım. 2 yıl önce kurulmuş! DHKP-C'den Çağdaş Hukukçular Derneğine, KESK'den DİSK'e, CHP'den İP'e, TKP'den, BDP'ye (ayrıca tüm 'odalar' içerisinde) yok yok anlayacağınız! Herkesçikler toplanmış! (E. Çakır, 09.06.2013).

Dönemin girişimci ruhunu anlatması bakımından 'Türkiye'nin altın vuruş hazırlığı yapması, ruh atılımı yapması, tarihin akışını değiştirmesi' gibi ifadelerin kullanımı da neoliberal homo-economicus çerçevesi ve 'Türkiye'nin madun Müslüman coğrafyanın hamisi olma rolü' ile tutarlıdır.

Türkiye'nin, bölgenin umudu olmaya başladığı, "altın vuruş"u yapmaya hazırlandığı kritik bir zaman diliminde, mazlum ve masum halkların, çilekeş müslümanların umudunu söndürmeye kalkışmayacaksınız (Y. Kaplan, 24.01.2014).

Türkiye'nin ruh atılımı yapma gücüne bir saldırıydı bu! Türkiye'nin yeniden tarihin akışını değiştirecek bir medeniyet yürüyüşüne soyunma imkânlarının berhava edilmesini amaçlayan bir saldırıydı... Türkiye'nin son kale, mazlumların umudu olma hakikatini bitirmeyi amaçlayan büyük bir saldırıydı... O yüzden önce temizliği yapacak kadroların içinden kripto FETÖ'cülerin temizlenmesi gerekiyor (Y. Kaplan, 14.08.2016).

Bu haliyle komplo teorileri söylem düzeni, yaşanan krizlerin doğallaştırılması amacıyla da kullanılmaktadır. Çünkü komplo teorileri kullanımı doxic düzende siyasal anlamaya yönelik öncelikli akıl yürütme pratiğidir. Mesele hakkında *bilme* yargısına ulaştıracak ilk araçtır, çünkü sabitfikirdir. Kanaat teknisyenleri, olaylara dair tartışmaları, sorunu mistifiye eden bu düzlemi stratejik biçimde kullandığından; burada söz konusu olan dil ve söylem dolayımıyla yürütülen manipülasyondur. Bu sebeple kanaat teknisyenleri krizlerin bir anlamda rasyonelleştirilmesinden sorumludur. Mazlum-mağdur ile bahsedilen ben-merkezci tutum Yeni Türkiye'nin kurucu babalığı pozisyonuna yerleştirilen lider figürünü *Erdoğan=Türkiye* özdeşliğinde sabitlemektedir. Böylelikle statükoyu sağlamaştıran ve bu anlamda egemen için güvenlik mekanizması işlevi gören bir toplumsal anlam üretilmektedir. *Devletin bekâsı* ve statüko arasında denklik kurulması ise toplumsal muhalefetin önünü alma ve onları bastırma meşruiyetinin önünü açmaktadır.

Birileri Türkiye'nin daha fazla büyümesini istemiyor. Ergenekoncular köşeye sıkıştı. Davalar kritik bir eşiğe girdi. Erdoğan bir de terör durdurur ve anayasa değişikliğini de gerçekleştirebilirse, Erdoğan'ı da, AK Parti'yi de Türkiye'yi de durdurmak mümkün değil. Onun için birileri "genel seferberlik" başlattı... (A. Dilipak, 02.06.2013).

PKK sorununu çözen bir Türkiye'yi hiç kimse tutamaz. O yüzden AK Parti eliyle bu sorunun çözülmesi Başbakan Erdoğan'ı Çankaya'da çok daha güçlü bir lider konumuna oturtacaktır. Korktukları tek şey bu... (M. Metiner, 19.12.2013).

Erdoğan Türkiye'deki lider boşluğunu doldurarak, Türkiye'yi kendi tarihsel geçmişine/mirasına yakışır bir biçimde yeniden güçlü bir biçimde tarih sahnesine çıkartmak istediği için cezalandırılmak isteniyor. (M. Metiner, 08.08.2016).

Liberal ve neoliberal paradigmalara uyumlu olan ve hem yönetim alanında hem de sermaye piyasalarında sürekli dillendirilen *krizi fırsata çevirmek* ifadesinin kanaat teknisyenleri tarafından kullanımı, toplumsalın yeniden düzenlenmesi için 'uygun ortam' olarak algılanmaktadır. Bu tutuma göre Yeni Türkiye imgesiyle uyumlu güvenlik-kimlik-sadakat kompleksine has bir *makbul vatandaş* üretmek ve milli beraberlik yaratmak için her kriz bir fırsat olarak değerlendirilmelidir (Üstel, 2016). Diğer bir ifadeyle, olağan koşullarda sağlanamayacak toplumsal düzenleme faaliyeti için bu krizler olağanüstü hal rejimiyle Yeni Türkiye imgesinin gereklerini yerine getirmek için birer fırsattır. 'Kriz' ve 'fırsat' ifadelerinin sıkça kullanımı, bu çerçevede düşünülmelidir. Bu kullanım neoliberal yönetim rasyonalitesine koşut biçimde krizleri doğallaştıran ve onları bir fırsata çeviren mistifiye edici söylem düzenini de kurmaktadır.

Hükümet bu gelişmeleri, bir fırsata dönüştürüp, kendi içinde temizliğe gitmesi gerekir... Bu olaylar, dün, asırlardan bu yana her zaman olageldi. Bu gün de var, gelecekte de olacak (A. Dilipak, 31.12.2013).

Kriz dönemleri aynı zamanda akıllı ve cesur insanlar için yeni fırsatlar da oluşturur... Birtakım kişi, kuruluş, şirketlerin, cumhuriyete ve devlete bağlılık bildirileri yayınlamalarına hemen aldanmayın. Güvenmek güzeldir, ama kontrol etmek daha da güzeldir. Evet, gerçekten bu ihaneti görüp bu yoldan dönenler de olacaktır, ama gerçeği itiraf edip, suçluları ihbar etmedikçe inanmayın (A. Dilipak, 22.07.2016).

"ABD iç savaştan sonra büyük bir güç hâline geldi. Japonya da aynı. Samuray savaşları ve Meiji restorasyonundan sonra büyük ivme yakaladı. 15 Temmuz, Türkiye için de büyük bir şans olabilir" Türkiye, 2002'den beri bu ve benzer bütün girişimleri fırsata çevirmedi mi? İnşallah çok daha güzel şeyler olacak... (B. Yaşar, 13.08.2016).

Yapboz tahtası

Burada 'yapboz tahtası' olarak metaforize edilen, komplocu tasarımda kanaat teknisyenlerinin takındığı montaj tutumudur. Bu tutum, olaylar arasında genellikle keyfi biçimde uygulanan rabıta kurma eğilimini işaret etmesinin yanında, kriz koşulları ve olağanüstü hal ortamını normalleştirmeyi de sağlar. Böylelikle hem düşmanlığın üretilip yönetilmesinde hem de tarihte şimdiden geçmişe gitmeyi/geleceği şimdiye getirmeyi mümkün kılan esneklik sayesinde, *süper komplo* öne çıkmaktadır (Barkun, 2003: 6). Süper komplolarda *olay komplo* ve *sistemik komplolar* karmaşık yollarla birleştirilir. Örneğin

çalışmanın olay setinde bulunan ve bulunmayan olaylar arasında komplo inancı motivasyonu ile devamlılık arz eden bir tasarım pratiği söz konusudur. Öyle bir tasarlama ki, 'büyük resmi görmek' üzere yola çıkılmakta, fakat her kriz anı yapboz tahtasında kayıp bir parça bulunmuş muamelesiyle sunulmaktadır. Bu durum, hem komploculukla iltisaklandırılan motiflerin bir araya getirilmesine hem de bu motifler arasında bir suç ilişkisi kurulmasına işaret eder. Komplo teorisi formu ile kastedilen düşünme ve yanıt üretme biçimine hitap eden söz konusu birikimsellik, kriz dönemlerindeki icrasıyla komplo teorilerinin artık bir habitus, iktidar stratejisi ve idari teknik olarak egemen tarafından kullanıldığını görünür kılmaktadır.

Kanaat teknisyenlerinin habituslarının kesiştiği yer, Barkun'un *komple inancı* dediği tasarlayıcı akıl yürütmenin a) hiçbir şey rastlantı değildir, b) hiçbir şey görüldüğü gibi değildir, c) her şey birbiriyle bağlantılıdır ilkelerinin açıkça görüldüğü söylem ilişkisindeki avantajlı konumlarıdır. Kanaat teknisyeni olayları tek tek sıralayıp bir silsile oluşturmakta ama bunlar arasında bağlantı kurulsa da neden-sonuç ilişkisi kurulamamaktadır.⁴ Her şeyden önce bu tutum, aralarında hiçbir sağlıklı neden-sonuç ilişkisi kurulamayan olayların yan yana getirilmesi nedeniyle siyasal tahayyülün sınırlarını belirsizleştirmekte ve siyasal gizemli kılmaktadır. Olay setinde yer alan olaylar ile yer almayan olaylar arasında kurulan bağlantı, hemen her kriz anında başvuru bir akıl yürütme pratiği olarak görülmektedir. Bu nedenle komplo teorisi formu tam olarak dış dünyaya dair olayları ilişkilendirme algısının sağlıklı çalışmasına, krizin asıl nedenini bulmaya yarayacak bilgi üretme mekanizmalarının işlemesine ve bilimsel bilgiye duyulan ihtiyacın hissedilmesine engel olmaktadır.

İncelenen köşe yazılarında bazı geçmiş olaylara referansla anılan süper komplo tasarımları tespit edilmiştir. Olay komplo olarak Muhsin Yazıcıoğlu'nun öldüğü helikopter kazası, sistemik komplo olarak Gezi Parkı protestoları yapbozun kayıp parçası bulunmuş gibi yan yana getirilerek kanaat teknisyeninin süper komplo tasarlama pratiğinde bulunduğunu göstermektedir.⁵ Benzer biçimde yine her ikisi de olay komplo olarak değerlendirilebilecek Baykal'a düzenlenen 'kaset komplosu' ile 17-25 Aralık Operasyonları'ndaki ses kayıtlarının servis edilmesi arasında ilişki kurulmaktadır. Ancak kanaat teknisyeni, 17-25 Aralık Operasyonu'nun öne sürülen faili üzerinden geçmişe dönük ithamda bulunmakta ve Erdoğan'ın 'büyük oyun' fikrini desteklemektedir. Aynı zamanda iktidarla muhalefeti 'ortak mağdur pozisyonunda' birleştirerek, eski olayı öne çıkartma fırsatı da değerlendirilmektedir.⁶ Bir diğer örnekte ise Rus uçağının düşürülmesi ile 15 Temmuz Darbe Girişimi arasında bir bağlantı olduğu, zira 15 Temmuz Darbe Girişimi'nde görev alan F-16 pilotlarının aynı zamanda Rus uçağının düşürülmesinden sorumlu olan tutulan Gülen Cemaati ile bağlantılı oldukları öne sürülmektedir. Böylece iki ayrı olay komplo, fail bağlantısı üzerinden bir araya getirilmektedir.⁷

Olay seti içerisinde yer alan olaylar arasında da süper komplo tasarımları söz konusudur. '2. Gezi vakası' olarak anılan Adalet Yürüyüşü, o günün Türkiye-BAE ilişkisindeki gerilimden hareketle izah edilmektedir. 15 Temmuz Darbe Girişimi'nin yıl dönümünde yeni bir 'darbe' kalkışması olabileceği vurgulanırken hem geçmişte kalan iki olay arasında bir bağ kurulmakta hem de mevcut durumdaki Adalet Yürüyüşü eylemi diğer olay komplolar ile bağlantılandırılarak komplolar iç içe geçirilmektedir.

İstihbarat birimleri, BAE'nin 15 Temmuz'un hemen ardından sahneye koyduğu "B" planını yani 2. Gezi vakasını bütün detaylarıyla deşifre etti (B. Yaşar, 22.06.2017).

Olay setindeki olaylar arasında kurulan tuhaf bağlantılar Yeni Türkiye imgesindeki komplocu motifleri üretmekte, bu da *biz'e karşı işbirliği içerisinde olan onlar* anlamını pekiştirmektedir. Fakat özellikle Gezi Parkı Protestoları, her kriz anında yeniden hatırlanan 'baş müsebbib' olarak kullanımdadır.

Gezi de, dersane olayı da bunun bir parçası idi. "Topyekûn bir savaş" başlattılar yine... (A. Dilipak, 21.12.2013).

İkinci Gezi operasyonu için düğmeye basıldı. Dışarıdan ve içeriden o karanlık güç odakları AK Parti'yi siyaseten güçsüzleştirmek için ellerinden gelen her şeyi yapmaktan kaçınmayacaklarını apaçık ortaya koyuyorlar (M. Metiner, 19.12.2013).

Gezi Olayları'nda bugün adı konulan 'paralel yapılanmanın' emniyet içerisindeki ayağı da vardı... Bunu artık daha net bir şekilde biliyoruz. Çalışmayan mobeseler, yakılan çadırlar bunun en iyi örnekleridir (E. Çakır, 09.02.2014).

Paralel yapı adına hareket ettiği o küresel güçlerin senaryosuna uygun bir biçimde tavır almaya başladı. Gezi bu anlamda tam bir provokasyondur. Evet, bir provokasyon... İstanbul Emniyetinin o tarihte paralelcilerin elinde olduğunu düşünürsek ne demek istediğim anlaşılır. Çevresel duyarlılıkları dolayısıyla parkta toplaşan gençlere yönelik o polis nobranlığı ve saldırganlığı elbette tesadüfi değildi. Tıpkı 17 Aralık'ta adına "rüşvet" ve "yolsuzluk" yaftası bastıkları algı operasyonunda olduğu gibi (M. Metiner, 18.02.2014).

Her kriz anında diğer krizler birbirleriyle ilişkilendirilerek yapboz tahtasına eklendiğinden, köşe yazılarındaki kronolojiye uygun biçimde Adalet Yürüyüşü de komplo potansiyeli bakımından diğer olayları düğümleyen bir birikimsellik arz etmektedir.

15 Temmuz'un arefesinde, Türkiye, Alevî meselesi üzerinden kaçınmaya çalışılabilir... Gezi'de bir Alevî kalkışması provası yapıldı, 17-25 Aralık'ta da Alevî meselesi kaşındı alttan alta. Kılıçdaroğlu'nun "Adalet Yürüyüşü", yeni bir Gezi'ye dönüştürülecek... (Y. Kaplan, 03.07.2017)

Kılıçdaroğlu adalet ya da barış değil, kavga istiyor ve millet bu komploya, yeni bir Gezi kışkırtmasına, PKK seviciliğe, FETÖ ayaklanmasına prim vermiyor! Bir kez daha deşifre oldular. Adalet ve barış maskeli bir komplo başladığı gibi bitti, geldikleri gibi şimdi geldikleri yere dönecekler (A. Dilipak, 11.07.2017).

Gezide nasıl ki ağaç bahane idiyse, bu yürüyüşte de Berberoğlu bahane. Asıl amaç, 15 Temmuz'un rövanşını almak (M. Metiner, 17.06.2017).

Gezi'de, 17/25 Aralık'ta ve 15 Temmuz'da deviremedikleri Erdoğan'ı devirmek için üst aklın emrindeki cümle elemanlar devreye alınmış durumda. "Adalet" ve "demokrasi" talepleri sadece bir kandırmaca ve mobilizasyon aracı (M. Metiner, 29.06.2017).

Kriz anlarında, olayın koşulları gereği düşman profili esnek tutularak olaylar arasında süper komplo tanımına uygun rabitalar kurulmaktadır. Düşmanın böylesi esnek sınırlar içinde tanımlanması, bir iktidar stratejisi olarak kullanılmakta ve adeta bir makineye dönüşen kanaat teknisyenlerinin habitus'u ile iktidar alanının ilişkileri ortaya dökülmektedir. Bu durum, hem yeni krizleri idare etmek için neoliberal güvenlik politikalarına paralel biçimde önünü alıcı şiddeti mümkün kılmakta hem de egemenin aleyhine bir çözölmenin engellenmesini sağlamak üzere toplumsal belleği düzenlemektedir.

Sonuç

Siyasal olanın komplo teorisine indirgenmesi, bir yandan siyasalın algılanmasına dair paranoyak bir güdüyü istikrarlı hale getirmekte ve toplumsal denetimin yeniden üretilmesine katkı sağlamakta, öte yandan toplumsal ilişkilerde güven duygusunun zayıflamasına ve politikanın üretilmesine dair duygulanımsal kapasitenin zayıflamasına yol açmaktadır (Taşkale, 2015: 24-25). Diğer bir deyişle, komplo teorisinin çalışabilmesi paranoya üretecek bir biz/onlar ayrımının inşa edilmesini elzem kılar (Tepeli ve Demirok, 2014: 52). Öne sürölen komploların bağlandığı eskatolojik mit bu sayede bir iktidar stratejisine dönüşür ve komplo teorileri bir bakıma idari fonksiyonları yerine getiren kullanışlı bir araç olarak tarihin her döneminde koşullara göre güncellenerek, yeni imkânlar dahilinde tekrar tekrar gündeme gelir.

Hegemonyayı yeniden üretecek bir genel irade tesis etmek ve uygun kolektif kimliği yaratmak her kriz anını idare ederken yüzeye çıkmaktadır. Krizlerle kurulan bu simbiyotik ilişki, olay seti ve kanaat teknisyenlerinin söylemlerinde takip edilebilmektedir. 2013-2017 periyodunda incelenen olay setinden hareketle söylemek gerekirse, gazete köşe yazılarında siyasal tartışmanın sınırlarını komplo teorisi formu belirlemektedir. Bu formun sistematik kullanımı, esnek koşullara uyum sağlayan söylemi kurmayı ve düşman yaratmaya dönük gerekli güncellemeyi kolaylaştırmanın yanında, uzun vadeli olan bir geçiş sürecini yapılandırmayı da mümkün kılmaktadır.

Sürekli değişen koşullarla uyumlu bir genel iradenin sınırlarını çizmek, sınırları esnek bir politik söylem stratejisi oluşturmayı gerekli kılmaktadır. Söylem düzeninde kullanılan strateji itibarıyla bugünü geçmişe götüren ve geleceği bugüne çeken esnek bir zaman yönetimi söz konusudur. Bellek de bu süreçte yeniden inşa edilmekte, neyin unutulacağı neyin hatırlanacağı ve tüm bunların nasıl yapılacağı komplo teorisinin sunduğu vasat ile olanaklı kılınmakta ve bu durum idari bakımdan rasyonaliteyi de sağlamaktadır. Komplo teorisi sınıflandırıldığı bilgi türü bakımından doxa olsa da, irrasyonel görülse de iktidar stratejileri bakımından yönetim rasyonalitesine denk düşen bir kullanımdır. Siyasalın hissiyatı korku, gelecek kaygısı ve hınç almaya indirildiğinde komplo teorisi formunu güvenlikçi söylem örüntüsüyle kullanmak elverişli hale gelmektedir. Bunu yaptırıma taşımak için bazen olağanüstü koşullar yaratılmış bazen de yaşanan 'kriz fırsata çevrilerek' olağanüstü halin meşruiyeti kurulmuştur. Modern Türkiye Cumhuriyeti'nin merkezileşmesi sürecinde şekillendirilmiş olan devlet-yurttaş ilişkisi ve onu yeniden üreten duygulanım, bugün Yeni Türkiye tahayyülünün politik söyleminde güncellenmekte ve yine ağırlıklı biçimde komplo teorisi formunun işleyiş mantığına paralel biçimde düzenlenmektedir. Köşe yazarlarının yazılarındaki söylem düzeninin komplo teorisi formuna içkin olması ve bu doğrultuda sistematik bilginin üretilmesi, medya-sermaye-devlet füzyonunun Yeni Türkiye'nin kurucu bir unsuru olarak bilgi-iktidar ilişkisinde ve toplumsal denetimin sağlanmasında oynadığı role de işaret etmektedir.

Medya-sermaye-devlet ilişkisine bakıldığında kanaat teknisyenlerinin konumu, onların alandaki pozisyonları hakkında temel bir bilgi vermektedir; sahip oldukları sermaye bileşkesi ve habitus da alandaki pozisyonlarından kaynaklanmaktadır. Alandaki konumlarını var etmek ve sürdürmek için kurdukları söylemin komplo teorisi formu ile sınırlı kalması yapı-fail arasındaki güçlü yeniden üretim ilişkisini ortaya koymaktadır. Diğer bir ifadeyle doxazoflar, doxic düzende var olmak ve onu yeniden üretmek üzere sembolleri kullanmaktadır. Dolayısıyla komplo teorilerini öne süren kanaat teknisyenlerinin kriz anlarında komplocu zihniyetle sistematik biçimde üretim yapıyor olması, onların idari akılla kurmuş oldukları bilgi-iktidar ilişkisini de göstermektedir. Bir olayın toplumsal bağlamından kopuk biçimde komplocu bir kavrayışla anlamlandırılması, kanaat teknisyeninin söylem üretirken ele verdiği habitusu ile egemenlerin habitusu arasındaki bütünlüklü şiddet ilişkisinin ortak iktidar stratejisinden beslendiğini işaret etmektedir. Kaldı ki, alanla kurdukları ilişki de bunu gerektirmektedir. Politik söylemin komplo teorisi formuna özdeş sınırlarda kalması salt egemen iktidarı değil, karşı-iktidar oluşumlarının siyaset üretimini de yapılandırmaktadır. Bu noktada ana akımlaşan politik bilgi ve bilme formlarının hangi iktidar ilişkileri kurgusunda kullanılıp yayıldığıнын politik bir sorun olarak kavranması, siyasalın ne olduğuna dair soruları gündeme taşıyacak ve komplocu vasatın üretiminden kurtaracaktır.

Sonnotlar

¹ Bu makale, Yağız Alp Tangün tarafından yazılan, Prof. Dr. İsmet Parlak tarafından yürütülen “Bilgi ve İktidar İlişkisinde Yönetimselliğin Bir Aracı Olarak Komplo Teorileri: 2013’ten 2017’ye Gazete Köşe Yazıları Üzerine Bir inceleme” başlıklı tez çalışmasından üretilmiştir.

² <https://www.merriam-webster.com/dictionary/cui%20bono>.

³ Bilhassa 2010 sonrasında *Yeni* Türkiye mottosuyla başlayan süreçte “büyük resmi görmek, üst akıl, algı operasyonu” (Bora, 2018) gibi siyasi dilin gündelik kullanımında sıkça karşılaşılan ifadeler, İslamcı-muhafazakâr iktidarın *Batı* ile hesaplaşmasına atf yapmaktadır.

⁴ “Lafın tamamı akıllıya denmez. Gezi bir provaydı. Başaramadılar. 17/25 Aralık yargı üzerinden bir darbe teşebbüsüyü. Başaramadılar. Sonra devreye tekrar Kandil’i aldılar. Uludere’yi FETÖ’cü kalleşlerle bombaladılar. [...] Rus uçağını düşürdüler. Türkiye en güçlü partnerini kaybetmiş diye. MİT tırlarına operasyonu ‘Türkiye İŞİD’e destek veriyor!’ algısını desteklemek için yaptılar” (M. Metiner, 11.08.2016).

⁵ “Bir de Muhsin Yazıcıoğlu suikastını gerçekleştiren çeteyi deşifre etmezseniz, bu tür tezgahları hazırlayıp uygulamaya koyan birileri görevleri başında olduğu sürece her an her şey olabilir... Yazıcıoğlu’nun infaz emrini verenlerle, Taksim Gezi parkındaki olayları planlayanlar, aynı çevreler olabilir!” (A. Dilipak, 03.06.2013).

⁶ “Başbakan da son dönemdeki her konuşmasında şu gerçeği vurguluyor: Türk siyasetini dışarıdan dizayn etmek isteyen karanlık yapılanmanın kurduğu tezgâhlar Baykal’a yapılan kalleş komployla başladı. Alçakça bir komployla montaj bir kasetle Baykal’ı indirme operasyonu başarıya ulaştı” (R.O. Kütahyalı, 04.01.2014).

⁷ “Adımın Rasim Ozan olduğu gibi Rus uçağının düşürülmesi olayının bir Fethullahçı provokasyonu olduğunu biliyorum. Açık itiraf etmek gerekirse Fethullahçı örgütün bu Rus uçağı operasyonu Türkiye’ye ciddi zararlar vererek yalnızlaşmayı artırdı. F-16 pilotlarının bile en az yüzde 50’sinin Fethullahçı olduğuna dair çok sağlam raporlar var” (R. O. Kütahyalı, 17.07.2016).

Kaynakça

Açıkkel F (1996). ‘Kutsal Mazlumluğun’ Psikopatolojisi. *Toplum ve Bilim*, 70, 153-198.

Akay A (2014). Polisiye Roman ve Gizlilik. *Teorik Bakış*, 5, 91-97.

Aktay Y (2011). *Korku ve İktidar*. İstanbul: Pınar Yayınları.

Altun M ve S Erensü (2014). Mağdur-Muktedirden, Paralel Cadıya: Komplo Teorilerini ve Güncel Siyaseti Antropolojinin Koridorlarında Aramak. *Teorik Bakış*, 5, 75-90.

Barkun M (2003). *A Culture of Conspiracy*. California-London: University of California Press.

- Basham L (2006). Living with the Conspiracy. İçinde: D Coady (Ed.), *Conspiracy Theories, The Philosophical Debate*, Hampshire-Burlington: Ashgate Publishing, 61-75.
- Başaran B (2012). Batı Düşünce Tarihi İçerisinde Komplo ve Kuramları. (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Baştürk E (2014). Mağduriyet ile İktidar Arzusu Arasında Türk Sağı: Komplocu Bir Söylemin Anatomisi. *Teorik Bakış*, 5, 117-150.
- Baykan T S (2008). Milli Teyakkuz Zihniyeti ve Bileşenleri. *Birikim*, 235, 42-48.
- Bezirgan Arar Y (2018). Komplo Zihniyetinin Dilsel Stratejileri: Muhafazakâr Basının Gezi Parkı Haberlerindeki Komplo Söylemi Üzerine Bir Analiz. *Toplum ve Bilim*, 143, 174-208.
- Bora T (2018). *Zamanın Kelimeleri Yeni Türkiye'nin Siyasî Dili*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bourdieu P (1977). *Outline of a Theory of Practice*. Trans. Richard Nice, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu P (1990a). *In Other Words*, Trans. Matthew Adamson, Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu P (1990b). *The Logic of Practice*. Trans. Richard Nice, Standford: Standford University Press.
- Bourdieu P (1991). *Language and Symbolic Power*. Trans. G Raymond and M Adamson, Cambridge: Harvard Univesity Press.
- Bourdieu P (1994). Rethinking the State: Genesis and Structure of the Bureaucratic Field. Trans. L J D Wacquant and S Farage, *Sociological Theory*, 12(1), 1-18.
- Bourdieu P (1998). *The State Nobility*. Trans. Lauretta C Clough, Oxford: Polity Press.
- Bourdieu P (2000). *Televizyon Üzerine*. Çev. Turhan Ilgaz, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bourdieu P. ve R Chartier (2014). *Sosyolog ve Tarihçi*. Çev. Zuhâl Karaca, İstanbul: Açılım Kitap.
- Bourdieu P (2015). *Pratik Nedenler*. Çev. H U Tanrıöver, İstanbul: Hil Yayın.
- Bourdieu P (2017). *Karşı Ateşler*. Çev. Sertaç Canbolat, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Bozarslan H (2004). 'Komplo Teorileri' Üzerine Tartışmalara Bir Katkı. *Birikim*, 183, 19-24.
- Bratich J Z (2008). *Conspiracy Panics, Political Rationality and Popular Culture*. New York: State University of New York Press.
- Byford J (2011). *Conspiracy Theories: A Critical Introduction*. London-Newyork: Palgrave Mcmillan.
- Campbell C (2013). *Günah Keçisi*. Çev. Gizem Kastamonulu, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Coady D (2006). An Introduction to the Philosophical Debate About Conspiracy Theories. İçinde: D. Coady (Ed.), *Conspiracy Theories, The Philosophical Debate*, Hampshire-Burlington: Ashgate Publishing, 1-11.

Çeğin G ve G Özpolat (2016). Tabiyet ve Simgesel Şiddet Kavramları Üzerinden Foucault ve Bourdieu'yü Birlikte Okumak. *Praksis*, 42, 683-695.

Ertür B (2016). The Conspiracy Archive: Turkey's deep state trial. İçinde: S. Motha and H Van Rijswijk (Eds.), *Law, Violence, Memory: Uncovering the Counter-Archive*, Abingdon: Routledge, 177-194.

Foucault M (2017). *Hermönetiğin Kökeni*. Çev. Şule Çiltaş Solmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Goffman E (2014). *Damga Örselenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar*, Çev. Ş Geniş, L Ünsaldı, S N Ağırnaslı, Ankara: Heretik Yayıncılık.

Göker E (2011). Komplo Teoriciliğinin Tuhaf Sabitfikiri. İçinde: B. Ertür (Haz.), *Komplo Kullanma Kılavuzu*, İstanbul: Sharjah Sanat Vakfı, 60-70.

Hepkon H (2007). *Komplo Teorileri Tarihi*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Karaosmanoğlu K (2009). Bir Komplo Söyleminden Parçalar: Komplo Zihniyeti, Sıradan Faşizm ve New Age. *Kültür ve İletişim*, 12 (1), 95-126.

Kaya A (2016). Pierre Bourdieu'nün Pratik Kuramının Kilidi: Alan Kavramı. İçinde: G Çeğin, E Göker, A Arlı ve Ü Tatlıcan (Der.), *Ocak ve Zanaat*, İstanbul: İletişim Yayınları, 397-419.

Moskovici S (1996). Yabancı Parmağı-Komplo Zihniyeti. Çev. Hacer Harlak, *Birikim*, 90, 45-59.

Mücen B (2016). Sabitfikirlerle Yüzleşen Bilimsel Tutum. İçinde: G Çeğin, E Göker, A Arlı ve Ü Tatlıcan (Der.), *Ocak ve Zanaat*, İstanbul: İletişim Yayınları, 421-435.

Parlak İ (2009). Türk Yazılı Basınında Batı Kimliğinin İnşası: Karikatür Krizi Örneği. İçinde: İ Parlak (Ed.), *Medyada Gerçekliğin İnşası: Türk Medya Söylemine Eleştirel Bir Bakış*, Konya: Çizgi Kitabevi, 179-226.

Parlak İ (2015). Yerel Seçimler Ulusal Düşmanlar. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 70 (3), 507-540.

Parlak İ ve N Değirmenci (2015). Zaman Gazetesi Köşe Yazarlarının Bir Rol Değişim Göstergesi Olarak Bourdieücü Bağlamda Söylemsel Dönüşümleri (2011'den 2014'e). *Galatasaray Üniversitesi İleti-ş-im Dergisi*, 23, 9-38.

Parlak, İ ve P Uz (2016). Mağdur/Mazlumdan Mağrur/Muktedir 30 Mart Seçimleri. *Düşünen Siyaset*, 30, 69-106.

Parlak İ ve Y A Tangün (2018). Güvenlik Teçhizatı Olarak Komplo Teorileri ve Kanaat Teknisyenlerinin Rolü. *Toplum ve Bilim*, 146, 5-31.

Tangün Y A ve İ Parlak (2020). Politik Söylemin 'Komplo Teorisi Formu'na Özdeş Sınırları: Kanaat Teknisyeni, Habitus ve İktidar Stratejileri. *Mülkiye Dergisi*, 44 (2), 287-320.

- Popper K (2006). The Conspiracy Theory of Society. İçinde: D. Coady (Ed.), *Conspiracy Theories, The Philosophical Debate*, Hampshire-Burlington: Ashgate Publishing, 13-15.
- Spark A (2000). Conjuring Order: The New World Order and Conspiracy Theories of Globalization. *The Sociological Review*, 48 (2), 46–62.
- Swartz D (2015). *Kültür ve İktidar*, Çev. Elçin Gen, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Taşkale A R (2015). *Neoliberal ve Militarist Post-Politika*. Çev. Müge Serin, Ankara: Nota Bene Yayınları.
- Tepeli A D ve İ Demirok (2014). Kaygıdan Komploya: Psikoloji Teorileri Açısından Komplo Teorilerine Dair Bir Giriş. *Teorik Bakış*, 5, 46-74.
- Türk B (2013). ‘Yedirmeyeceğiz...’: Akp, Komplo Mantığı ve Siyasal Paranoya, *Birikim*, 291-292, 49-54.
- Türk B (2016). ‘Sihirden Nefret Eden Bir İlüzyonist’: Bourdieu, Gelenek ve İdeoloji. İçinde: G Çeğin, E Göker, A Arlı ve Ü Tatlıcan (Der.), *Ocak ve Zanaat*, İstanbul: İletişim Yayınları, 605-626.
- Üstel F (2016). *Makbul Vatandaşın Peşinde*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- van Dijk T (1988a). *News Analysis: Case Studies Of International And National News In The Press*. Hillsdale and New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- van Dijk T (1988b). *News As Discourse*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- van Dijk T (1994). Söylemin Yapıları ve İktidarın Yapıları. İçinde: M Küçük (Ed.), *Medya, İktidar, İdeoloji*, Ankara: Ark Yayınevi, 271-327.
- van Dijk T (2006). Ideology and Discourse Analysis. *Journal of Political Ideologies*, 11 (2), 115-140.
- Wood G (1982). Conspiracy and the Paranoid Style: Causality and Deceit in the Eighteenth. *The William and Mary Quaterly*, 39 (3), 401-441.
- Yılmaz Z (2017). The AKP and the Spirit of the ‘new’ Turkey: Imagined Victim, Reactionary Mood, and Resentful Sovereign. *Turkish Studies*, 18 (3), 482-513.
- Yılmaz Z (2018). *Yeni Türkiye’nin Ruhü*. İstanbul: İletişim Yayınları.

İncelenen Köşe Yazıları

- Alçı N (2013). Kanal İstanbul ve 3. Havaalanı’na Dikkat! *Milliyet*, 16 Haziran.
- Alçı N (2013). 17 Aralık Süreci ve Liberaller. *Milliyet*, 21 Aralık.
- Alçı N (2013). 28 Şubat’tan Ne Farkı Var? *Milliyet*, 28 Aralık.

- Alçı N (2014). Cemaat Türkiye'ye İhanet Mi Ediyor? *Milliyet*, 11 Ocak.
- Alçı N (2014). Cemaatin Benzediği 3 Düşman. *Milliyet*, 1 Şubat.
- Alçı N (2017). 27 Mayıs Öncesi Sokaklarını Hatırlamak. *Habertürk*, 21 Haziran.
- Çakır E (2013). Erdoğanfobikler! *Star*, 9 Haziran.
- Çakır E (2013). Genç Anne Z. D.'ye Yapılan Şiddetin Delili Nerde? *Star*, 16 Haziran.
- Çakır E (2014). Tahir'ul Kadri Olmadıysa Hasan Sabbah Vereyim! *Star*, 2 Şubat.
- Çakır E (2014). Oğlum Ne Yaptı Size? *Star*, 9 Şubat.
- Dilipak A (2013). Topyekun Savaş. *Yeni Akit*, 1 Haziran.
- Dilipak A (2013). Erdoğan'ın Ayağında Üç Pranga. *Yeni Akit*, 2 Haziran.
- Dilipak A (2013). Kaldığımız Yerden Devam. *Yeni Akit*, 3 Haziran.
- Dilipak A (2013). Made In USA! *Yeni Akit*, 18 Haziran.
- Dilipak A (2013). Allah Belanızı Versin. *Yeni Akit*, 21 Aralık.
- Dilipak A (2013). Şimdi Ne Yapmalı? *Yeni Akit*, 31 Aralık.
- Dilipak A (2016). Orduda ve Kamuda Bu Kadar FETÖ'cü Var Mı? *Yeni Akit*, 21 Temmuz.
- Dilipak A (2016). Olağanüstü Durum, Olağanüstü Hal. *Yeni Akit*, 22 Temmuz.
- Dilipak A (2017). Halep Oradaysa Arşın Burada! *Yeni Akit*, 11 Temmuz.
- Kaplan Y (2013). İplerin Bu Ülkenin Çocuklarının Elinde Olduğunu Mu Sanıyorsunuz Hâlâ? *Yeni Şafak*, 2 Haziran.
- Kaplan Y (2013). Ok Yaydan Çıkmadan, Türkiye, Derhal Erken Seçimlere Gitmeli. *Yeni Şafak*, 17 Haziran.
- Kaplan Y (2014). Selefilere, Mısır'ı Nasıl Batırdılarsa Cemaat de Türkiye'yi Öyle Batırıyor! *Yeni Şafak*, 10 Ocak.
- Kaplan Y (2014). On Emir. *Yeni Şafak*, 24 Ocak.
- Kaplan Y (2016). Âleme Nizam Verecek Bir Millet, Ne İletlerle Boğuşturuluyor, Görüyorsunuz! *Yeni Şafak*, 18 Temmuz.
- Kaplan Y (2016). Uyarıyorum: 15 Temmuz Saldırısının 2. Dalgası Geliyor. *Yeni Şafak*, 14 Ağustos.
- Kaplan Y (2017). Laiklik Pompalanacak, 15 Temmuz Ruhunu Bombalanacak, Alevi Meselesi Kaşınacak. *Yeni Şafak*, 3 Temmuz.
- Kütahyalı R O (2013). 17 Aralık Vesayet Zihniyetinin Anatomisi. *Sabah*, 19 Aralık.

- Kütahyalı R O (2013). Emniyet-Yargı Cuntası ve Doğan Medya. *Sabah*, 21 Aralık.
- Kütahyalı R O (2013). Demokrasi İçin Büyük İttifak Yapmak Zorundayız. *Sabah*, 28 Aralık.
- Kütahyalı R O (2014). Deniz Baykal'a Yapılan Kaset komplosunun Anlam ve Önemi. *Sabah*, 4 Ocak.
- Kütahyalı R O (2014). Bahriye'ye Kumpas ve Atatürkçülere Çağrı. *Sabah*, 28 Ocak.
- Kütahyalı R O (2016). 15 Temmuz Bir Destandır, Bir Destan. *Sabah*, 17 Temmuz.
- Kütahyalı R O (2016). 15 Yılın Hikâyesi. *Sabah*, 15 Ağustos.
- Kütahyalı R O (2017). TSK, Kamuoyu ve CHP Yürüyüşü. *Sabah*, 28 Haziran.
- Metiner M (2013). Başbakanı Yedirmeyiz. *Yenişafak*, 6 Haziran.
- Metiner M (2013). Kutuplaştıran kim, Otoriter Olan Kim? *Yenişafak*, 11 Haziran.
- Metiner M (2013). İkinci Gezi Operasyonu. *Yenişafak*, 19 Aralık.
- Metiner M (2014). Kumpas ve Karartma. *Yenişafak*, 18 Şubat.
- Metiner M (2016). Sen Bizi Bırakıp Kaçmadın! Ölümüne Arkadayız! *Star*, 8 Ağustos.
- Metiner M (2016). Pensilvanya-Kandil Kardeşliği/Kalleşliği. *Star*, 11 Ağustos.
- Metiner M (2017). Berberoğlu Bahane. *Star*, 17 Haziran.
- Metiner M (2017). FETÖ Hilesi: Mızrakların ucundaki Adalet! *Star*, 22 Haziran.
- Metiner M (2017). İhanet Kol Geziyor ülkemde; Kimi Gazeteci, Kimi Siyasetçi Sözde. *Star*, 29 Haziran.
- Yaşar B (2016). Bak Sen Şu Birleşik Arap Emirlikleri'ne. *Türkiye*, 13 Ağustos.
- Yaşar B (2017). BAE, O Gazeteciye Kaç Bin Dolar Ödedi? *Türkiye*, 22 Haziran.

Türk-İş'te Sosyal Demokrat Muhalefet ve DİSK'e Yönelim: (1970-1975)

Ece Göktürk, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi,
ORCID: 0000-0003-2183-840 e-posta: ecedgokturk@gmail.com

Özet

1952 yılında kurulan ve Türkiye'nin ilk işçi konfederasyonu olma özelliği taşıyan Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş), kendi içine yaşanan fikir ayrılıkları neticesinde birçok kırılma yaşamıştır. Bu kırılmaların en büyüğü kuşkusuz 1967 tarihinde Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (DİSK) kurulması olmuştur. Ancak DİSK'in kuruluşu ile Türk-İş'te sular durulmamıştır. Ağırlıklı olarak TİP'e yakın sendikacıların DİSK'i kurarak Türk-İş'ten ayrılmasının ardından bu kez Türk-İş içinde CHP'li ve sosyal demokrat sendikacıların muhalefeti belirginleşmeye başladı. Türk-İş'in çeşitli politikalarına karşı çıkan bazı Türk-İş üyesi sendikalar 1971 yılı başlarında örgütlü ve sistemli bir eleştiri süreci olan "Sosyal Demokrat Hareket" başlattı. Sosyal demokrat hareket Türk-İş'i, çalışanların yanı sıra toplumun da sorunlarına çözüm arayan "siyasi bir güç" haline getirmek amacı taşımıştır. Bu çalışmanın amacı bu hareketi oluşturan sosyal demokrat sendikaların sistemli eleştirilerini ve sürecin sonunda DİSK'e yönelimlerini incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Türk-İş, DİSK, Sosyal Demokrat Muhalefet, Dörtler Raporu, On İki Raporu

Social Democratic Opposition in Türk-İş and Its Direction Towards DİSK

Abstract

Confederation of Turkish Trade Unions (Türk-İş), which is the first confederation of workers in Turkey and was founded in 1952, has experienced many breakdowns as a result of the internal disagreements. The biggest of these breakdowns was undoubtedly the establishment of Confederation of Progressive Trade Unions of Turkey (DİSK) in 1967. However, with the establishment of DİSK, things did not calm down in Türk-İş. After the split of trade unionists who were mainly close to Turkish Labour Party (TİP) from Türk-İş, who then founded DİSK, the opposition of social democrat trade unionists supporting Republican People's Party (CHP) became clearer within Türk-İş. In early 1971, some

Türk-İş affiliated trade unions, which opposed the various policies of Türk-İş, launched the “Social Democratic Movement” which was an organized and systematic process of criticism. The social democratic movement aimed to turn Türk-İş into a ‘political force’ seeking solutions to the problems of the society as well as employees. This study aims to examine the systematic criticisms of the social democratic trade unions that formed this movement, and their orientation towards DİSK at the end of the process.

Keywords: Türk-İş, DİSK, Social Democratic Opposition, Report of Four, Report of Twelve

Giriş

1952 yılında Türkiye sendikal tarihinin en kapsayıcı üst örgütü olarak Türk-İş kuruldu. Türk-İş’in kuruluşuna giden yolun uzun bir birikimin sonucu olduğu görülmektedir. 1960’lı yıllarda Türkiye sendikal hareketinde yaşanan farklılaşma güç kazanmıştır. İktidarla uyum içinde olan “1947 sendikacılığı” olarak da bilinen sendikacılığa karşı, “kökleri 1946 sendikacılığına uzanan mücadelecî sendikacılık” 1960’ların başlarında ortaya çıkmıştır. 1961 yılında on iki sendikacı Türkiye İşçi Partisi’ni (TİP) kurmuş, TİP’li sendikacılar ile Türk-İş yöneticileri arasında anlaşmazlıklar ve gerilimler yaşanmış, daha sonra bu sendikaların içinde yer alan dört sendika Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu’nu kurmuştur (Çelik, 2018).

1960 sonrasında gerek sendika liderleri arasında şahsi anlaşmazlıklardan doğan sürtüşmeler, gerekse Türk-İş’in bazı sosyal olaylar karşısında kayıtsız kalarak kimi sendikaların başlattığı grevlere destek vermemesi, Türk-İş’in benimsediği partiler üstü sendikacılık anlayışından farklı bir sendikacılık anlayışını benimsemesi, Türk-İş içindeki TİP’e yakın sendikacıların başında olduğu bazı sendikalara karşı yeni sendikalar kurdurulması, ABD’den yardım alınması gibi gerekçelerle 13 Şubat 1967 tarihinde DİSK kuruldu (DİSK, 1967). Ancak DİSK’in kuruluşunun ardından da Türk-İş’te muhalefet devam etti. TİP’e yakın sendikacıların ayrılmasının ardından bu kez Türk-İş içinde CHP’li ve sosyal demokrat sendikacıların muhalefeti belirginleşmeye başladı.

Bu çalışmanın amacı Türk-İş içinde 1970’li yıllarda hız kazanan sosyal demokrat muhalefetin sistemli eleştirilerini ve mücadele sürecinin sonunda Türk-İş içindeki başarısızlığı ile DİSK’e yönelimini ele almaktır.

Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu’nun (Türk-İş) Kuruluşu

Türk-İş’in Kuruluşu ve Yaşanan Ayrışmalar

Türk-İş’te 1970’lerde ciddi bir çıkış yapan sosyal demokrat muhalefetin köklerini Türk-İş’in kuruluş yıllarına ve daha öncesine götürmek mümkündür. Türk-İş’in kuruluşu sırasındaki farklılıklara göz attığımızda ciddi farklılıklar ve gerilimler olduğunu görüyoruz (Çelik, 2010; Koç 2019).

Türkiye’de işçi hareketleri 1952 yılına kadar taban örgütler olarak sendikalar, tepe örgütler olarak da sendikal birlikler ve federasyonlar olarak sürmüştür. Konfederasyon kurma düşüncesi zaman zaman gündeme gelmiş ancak var olan sendikaların sayıca yetersizliği ve dağınık oluşu, siyasi yapının konfederasyon kurmaya uygun olmayışı gibi nedenlerle 1952 yılına kadar uygulamaya konamamıştır.

Türk-İş 1952 yılında Türkiye sendikal tarihinin merkezi düzeyde kurulmuş en kapsayıcı üst örgütü olarak kuruldu. Türk-İş’in kuruluşuna giden yolun uzun bir birikimin sonucu olduğu görülmektedir. 1946 sendikalarının bir ulusal çatı örgütü kurma fikrine sahip oldukları bilinmektedir (Çelik, 2010; Güzel, 2016). Aynı şekilde 1947 sendikacılığı da bir işçi sendikaları konfederasyonu kurulmasının zorunlu olduğu fikrine sahipti. 5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun sonrası ilk sendikal çatı örgütü olan İstanbul İşçi Sendikaları Birliği’nin (İİSB) 1948 çalışma raporunda Türkiye İşçi Sendikaları Genel Birliği adıyla ileride muhakkak kurulacak ve kurulması zorunlu olan bir konfederal örgütten söz edilmektedir (1948: 21). İstanbul Milli İşçi Sendikaları Birliği (İMİSB) de “Türkiye çapında bir konfederasyon” oluşturulmasını hedefleri arasına koymuştur. Dolayısıyla ulusal ölçekli çatı örgütü fikri bir dış telkiden daha çok sendikalaşma çabalarının doğal sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Çelik, 2010).

1950’li yılların başında, Türkiye’nin siyasi-sosyal hayatını belirleyen iki önemli nokta, Cumhuriyet Halk Partisi’nin çeyrek yüzyılı aşan iktidarının noktalanıp Demokrat Parti’nin büyük bir halk desteğiyle iktidarı alması ve Soğuk Savaş döneminin kamplaşmış dünyasında, Türkiye’nin yerini ABD ve NATO saflarında belirlemesi, Marshall Planından yardım alan ülkeler arasına katılması ve ülkede yoğun bir Amerikan yandaşlığının başlaması olmuştur (Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, 1998: 326). Bu bağlamda Türkiye’nin 1950’li yıllarda batı ile ilişkilerinin ekonomik, siyasi ve askeri alanda gelişmesinin etkisiyle 1951 yılından itibaren Amerikan sendikacılar başta olmak üzere bazı ülkelere ve uluslararası örgütlerden gelen uzmanlar, konfederasyon fikrinin benimsenmesine ve oluşmasına katkıda bulunmuştur (Acar, 2007).

Yerel sendika birliklerinin ve sendikaların ulusal ölçekte bir üst örgüte kavuşması yönündeki ilk adım 1952’de atıldı. Nisan ayında Bursa’da yapılan bir toplantıda bir konfederasyon kurulması kararlaştırıldı. Konfederasyonun adını daha sonra uzun yıllar DİSK sekreterliği yapacak olan Kemal Sülker önerdi (Koç, 2010:169). Türk-İş, 31 Temmuz 1952’de Ankara’da resmen kuruldu. Türk-İş’in ilk ana tüzüğünde “işçi sınıfı” kavramı yer alıyordu. Türk-İş’in ilk ana tüzüğü taslağını sosyalist bir sendikacı olan ve daha sonra TİP kurucuları arasında yer alacak ve DİSK’in çalışmalarında bulunacak Şaban Yıldız hazırlamıştı (Çelik, 2010). Yıldız Türk-İş’in ilk idare heyetinde Genel Sekreter olarak yer aldı. Türk-

İş'in kuruluşundan 6 Eylül 1952'de İzmir'de toplanan 1. Genel Kurulu'na kadar geçen dönemde Konfederasyon yönetiminde sosyalistlerin ve sınıf sendikacılığı ilkelerinin küçümsenemeyecek derecede etkili olduğu bilinmektedir. Ancak ilk genel kurulda bu etki üst yönetimden tamamen silindi (Koç, 1986a: 43).

Türk-İş'in kuruluşu öncesinde İİSB'de ve Türk-İş'in kuruluşu sonrasında 1950'li yıllarda Türk-İş içinde farklılaşmalar ve gerilimler yaşanmış, bunların sonucunda çeşitli kanatlar ortaya çıkmıştır. 1947 sonrası, 1960'a kadar temel ayrışma CHP ve DP ekseninde olmuştur. DP ve CHP'li sendikacılar arasında büyük gerilimler yaşanmıştır. Bu gerilimlere CHP ve DP dışı sendikacılar ve kendine yön arayan sendikacılar (Kemal Türkler, Rıza Kuas, Avni Erakalın, İbrahim Güzelce gibi) da dahil olmuştur.

Türkiye sendikacılığı açısından ABD etkisi, Türk-İş'in kuruluş yıllarını da içinde barındıran 1950'li yıllarda daha sınırlıyken, 1960'lı yıllarda artmıştır (Çelik, 2010). Sendika hareketi üzerinde ABD ve NATO bloğu etkisi neredeyse tartışmasız bir gerçekse de söz konusu etkinin derecesi tartışmalara konu olmuştur. Bu açıdan Türk-İş'i bir ABD operasyonu olarak tanımlayan görüşlere de rastlamak mümkündür.

Türkiye sendikal hareketi, kurduğu uluslararası ilişkiler aracılığıyla Avrupa işçi hareketinin militan kitle mücadeleleri geleneğini değil, ABD'nin az gelişmiş ülkeler için oluşturduğu güdümlü sendikacılık modelini, ABD'deki Gompers Sendikacılığının ilkel ve çarpık biçimini öğrenmiştir (Koç, 1986b: 36). Koç'a göre (1986b: 39) Türk-İş, işçilerin yoksulluğa ve kötü çalışma koşullarına tepkisi ve siyasal partilerin işçilerin oylarını kapma mücadelesi temelinde, solcuların sınıf sendikaları örgütlenme çabalarından kısmen etkilenerek kurulmuş sendikaların, ABD müdahalesiyle hızlanan bir süreç sonucu birleşmesiyle oluşmuştur. Ancak bu etkinin varlığının, Türk-İş'in başlı başına bir ABD operasyonu olarak tanımlamaya yetmeyeceği görüşündeyiz.

Kuşkusuz Amerikalı ve Avrupalı sendikacılar Türk-İş'in kuruluşuyla yakından ilgilenmişlerdir. 1951 yılının mart ayında Türkiye'ye ilk ziyaretini yapan Irving Brown yerel ve bölgesel düzeydeki bütün gelişmelerin bir konfederasyon oluşumuna doğru gittiğini bildirmiştir (Çelik, 2010: 245). AFL Avrupa temsilcisi ve UHİSK/ICFTU Yürütme Kurulu üyesi olan Irving Brown, İstanbul İşçi Sendikaları Birliği yöneticileri ile görüşmeler yapmıştır. Brown bu görüşmelerde konfederasyon konusunu gündeme getirmiş, kurulacak konfederasyonun UHİSK üyesi olması durumunda aidat ödemeyeceğini ve maddi destek alacağını belirtmiştir. Brown, Türk-İş'in kuruluşunda ABD'nin rolüne ilişkin bir soruya "Biz Türkiye'ye gelmeden önce, işçiler sendikalarını kurmuşlardı. Sendikalar vardı. Ben de kurmadım, Türkiye'ye geldiğimde sendikaları kurulmuş buldum. Biz, tüm ülkelerde olduğu gibi bir ulusal birlik sendika olması iyidir dedik" yanıtı ile ABD ve Türk-İş ilişkisinin abartılmasına itiraz etmiştir (Çelik, 2010: 245).

Kanaatimizce de ABD'nin Türkiye'de bir konfederasyonun kuruluşuna yönelik gösterdiği ilgi ve yardımı bir ABD Operasyonu olarak görmek doğru değildir. Türk-İş'in kuruluşunu Türkiye sendikal hareketinin tarihinden ayrı düşünmek ve ABD güdümü altında kurulduğunu söylemek doğru olmayacaktır.

Türk-İş'in Kuruluşunda Sınıf Sendikacılığı İzleri

Türk-İş'in kurucu örgütleri Ankara İşçi Sendikaları Federasyonu, Bursa İşçi Sendikaları Birliği, Eskişehir Sakarya Bölgesi İşçi Sendikaları Federasyonu, İstanbul İşçi Sendikaları Birliği, İzmir İşçi Sendikaları Birliği, Karadeniz Bölgesi İşçi Sendikaları Federasyonu, Türkiye Taşıt İşçileri Federasyonu (TİF), Otel Lokanta ve Eğlence Yerleri İşçileri Sendikaları Konfederasyonu (TOLEYİS) ve Tekstil ve Örne Sanayi İşçileri Sendikaları Federasyonu (TEKSİF)'dur.

1952 yılının temmuz ayından önce, kurucu örgütlerden olan TEKSİF' in I. Genel Kurulunda, bir konfederasyon komisyonu oluşturulmuştur. Komisyona daha sonra TOLEYİS'den temsilciler de dâhil edilmiştir. Yapılan toplantıda yeni kurulacak konfederasyonun yapısı tartışılmış, oluşturulacak konfederasyon için bir tüzük hazırlanmıştır. 31 Temmuz 1952 tarihinde belirlenen tüzük Ankara Valiliği'ne verilmiş ve Türk-İş resmen kurulmuştur (Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, 1998: 325).

Türk-İş ilk kurulduğunda ülkedeki 248 sendikanın 162'sini, kurulduğu dönemde yürürlükte olan 3008 sayılı İş Kanunu'na tabi olarak çalışan 450 bin işçinin %30'unu örgütlemiştir (Tokol, 2012: 65). Türk-İş'in İlk Olağan Genel Kurulu 69 delegenin, ulusal ve uluslararası temsilcilerin ve siyasilerin katılımıyla 6 Eylül 1952 tarihinde İzmir'de toplanmıştır. Genel Kurulda Genel Başkanlığa İsmail ARAS, Genel Sekreterliğe Muammer Özerkan, Genel Saymanlığa İsmail Aras seçilmiştir (Koç, 2019).

Türk-İş'in ilk yönetiminin resmi görüşü olması bakımından, Genel Kurulda sunulan '*Muvakkat İcra Kurulu Raporu*' önem taşımaktadır. Kemal Sülker ve Şaban Yıldız tarafından hazırlandığı bilinen bu raporda hükümetlerin sendikal yaşama müdahaleleri ve değişen şartlara rağmen baskıcı tutumu şu şekilde özetlenmiştir (Koç, 1986a: 42):

Hükümet partisi 1927'de ana tüzüğünün 40. maddesiyle kendi kendine bazı hükümler kabul etmiştir. Bu hükümlerle parti, bütün siyasi içtimai teşekkülleri kontrolü altına almış, 1932'den itibaren de 'tek parti-tek şef- tek millet' parolası ile işçi sınıfı ve realitesini inkâra başlamıştır. Bu zihniyet hükümetin iktisadi politikasında da kendini göstermiş ve işçilerin toplu halde bulundurulmaması için de endüstri tesislerini birçok şehre dağıtmıştır. Parti 1935'de bir işçi ve Esnaf Birliği kurmuş ve bu birlik vasıtasıyla işçi ve sınıfı rejime bağlı ve faydalı kılmaya gayret etmiştir.

Nihayet İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ve Birleşmiş Milletler Şartı Büyük Millet Meclisinde kabul edilmek suretiyle yeni bir devir açılmıştır. İnsan haklarına aykırı olarak sınıf esasına özel dernek kurma yasağı, Cemiyetler Kanununun değiştirilmesiyle ortadan kaldırılmıştır. Bunun üzerine çeşitli siyasi partiler kurulmuş, çeşitli sendikalar faaliyete geçmiştir. Ancak sıkıyönetimin İstanbul'da hala hüküm sürmesi, Hükümetin bu faaliyetleri kısa sürede durdurucu tedbirlere başvurmasına imkân vermiştir. Parti ve sendikalar kapatılmıştır. Hükümet sendikaları kendi kontrolünde bulundurabilmek ve işçilerin geniş ölçüde faaliyetlerini önleyebilmek için alelacele bir kanun hazırlamış ve Meclis Sendikalar Kanunu'nu kabul etmiştir.

Kurul sonucunda çeşitli kararlar alınmış ve sunulan çalışma raporunda öncelikli ele alınacak konular şu şekilde belirtilmiştir (Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, 1998: 327):

Henüz sendika kurulmamış işkollarında sendikalar kurulması, bir şehirde mevcut aynı işkolundaki sendikaların birleştirilmesi, idareciler arasındaki şahsi kırınlıkların giderilmesi, sendikaların mesleki federasyonlarda toplanması, Çalışma Bakanlığı bütçesinin artırılması için hükümet kanalıyla iletişime geçilmesi, Sağlık Bakanlığı'nın sosyal yardımlarla ilgili bütçe ve görevlerini Çalışma Bakanlığı'na devretmesi fikrinin savunulması, Bölge Çalışma Müdürlüklerinde uzmanların, işçilerin iş teftişi ile ilgili görev almasının sağlanması konusunda baskı yapılacağı, İş Kanununun kapsamının genişletilmesi ve bir ana kanun olması yönünde çaba sarf edileceği ve grev hürriyetinin istisnasız tüm işçilere tanınması gereklidir.

Türk-İş'in kuruluşunda ve 1952 yılının Eylül ayındaki ilk Genel Kuruluna kadar İcra Kurulunda da bulunan sınıf sendikacılığı arayışı daha sonraki yıllarda Türk-İş'e bağlı sendikalarda, sendikaların şubelerinde ve işyerlerinde örgütlenme gücünü ve etkinliğini arttırmıştır. Ancak bu gelişim Türk-İş'in icra kuruluna ve politikalarına yansımamış veya yansıtılmak istenmemiştir (Koç, 1986a: 43).

Türk-İş'te Yaşanan Fikir Ayrılıkları ve DİSK'in Kuruluşu

Türkiye sendikal hareketi içinde çeşitli dönemlerde farklılaşmaların ve muhalif hareketlerin ortaya çıktığı bilinmektedir. 1946 ve 1947 sendikacılığı ayrışması bunların en bilineni ve en köklüsüdür. Daha sonra İstanbul İşçi Sendikaları Birliği (İİSB) ile İstanbul Hür İşçi Sendikaları Birliği (İHİSB) ayrışması ve 1960'ların ilk yarısında yaşanan çeşitli ayrışmalar (Türk Hür-İş Konfederasyonu gibi) söz konusu olmuştur. Bütün bu kırılmalar bir yana, Türkiye işçi sınıfı hareketi ve sendikacılığı açısından uzun dönemli etkileri ve ortaya çıkardığı sonuçlar açısından DİSK'in kuruluşu en önemli sendikal yol ayrımıdır. Türk-İş'ten ayrılan sendikaların DİSK'i kurması hızlı ilerleyen bir sürecin sonunda değil, uzun ve birikmiş çeşitli sorunların yarattığı bir kırılmadır (Çelik, 2018).

Türk-İş içinde başlangıçtan beri var olan ve 1950'lerde şiddetlenen sorunlar, 1961 yılında Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) kurulması (Ünsal, 2002) ile yeni bir

boyut kazanmaya başladı. CHP ve DP gibi ana akım siyasi partilerin taraftarı sendikacılar arasında yaşanan Türk-İş içi gerilime, TİP'in kurulmasıyla birlikte TİP'li sendikacılar da katılıyordu. TİP'li sendikacılar daha sonra DİSK'i kuracaktı. TİP'i kuran sendikacıların TİP'in kuruluşuna Türk-İş'i katmaya çalıştıkları ancak bunda başarılı olamadıkları biliniyor. TİP'i kuran sendikacılar daha sonra Türk-İş yöneticileri tarafından kurulmaya çalışılan Türkiye Çalışanlar Partisi (TÇP) girişimi aşamasında da TİP'i yeni parti için devretmeye hazır olduklarını belirtti. Ancak bu birleşme sağlanamayınca TİP sosyalist aydınlara yakınlaşarak yoluna devam etti (Çelik, 2010: 620-621).

TİP'li sendikacılar ile Türk-İş arasındaki ayrışma 1960'lar boyunca devam etti ve zaman zaman yükseldi. Bu dönem boyunca TİP'li sendikacılarla Türk-İş yönetimi arasında sendikal mücadele konusunda büyük görüş farklılıkları yaşandı. Bu görüş farklılıklarının birikimli bir derinliğe ulaşması DİSK'in kuruluşuna giden süreçte büyük pay sahibidir (Çelik, 2018). Mart 1965 Kozlu Direnişi, Ekim 1965 Genel Seçimleri, 1966 Türk-İş Genel Kurulu ve 1966 Paşabahçe Şişecam Fabrikası grevi var olan fikir ayrılıklarını pekiştiren ve ayrışma sürecini hızlandıran konular arasında sayılabilir. Ayrıca çeşitli grev ve örgütlenme çalışmalarında Maden-İş'e karşı Türk-İş tarafından takınılan tutum yarılmayı derinleştirdi. TİP'in kurulmasının ardından uzunca bir süre Türk-İş içinde kalmaya ve Türk-İş'te işçi sınıfının birliğini sağlamaya çalışan TİP'li sendikacılar bu üç gelişmenin art arda gelmesiyle ayrı bir konfederasyon yoluna koyuldular (Çelik, 2010).

1960 sonrasında gerek sendika liderleri arasında şahsi anlaşmazlıklardan doğan sürtüşmeler, gerekse Türk-İş'in bazı sosyal olaylar karşısında kayıtsız kalarak kimi sendikaların başlattığı grevlere destek vermemesi, Türk-İş'in benimsediği partiler üstü sendikacılık anlayışından farklı bir sendikacılık anlayışını benimsemesi, Türk-İş içindeki TİP'e yakın sendikacıların başında olduğu bazı sendikalara karşı yeni sendikalar kurdurulması, ABD'den yardım alınması gibi gerekçelerde DİSK kuruldu (DİSK, 1967).

1965'li yılların başında, Türk-İş içindeki TİP'li sendikacılarla merkeze egemen olan CHP ve AP'li sendikacılar arasında siyasi-ideolojik ve sendikal stratejilere dönük anlaşmazlıklar su yüzüne çıkmaya başlamıştır. Türk-İş Yönetim Kurulu Üyesi ve aynı zamanda TİP Genel Sekreteri olan Rıza Kuas'la Türk-İş İcra Heyeti arasındaki anlaşmazlık mahkemeye kadar gitmiştir.

Türkiye'de toplumsal hareketliliğin yükseldiği, antiemperyalist, anti-Amerikan ve bağımsızlıkçı düşüncelerin geliştiği, TİP'te temsil edilen sosyalist solun TBMM'ne 15 üye sokabilecek güce ulaştığı bir toplumsal siyasal ortamda, Türk-İş'in *geleneksel Amerikan sendikacılığı* çizgisini örgütün bütünlüğünü koruyarak sürdürmesi giderek zorlaşmıştır. Türk-İş'in Çalışanlar Partisi girişiminin başarısızlıkla sonuçlanmasının da etkisiyle Konfederasyonun izlediği partiler üstü politika ilkesi de konfederasyonda çeşitli fikir ayrılıklarına neden olmuştur.

Konfederasyonun 6. Genel Kurulu ülkede toplumsal-sınıfsal bilincin gelişmeye başladığı ve bunun işçi hareketi içinde de gözlemlendiği 1966 yılında gerçekleşmiştir. Türk-İş'in tarihinde dönüm noktası sayılabilecek Paşabahçe grevi sürmekte, TİP hızla gelişmekte ve TİP'in kurucuları olan konfederasyona bağlı sendikalarının yöneticileri ile konfederasyon merkezi arasında çatışmalar sertleşmektedir. Genel kurulda TİP'li delegelerle Türk-İş yöneticiler arasında tartışmalar gerçekleşmiştir ve genel kurulda yapılan seçimin sonucunda TİP'li sendikacılar yönetimde temsil edilmemiştir.

1966 yılında gerçekleşen Paşabahçe Grevi sırasında Petrol-İş, Maden-İş, Lastik-İş, Basın-İş ve Kristal-İş sendikaları, sendikacılık prensip ve disiplinini çiğnedikleri gerekçesiyle geçici olarak konfederasyondan ihraç edilmişlerdir. İhraç edilen bu sendikaların bir kısmı Türk-İş'i büyük bir etkiyle bölerek Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK)'nu kuracak ve ikinci bir işçi konfederasyonunu oluşturacaktı.

Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (DİSK) Kuruluşu

DİSK'in kuruluşu için Türkiye Maden-İş Sendikası Genel Yönetim Kurulu'nun 26 Ocak 1966'da yaptığı toplantı büyük önem taşımaktadır. Maden-İş gerçekleştirdiği bu toplantıda yeni bir konfederasyon kurulması konusunda öncülük yapılmasına ilişkin şu kararı almıştır:

Türk-İş kongresindeki (Mart 1966) neticeye göre, gerekirse kongreden sonra hakiki işçi Konfederasyonunun kuruluşunda Maden-İş olarak öncülük yapılmasına ve bu konuda Genel Yürütme Kurulu'na her türlü idari ve ödeme yetkisinin verilmesine karar verilmiştir (Türkiye Maden-İş, 1967).

Kararda dikkat çeken "hakiki sendika" kavramı daha sonra DİSK kuruluş belgelerinde "gerçek bir işçi konfederasyonu" şeklinde karşımıza çıkacaktır (Çelik, 2018). Maden-İş Genel Yönetim Kurulunun aldığı bu karar Türk-İş ile iplerin tamamen gerildiğini açıkça ortaya koymaktadır. Çelik'e göre (2018) Maden-İş'in bu kararı aynı zamanda son bir olanak olarak 1966 yılının mart ayında toplanacak olan, Türk-İş'in 6. Genel Kurulu'nda mücadele edileceğinin öngörüldüğünü göstermektedir. Bu noktadan değerlendirilmesi gerekirse 1966 yılında gerçekleştirilen Türk-İş'in 6. Genel Kurul'unda istenen sonuca ulaşılamaması Türk-İş'te ki yol ayrımının belirginleşmesinde büyük önem taşımıştır.

DİSK'in kuruluşuna giden yolda önem taşıyan diğer adım İstanbul'da kurulu bulunan Basın-İş Genel Merkezinde, 1966 yılında, Maden-İş Genel Başkanı Kemal Türkler, Basın-İş Genel Başkanı İbrahim Güzelce, Gıda-İş Genel Başkanı Kemal Nebioğlu ve Lastik-İş Genel Sekreteri Kemal Ayav'ın bir araya gelerek Sendikalar Arası Dayanışma Anlaşması'nı imzalamasıdır. SADA, DİSK'in ayak sesleri olarak kabul edilebilir (SADA, 1966). Anlaşmada, işverenlerin güçlenen örgütlenmesi

karşısında Türk-İş'e muhalif sendikaların kendi aralarında örgütlenme, eğitim, toplu sözleşme gibi sendikal konularda her açıdan güçlerini birleştirecekleri vurgulamıştır (Çelik, 2018).

SADA'yı imzalayan bu dört sendika fikir ve hareket birliği yaparak Türk-İş'in dengeli ve uzlaşmacı sendikacılık anlayışını, izlediği partiler üstü politikayı eleştirmiş, farklı bir üst örgüt kurulması gerektiğini düşünerek 1967 yılında DİSK'i kurmuşlardır (Koray, 1994: 176).

DİSK'in, adıyla kuruluş kararının yazıya döküldüğü tarih 14 Ocak 1967'dir. Ancak DİSK'in kuruluş hazırlıkları, 1966 yılının aralık ayı sonunda bir dizi toplantı sonucunda başlamıştır (Çelik, 2018: 623). Özellikle 31 Aralık 1966, 14 Ocak 1967 ve 30-31 Ocak 1967 tarihlerinde yapılan toplantılar, kuruluş sürecinde büyük önem taşımıştır. Gerçekleştirilen toplantılara, daha sonra DİSK'in kurucusu olacak beş sendika dışında çok sayıda sendika katılmış hatta kuruluş çalışmaları için oluşturulan komitelerde görev almıştır. Kuruluş hazırlıkları sırasında SADA'nın Genel Sekreterliği önemli bir işlev üstlenmiştir. Genel sekreterlik yeni konfederasyonun kuruluş çalışmalarını yürüten organ olarak anılmış, katılacaklara da bir bakıma yeni konfederasyonun kurucu ögesinin SADA olduğu gösterilmiştir (Çelik, 2018: 625; Algül, 2015).

Tarihler 14 Ocak 1967'yi gösterdiğinde gerçekleştirilen toplantıya Maden-İş (Kemal Türkler), Tekstil (Rıza Güven), YİS (Suat Şükrü Kundakçı), Lastik-İş (Rıza Kuas), Kimya-İş (Necat Akbay), Basın-İş (Ankara) (Ayhan Yetkiner), Türkiye Gemi Adamları Deniz-İş (Rüştü Güneri), Türk Maden-İş (Zonguldak) (Mehmet Alpdündar), Toprak-Su (Tuncer Kocamanoğlu), Taşıt-İş (A. Fikri Altay), Yapı-İş (Ankara) (Emrullah Akdoğan), Basın-İş (İbrahim Güzelce), Gıda-İş (Kemal Nebioğlu), Türkiye-İş (Cemal Akın), Pancar-İş (Cevat Gümrükçü), Pektim-İş (Mehmet Kılınç) ve Bank-İş (Nusret Önsüer) olmak üzere 17 sendika katılmıştır. Toplantıda yeni kurulacak konfederasyonun isminin ne olacağı konusunda tartışılmış, Alp Dündar "Demokratik Toplumcu Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu" önerisinde bulunmuş ancak "Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu" adı oy birliği ile kabul edilmiştir (DİSK, 1967).

DİSK'in kuruluş kongresi için 12 Şubat tarihi seçilmiş ve ortak genel kurulların yapılacağı kuruluş kongresi için Maden-İş, Lastik-İş, Basın-İş ve Gıda-İş SADA üyesi sendika adına çağrı yapılmıştır. Dört sendikanın kongrelerinin yapılması ve müşterek kurullara sunulan raporların görüşülmesi, ana tüzük ve kararların kabulüyle DİSK'in kuruluş kararı, Çemberlitaş Şafak Sinemasında gerçekleştirilen kongre ile alınmış oldu. Türk Maden-İş (Zonguldak) ise 12 Şubat'ta kuruluş kongresine katılan sendikalar arasında yoktu. Daha önce toplanan Türkiye Maden İşçileri Sendikası Genel Yönetim Kuruluda DİSK'i kurma ve DİSK'in Kuruluş Bildirisi ve Ana Tüzüğü'nü aynen kabul etme kararını oy birliği ile almış bulunuyordu (Çelik, 2018: 628; DİSK, 1971).

Türk-İş İçinde Sosyal Demokrat Hareket

DİSK'in kuruluşunun ardından da Türk-İş'te muhalefet devam etti. Türk-İş'ten ayrılıp DİSK'i kuran sendikalar ağırlıklı TİP'e yakın sendikacılarıydı. Türk-İş'ten kopan TİP'li muhalefetin ardından CHP'li ve sosyal demokrat sendikacıların muhalefeti belirginleşmeye başladı.

Türk-İş 1967 yılına kadar sendikacılık hareketinin tek merkezi örgütüydü. 1965 seçimlerinde AP'nin tek başına iktidar olması ve TİP'in beklenmedik bir atılım yapması üzerine Türk-İş'in Altıncı Genel Kurulunda, TİP'li sendikacıların konfederasyonun yönetim kurulundan çıkarılması ile ortaya çıkan dışlanma bahsettiğimiz gibi DİSK'in kuruluşuna yol açan süreçte önemli bir etken olmuştur. DİSK'in kuruluşu ile özel sektörde çalışan işçiler Türk-İş'e bağlı sendikalardan DİSK'e bağlı sendikalar geçmeye başlamıştır. İşverenler bu dönüşümden rahatsızlık duyarak, hareketin önderliğini yapan işçileri işten çıkarma yoluna gitmiş bunun karşılığında ise işçi sınıfı kendi tepkisini göstererek grevler, fabrika işgalleri gerçekleştirmiştir. 274 sayılı Sendikalar Kanununun DİSK'in çalışmalarını kısıtlayabilmek amacıyla değiştirilmeye çalışılması sonucunda Türkiye işçi sınıfı tarihinde önem teşkil eden 15-16 Haziran eylemleri gerçekleşmiştir. 15-16 Haziran eylemleri sürecin son halklarını oluşturmuştur.

Türk-İş'in çeşitli politikalarına karşı çıkan bazı Türk-İş üyesi sendikalar 1971 yılı başlarında "Sosyal Demokrat Hareket" başlattı. "Sosyal demokrat hareket" Türk-İş yönetimine karşı örgütlü ve sistemli bir eleştiri sürecidir. Türk-İş'i, çalışanların yanı sıra toplumun da sorunlarına çözüm arayan "siyasi bir güç" haline getirme amacı taşımıştır. Sosyal demokrat sendikacılar Türk-İş'in izlediği partiler üstü politika ilkesini tasvip etmediklerini 1968'de yapılan 7. Kongre'de açıkça dile getirmişlerse de Konfederasyon içindeki mücadelenin sistemli ve somut çıkışları 1971 yılına dayanmaktadır (Yici, 1972: 214; Koç, 2015: 172).

Türk-İş içindeki sosyal demokratlardan ilk çıkış 14 Ocak 1971'de yönetim kuruluna sunulan ve "Dörtler Raporu" olarak bilinen "1971 Türkiye'sinde İşçi Hareketi ve Sendikalarımız. Ortak Reform Yolları Üzerinde Eleştiriler ve Araştırmalar" isimli rapordur. Daha sonra konfederasyonun yönetim kuruluna, 12 sendikanın ve federasyonun yöneticisi tarafından hazırlanan "Türk İşçi Hareketi İçin Sosyal Demokrat Düzen" isimli "On İkiler Raporu" olarak bilinen rapor sunulmuştur. Tüm bu raporlar doğrultusunda Türk-İş' de sosyal demokrat muhalefet incelenecektir.

Dörtler Raporu ve Kızılcahamam Toplantısı

Türk-İş'in içindeki sosyal demokratlardan ilk sistemli çıkış 14 Ocak 1971'de sosyal demokrat sendikacılar tarafından Kızılcahamam'da toplanan Türk-İş Yönetim Kuruluna sunulan ve "Dörtler Raporu" veya 'Dörtlü Raporu' olarak da bilinen "1971 Türkiye'sinde İşçi Hareketi ve Sendikalarımız. Ortak Reform Yolları Üzerinde Eleştiriler ve Araştırmalar" isimli rapordur. Bu rapor Genel-İş Genel Başkanı

Abdullah Baştürk, Deniz Ulaş-İş Genel Başkanı F. Şakir Ögünç, Yol-İş Genel Başkanı Halit Mısırlıoğlu ve Petrol-İş Genel Başkanı İsmail Topkar tarafından hazırlanmıştır.

Sosyal demokrat sendikacıların Dörtler Raporu'nda özellikle savundukları görüş, sendikacılıkta siyasi mücadeleye ve reformcu sendikacılığa yönelik ve partiler üstü politikadan sıyrılış olmuştur. Türk-İş'in toplumsal zıtlıklarda var olan gücünü kullanmadığı ve üzerine düşen görevi yerine getirmediği öne sürülmüştür. Bu durum raporda en çarpıcı haliyle şu şekilde ifade edilmiştir:

Türkiye'de belirgin halde 1965 yılından bu yana başlayan toplumsal zıtlıklar bugün had safhaya girmiştir. Bir kısmı doğal gelişme sürecinin, bir kısmı da tahrikler sonucu ortaya çıkan olaylar, giderek bugünkü görünümünde sınıf çatışması şekline dönüşmüş bulunmaktadır... Türkiye'de baskı gruplarının başında şüphesiz Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş) gelmektedir. Ve... Türk-İş görevini yapmamıştır.

Dörtler Raporundaki değerlendirmeye göre Türk-İş kendini toplumdan ve işçi sınıfından soyutlamıştır.

Kıyasıya süregelen ekmek kavgasında tabanındaki hızlı kaymayı dahi görmeyecek kadar görevini ihmal etmiştir. Özellikle varlığını borçlu olduğu işçi topluluğu böylesine kıran kırana bir mücadele verirken, Türk -İş'in idare-i maslahat yolunu seçmesi başlıca yanlış anlayış değildir. Bünyesinde ciddi bir tüzük uygulamasına yönelmeme, esen rüzgâra göre partilerüstü politikaya uygun göstermelik davranışlar, Türk-İş'i tarihi görevinden saptırmıştır. Artık Ankara'da Türk-İş'in varlığından söz etmek bir dar çerçeve dışında mümkün değildir. Türk-İş hızlı bir tempo ile işçiye karşı yabancılaşmakta, sendika yöneticileri oligarşisine sürüklenmektedir. Bunun doğal sonucu olarak ezilen, horlanan, hakları üzerinde hala 'işçi çok kazanıyor' gibi aşağılık tartışmalara hedef olan işçiler, özgür parlamento demokrasisine karşı akımların etki alanına itilmektedir...

Raporda, Türk-İş'in tabanına ve topluma yabancılaşmasının sonucu olarak yaşanan olaylar ve işçi sınıfında yaşanan bölünme şu şekilde ifade edilmiştir:

1967-1970 yıllarına tereddütsüz 'davaya ihanet' dönemi adını verebiliriz. Bu ihanetin fatura bedeli ise, artık Türk -İş'i de aşmış ve sorumsuzluğumuzun belgesi olarak işçi kesimindeki bunalımların nedeni olmuştur. Türk -İş'i 'Babil Kalesi' olmaktan çıkarıp, tarihi misyonuna oturtmak temel amacıyla sunduğumuz bu raporla vardığımız sonuca ulaşması, Konfederasyon üzerinde yoğunlaşan spekülasyon davranışları sona erdirecek, Türk-İş bıraktığı yerden tarihi görevine devam imkânı bulacaktır.

Raporda yer alan eleştiriler raporun uzunluğu nedeni ile yönetim kurulu toplantısında tam olarak görüşülmemiştir. Dörtler Raporu ile istedikleri sonuçları elde edemeyen sosyal demokrat muhalifler pes etmemiş ve çalışmalarını sürdürmüşlerdir.

Dörtlü Rapor'a DİSK'in İlgisi

DİSK'in Dörtler Raporu'nu oldukça önemseydiği görülüyor. Dörtler Raporu, daha sonra hazırlanan ve kitap olarak basılan, bizim de çalışmamız içinde inceleyeceğimiz On İkiler Raporu'nun aksine hazırlayanlar tarafından basılıp kamuoyuna sunulmamıştır. Ancak rapor DİSK tarafından basılarak DİSK Sunar; Türk-İş'e Sunulan Dörtlü Rapor adıyla basılıp dağıtılmıştır. DİSK Dörtler Raporu'nun DİSK'in kuruluş gerekçelerini teyit ettiğini açıkladı. DİSK'in Dört Mücadele Yılı adlı kitapçıkta Dörtler Raporu ile ilgili şu değerlendirme yapılmıştır (DİSK, 1971):

14 Ocak 1971 günü Kızılcahamam'da başlayan ve 5 gün süren son Türk-İş Yönetim Kurulu toplantısı, bu toplantıya sunulan ve 'Ortak Reform Yolları Üzerinde Eleştiriler ve Araştırmalar' adını taşıyan 4 sendikacı tarafından hazırlanmış rapor, bundan 4 yıl önce DİSK kurucularının söylediklerinin ne kadar doğru olduğunu şüpheye meydan vermeyecek bir biçimde doğrulamıştır.

"Dörtlerin muhtırası" diye anılan raporda öne sürülen görüşler ve bu raporla ilgili olarak Türk-İş Yönetim Kurulunda yapılan tartışmalar bir kez daha şu gerçekleri aydınlığa kavuşturmuştur: 1-Türk-İş Yöneticilerinin işçi sınıfını oyalamak için ortaya attığı "partiler üstü politika" tam anlamı ile iflas etmiştir. 2-Türk-İş'in işçilerin çıkarını koruyamaz hale gelmesinde Amerikan devletinden AID kanalı ile para yardımı görmesinin etkisi çok büyük olmuştur.

On İkiler Raporu

Kızılcahamam toplantısı sonrasında Dörtler Grubu, kendileriyle görüş birliği içine giren sekiz sendikayla daha güç birliği yaparak sayılarını on ikiye çıkarmıştır. Dörtler Raporu'nun sunulmasının ardından bir sonuç alınamaması üzerine bu kez on iki sendika ve federasyon 9 Temmuz 1971 günü Ankara'da yapılan Türk-İş Yönetim Kurulu'na "*On İkiler Raporu*" olarak da bilinen "*Türk İşçi Hareketi İçin Sosyal Demokrat Düzen İlkeler Amaçlar Yöntem*" başlıklı raporu sunmuştur (Sosyal Demokrat Düzen, 1971). On İkiler Raporu'nda imzası bulunan sendika ve federasyonlar şunlardır: Besin-İş, DYF-İş, Genel-İş, Ges-İş, Kristal-İş, Petrol-İş, Sağlık-İş, Tez Büro-İş, Türk Deniz Ulaş-İş, Türk Harb-İş, T. OLEYİS ve Yol-İş'tir.

Dörtler Raporu ile kıyaslandığında biraz daha yumuşatılmış olan On İkiler Raporu'nun önsözünde, raporun gereklilikleri şu şekilde belirtilmektedir:

Sosyal demokrasinin tam ifadesi olarak tanımladığımız Türk-İş'in 24 temel ilkesinin, Konfederasyona bağlı tüm sendika yöneticilerince benimsenip, uygulama alanına konulması için, güçlerimizin bir ortak çabada birleştirilmesinden yanayız.

Konfederasyonun uygulamakta olduğu partiler üstü politikanın terk edilmesinin zamanı geldiği ve bundan böyle geçerli ve yararlı olmayacağı inancındayız. Zira ülkemizin ve sendikal hareketin bugün içinde bulunduğu koşullar, kimine göre

tarafsızlık, kimine göre politikasızlık olarak nitelenen Türk-İş'in partiler üstü politikasını aşmış bulunmaktadır (1971, V).

Raporda, Türk-İş'in 23'ü 1968'de, 1'i de 1970 yılında yapılan kongrelerinde kabul edilen 24 ilke savunulmaktadır. On İnkiler Raporunda savunulan 24 ilke o günün koşullarında bilimsel olarak açıklanmış ve bu doğrultuda Türk-İş'e öneriler verilmiştir. Ancak Dörtler Raporu gibi geniş hacimli olduğu gerekçesiyle raporun tartışılması 11 Kasım 1971 günü Ankara'da yapılacak olan toplantıya ertelenmiştir.

11 Kasım 1971' de yapılan toplantıda rapor üzerinde geniş ve etkili tartışmalar yapılmıştır. Raporun reddedilmesine yönelik görüşler olsa da Türk-İş Genel Başkanı Seyfi Demirsoy raporun reddedilmesine engel olmuştur. Gene aynı toplantıda, bizzat Türk-İş Genel Sekreteri Halil Tunç'un kaleme aldığı ve imzaladığı bir önerge kurul başkanlığına verilmiştir. Bu önergede "Bir siyasî parti kurulması amacı ile siyasî bir eğitim yapılmasına ve öncelikle Türk-İş organlarında görev alanların partilerden istifa etmeleri" için karar alınması istenmiştir. Önerge Yönetim kurulunun 28 üyesinden 17'si ve İcra Kurulunun 4 üyesinden (eğitim sekreteri istifa ederek ayrılmış bulunuyordu) üçü tarafından imzalanmıştır. Ancak önerge her ne sebeptense oylanmamıştır (Yıcı, 1972: 219). Bütün bunlar sonucunda On İnkiler Raporunun da sosyal demokrat muhalefet için başarı ile sonuçlandığını söylemek mümkün olmamıştır.

Sosyal Demokrat Sendikacılar Konseyi

1971 yılında On İnkiler Raporu olarak bilinen *Türk İşçi Hareketi İçin Sosyal Demokrat Düzen* isimli raporu benimseyen sendika ve federasyonların yöneticileri ve temsilcileri bir araya gelerek durumu tartışmak ve kendilerine bir yol çizmek için 4-5 Eylül 1971 tarihlerinde toplantı kararı almışlardır. Söz konusu toplantı belirtilen tarihlerde Sapanca'da OLEYİS tesislerinde gerçekleştirilmiştir. Toplantıya Türk-İş üyesi olan Genel-İş, Petrol-İş, Yol-İş, Türk Deniz Ulaş-İş, Harb-İş, Ges-İş, OLEYİS, Besin-İş, Haber-İş, Sağlık-İş, Tez Büro-İş, Kristal-İş, Kauçuk-İş, TGS, Deri-İş, ile Türk-İş üyesi olmayan Tekstil İşçileri Sendikası, bağımsız Metal İşçileri İstanbul Sendikası, Sosyal-İş ve Türk-İş İstanbul Bölge Temsilciliği'nin yönetimi altında bulunan Cevher-İş sendikaları da temsilci göndermiştir. Bu toplantı sonucunda alınan karar doğrultusunda *Sosyal Demokrat Sendikacılar Konseyi* adı ile bir örgütlenmeye gidilmiştir.

Konsey adına Abdullah Baştürk'ün açıkladığı kuruluş bildirgesinde şu ifadeler yer almıştır:

Sosyal Demokrat Sendikacılar Konseyi, bu toplantısında, Türk halkının tümünün mutluluğunu, ülkenin ekonomik ve sosyal kalkınmasını ve demokratik düzenin gerçek rayına oturmasını, ancak işçi sınıfının öncülüğünde tüm çalışan insanların siyasal bir güç haline gelmesinde gördüğünü bir kez daha tespit etmiştir (Koç, 1986a: 193).

Sosyal Demokrat Sendikacılar Konseyi'nin çalışmalarının ilk bölümünde Türkiye işçi hareketinin uygulaması gereken 24 ilkenin işçi tabanına indirilmesi amacıyla yönelik olarak eğitim düzeni üzerinde durulmuştur ve bölgesel seminerler düzenlenmesi kararı alınmıştır. İkinci bölümde ise Türkiye işçi hareketinin benimsemesi gereken yeni yönetimin temel ilkeleri tartışılmıştır. Ancak Konsey yeni bir konfederasyona dönüşmemiştir.

Türk-İş'in 9. Genel Kurulu ve Sosyal Demokratların Tasfiyesi

Türk-İş'in 28 Mayıs-5 Haziran 1973 tarihleri arasında toplanan 9. Genel Kurulu'nda sosyal demokrat sendikacılar şanslarını bir kez daha denemiştir. Türk-İş yönetimini sert bir biçimde eleştiren sosyal demokrat sendikacılar, seçimlere ayrı bir liste ile katılmıştır. Genel Başkanlıkta Seyfi Demirsoy'un karşısına Yol-İş Federasyonu Genel Başkanı Halit Mısırlıoğlu çıkmış, sosyal demokratların Genel Sekreter adayı ise Petrol-İş Sendikası'ndan Özkal Yici olmuştur. Sosyal demokratların diğer adayları Teksif'ten Bilal Şişman, Kristal-İş'ten Mehmet Şişmanoğlu ve Harb-İş'ten Kenan Durukan'dır. Ancak sosyal demokratlar çok az oy alarak seçilememiş Demirsoy 186, Mısırlıoğlu ise 70 oy almıştır (Koç, 1986a: 193). Sonuç olarak Genel Kurulda Genel Başkanlığa Seyfi Demirsoy, Genel Sekreterliğe Halil Tunç, İcra Kurulu Üyeliklerine ise Ömer Ergün, Kaya Özdemir ve Ethem Ezgü seçilmiştir. Sosyal demokratlar Yönetim Kurulu Üyeliklerine de seçilememiştir. 14 Ocak 1974'te Demirsoy'un ölümü üzerine Yönetim Kurulu Tunç'u Genel Başkanlığa, Sadık Şide'yi Genel Sekreterliğe getirmiştir. 1966 Genel Kurulu'nda yaşanan ve DİSK'in kuruluşunu etkileyen bir tasfiye 1973'te 9. Genel Kurul'da yaşanmış ve ardından Türk-İş'ten yeni bir kopuş dalgası başlamıştır. Bu kopuş dalgası DİSK'in güçlenmesinde önemli bir etki yaratmıştır.

Sosyal Demokrat Sendikalar DİSK'e Yöneliyor

Türk-İş'teki sosyal demokrat hareketin Türk-İş içinde varlık gösteremediği ancak bu muhalefetin DİSK'e yönelimi artırdığı gözlenmektedir. DİSK'e sadece Türk-İş içindeki sosyal demokratlardan değil, bağımsız sosyal demokrat sendikalardan da yönelim olmuştur. 1970-1974 döneminde DİSK'e ilginin arttığı ve çok sayıda sendikanın DİSK'e veya DİSK üyesi sendikalara katıldığı görülmektedir. DİSK'e dönük bu hareketlenmenin birkaç nedeni söz konusudur: Bunlardan ilki DİSK'in sendikal demokrasi ve toplu iş sözleşmesi sürecinde işçiye tanıdığı söz hakkı ve demokratik işleyişin ve mücadeleci sendikacılığın yarattığı etkidir. İkincisi 1970'te 1317 sayılı Yasa ile Sendikalar Kanunu'nda yapılan değişikliğin bağımsız sendikaların durumunu zorlaştırmış olmasıdır. Üçüncüsü ise 1973'te toplanan Türk-İş 9. Genel Kurulu'nda sosyal demokrat muhalefetin tasfiye edilmesi nedeniyle Türk-İş'te yaşanan ayrılmalardır.

15-16 Haziran olaylarına yol açan ve 274 sayılı Sendikalar Yasasını değiştiren 1317 sayılı Yasanın getirmiş olduğu Türkiye çapında faaliyet göstermek için sigortalı

işçilerin üçte birini temsil etme koşulunu bağımsız sendikaların karşılaması olanaklı değildi. Bu durum bağımsız sendikalar arasında bir hareketlenme yarattı. Sendikalar Kanunu değişiklikleri gündeme geldiğinde 131 bağımsız sendika Türkiye Bağımsız İşçi Sendikaları Genel Direniş Komitesi adıyla bir örgütlenmeye gitti. Komitenin genel başkanlığını Tekstil Sendikası Genel Başkanı Rıza Güven, genel sekreterliğini ise Sosyal-İş Genel Başkanı Özcan Kesgeç yürütüyordu. Komite yasanın çıkmaması için çeşitli girişimlerde bulundu. Komitenin üyesi olan sendikalardan Tekstil, Sosyal-İş, Petkim-İş, Teknik-İş ve Karayol-İş gibi sendikalar daha sonra DİSK üyesi oldular (Çelik, 2010).

DİSK yasanın gündeme gelmesinin ardından bağımsız sendikalara çağrı yaptı. DİSK'in bağımsız sendikalara çağrısı 16 Haziran 1970 *Milliyet* ve *Akşam* gazetelerinde "DİSK'in Çağrısı" başlığıyla yayınlandı. Çağrıda şöyle deniyordu (Akşam Gazetesi, 1970):

Bağımsız, devrimci sendikacılar!

İş hayatında faşist bir dikta ve Anayasa dışı bir baskı rejimi kurulmaması için sizleri birliğe çağırıyoruz.

1-Hemen olağanüstü kongre kararı alınız. 2- Kongre gündeminde yalnız DİSK'e katılma maddesine yer veriniz. 3-Katılma kararınızı mühürlü imzalı tutanağa geçirin ve 3 nüshasını hemen iadeli taahhütlü olarak DİSK adresine postalayınız. İşçilerin Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerini çiğnetmeyelim. Hep beraber koruyalım.

Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Yürütme Kurulu adına
Genel Başkan Kemal Türkler

Bu çağrı bağımsız sendikalarda hemen bir DİSK üyeliğine yol açmasa da ilerleyen zamanlarda DİSK'e yönelim arttı. Bu çağrıdan birkaç gün önce 13 Haziran 1970'te bağımsız Hür Cam-İş Sendikası DİSK'e üye olma kararı aldı.

DİSK'e dönük ilginin bir diğer nedeni Türk-İş 9. Genel Kurulu oldu. Türk-İş Genel Kurulundan sonra ilk kopuş Metal-İş Federasyonu bünyesinde oldu. Aynı zamanda Türk-İş Genel Kurul delegesi olan Fehmi Işıklar ve Ali Kaya önderliğindeki bir grup sendikacı 27 Aralık 1973 tarihinde Çağdaş Metal-İş adıyla yeni bir sendika kurdu. Metal-İş Federasyonu üyesi 9 sendika 1974 yılında Çağdaş Metal-İş'e katıldı. 5 Haziran 1975 yılında Çağdaş Gıda-İş kuruldu. Bu oluşumlar kendi başlarına etkili olamayınca DİSK'e yöneldi. Çağdaş Gıda-İş 3 Aralık 1975'te DİSK'e, Çağdaş Metal-İş ise 1976'da DİSK üyesi Maden-İş'e katıldı. Fehmi Işıklar Maden-İş Genel Başkan Yardımcısı oldu. Türk-İş'ten kopup DİSK'e yönelen ikinci grup sendikacılar ise Sosyal Demokrat Sendikacılar Konseyi bünyesindeki sendikacılardır (Koç ve Koç, 2008: 199-200). Bu sendikalardan bazıları ilerleyen yıllarda DİSK üyesi oldular.

12 Mart koşulları ile çakışan bir dizi neden 1971-1975 döneminde DİSK'e yönelimi arttırmıştır. Şimdiye kadar Türk-İş bünyesinde oluşan ve kopan girişimlerin hiçbiri

kalıcı olamazken DİSK'in kalıcı olduğunun ortaya çıkması DİSK'e dönük ilginin ilk nedenidir. Özellikle Sendikalar Kanunu'nda yapılan değişiklik sonrası bağımsız sendikaların sayısal eşikleri yerine getirememe kaygıları DİSK'e dönük ilgiyi artıran bir diğer faktördür. Öte yandan 12 Mart döneminde DİSK'in dikkatli tutumu ve DİSK'e kapatma davası açılmaması DİSK'i güvenli bir liman haline getiren bir diğer etkidir. Öte yandan CHP'de Bülent Ecevit'in yönetime gelmesi ve DİSK'in TİP'in kapatılmasından sonra CHP'ye yönelmesi özellikle sosyal demokrat sendikacıların DİSK'e yönelimini artırmıştır (Koç ve Koç 2008, Algül, 2015). Tüm bu etkenler özellikle 12 Mart'tan çıkış sürecinde DİSK'e dönük yoğun bir ilgiye yol açmış ve 1975 Genel Kurulu sonrasında da DİSK hızla büyümüştür.

Türkiye Bağımsız İşçi Sendikaları Direniş Komitesi

Bağımsız Sendikalar 1317 sayılı yasa konusunda tartışma ve eylem birliği sağlamak üzere Türkiye Bağımsız Sendikalar Direniş Komitesini kurdular. Bu komitenin 24 Haziran 1970'te düzenlediği forum tutanaklarına göre Tekstil İşçileri Sendikası Genel Başkan Vekili Sabri Tıgılı forumun yöneticisiydi. Sosyal-İş Genel Sekreteri Özcan Kesgeç konuşmacılar arasındaydı. Sendikaların dışında Muammer Aksoy, Cahit Talas, Bahri Savcı. Mukbil Özyörük ve Alpaslan Işıkli üniversitelerden temsilci olarak katılıyorlardı. Türk-İş eski Genel Başkanı İsmail İnan'la Uluslararası Maden-İş Federasyonu Genel Sekreter Yardımcısı A. Donnonserk de katılımcıydı.

Bağımsız İşçi Sendikaları Direniş Komitesi'ni Rıza Güven (Tekstil), Şadi Uğur (Petkim-İş), Nevzat Köksal (Karayol-İş), Özcan Kesgeç (Sosyal-İş) ve Yaşar Altınay (Teknik- İş) oluşturmuştu. Forumda bir konuşma yapan Prof. Dr. Cahit Talas'ın yorumu şöyleydi (DİSK, 1975):

Bence bugün çıkarılmakta olan yahut çıkarılmak istenen sendikalar kanunu ile ilgili değişikliklerin temelinde DİSK ve Türk-İş kavgasıyla bunun dışında bağımsız sendikacıların kavgası yatmaktadır. Türk-İş'in sendikacılık görüşü ayrıdır. Hürmet edilebilir. DİSK'in sendikacılık görüşü ayrıdır. Ona da hürmet edilebilir ve bunların dışında kalan sendikaların müstakil olma arzuları da vardır, buna da hürmet etmemiz lazımdır. Biz bunları kanun yoluyla ya yok etmeye yahut da ille de kuvvetlinin içinde birleşmeye zorlarsak bu demokratik anlamda sendikacılık olmaz, Anayasa'mızın temel ilkelerine tamamıyla aykırı düşer.

Direniş Komitesi'nin düzenlediği toplantıya fiilen 130 sendika katıldı. Bu sendikaların üye sayısı toplamı 300 binin üstünde tahmin ediliyordu.

Tekstil İşçileri Sendikası Genel Başkanı Rıza Güven bağımsız sendikaların varlık nedenini şöyle açıklıyordu:

Türkiye’de güçlü sendikaların kurulmasına aklı başında hiçbir sendikacı karşı gelmemiştir. Ne var ki sendikaların parçalanmasına, sarı sendikaların türemesine Türk-İş’teki sendika ağaları yol açmıştır. DİSK’in kurulmasını Türk-İş’teki sendika ağaları yaratmıştır. Türk-İş, tabanından koptuğu için bu değişiklikleri hazırlamıştır (Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, 1998).

DİSK’in 12-13 Şubat 1973 tarihlerinde toplanan 4. Genel Kurulu’nda, işyerlerinde yetkili sendikaların belirlenmesi için referanduma gidilmesi ve bağımsız sendikaların DİSK’e katılmaları üzerinde duruldu. Bazı bağımsız sendika yöneticileriyle yapılan ortak toplantılar sonucu bir protokol kabul edildi. Bu protokole göre, bu bağımsız sendikalar 1974 yılında genel kurullarını toplayacaklar ve DİSK’e katılma kararı alacaklardı. 14 bağımsız sendika, genel kurullarını yaparak DİSK’e üye oldu. Bu sendikalar şunlardı: Sosyal-İş (18 Haziran 1974), Asis ve Baysen-İş (30 Eylül 1974), Has-İş, Özgür Haber-İş, Tek-İş ve Devrimci Toprak-İş (13 Aralık 1974), Petkim-İş, Tekstil, Çapa-İş ve Ziraat-İş (4 Mart 1975), Yeni Haber-İş. Tek Bank-İş ve Kapfer Genel-İş (22 Nisan 1975) (DİSK, 1975).

Türk-İş içinde 1971’e Dörtler ve On İnkiler Raporu ile su yüzüne çıkan mücadelede bazı bağımsız sendikaların desteğiyle sürdü ve 5 Haziran 1973’te yapılan Türk-İş 9. Genel Kurulu’yla noktalandı. Sosyal demokrat sendikacılar seçimlerde yenilgiye uğradılar. İcra ve yönetim kurullarından uzaklaştırıldılar. Genel kurul sonrası Türk-İş’ten kopmalar başladı. Ayrılanların bir kısmı yeni bir konfederasyon oluşturmaya çalıştı. Ancak ayrılanların hepsi sonunda DİSK’e katıldı. Örneğin Metal-İş Federasyonu’nun delegelerinden Fehmi Işıklar ve Ali İhyan’ın önderliğinde 27 Aralık 1973’te bağımsız Çağdaş Metal-İş kuruldu. Metal-İş Federasyonu’ndan 9 sendika da 1974 yılı içinde yaptıkları kongrelerle kendilerini feshederek Çağdaş Metal-İş’e katıldılar. Çağdaş Metal-İş yeni bir sosyal demokrat konfederasyon örgütlenme çabası olarak değerlendirildi. Ancak Çağdaş Metal-İş 1976 yılında DİSK’e bağlı Maden-İş’e katıldı (DİSK, 1977).

Haziran 1975’te kurulan bağımsız Çağdaş Gıda-İş Sendikası Aralık 1975’te DİSK’e katıldı. Genel-İş sosyal demokrat sendikacılık hareketinin başını çekiyordu. Başkanı Abdullah Baştürk Sosyal Demokrat Sendikacılar Konseyi’nin sözcüsüydü. Genel-İş de Haziran 1976’da DİSK’e üye oldu. Benzer bir şekilde sosyal demokrat sendikalardan Ges-İş Aralık 1975’te, Oleyis Eylül 1977’de DİSK’e katıldı. Bunların dışında DİSK’in 5. Genel Kurulu sonrası çok sayıda bağımsız sendika DİSK’e katıldı.

DİSK Dördüncü Genel Kurul (1973) sonrasında bir dizi örgütlenme çalışması yaptı. DİSK yönetim organları 1973 Genel Kurulu’ndan sonra örgütlenme alanındaki durumunu inceledi ve bazı önemli ilke kararları aldı. Bu kararlar dört ana unsuru içeriyordu. Örgütlenme, referandum, toplu iş sözleşmesi ilkelerinin yaygınlaştırılması, siyasi sınıf bilinci için eğitim. Bu kararlardan ilk ikisi:

“Devrimci özdeki” bağımsız işçi sendikalarını DİSK bünyesinde örgütlemek ve Toplu sözleşme yetkisinin saptanmasında görülen çeşitli sahtecilikleri ve olumsuz kararları önlemek için 1965 yılından bu yana bazı sendikalarımızca yürütülen referandum isteklerini yoğunlaştırmak ve ilkeleştirerek geçerliğe kavuşturmak için mücadele vermektir (DİSK, 1975: 129).

DİSK, bağımsız ve devrimci özdeki sendikaların yöneticileri ile ilişki kurarak, ya da kurulmuş ilişkilerini geliştirerek bunları DİSK içinde örgütlemek için ortak bir toplantı düzenlemeyi sağlamaya çalıştı. Bu yöndeki çabaların sonuç alıcı bir noktaya gelmesi üzerine Maden-İş’in Gönen Eğitim Merkezi’nde bir sohbet toplantısı yapıldı. 5 Şubat 1974 tarihli Yönetim Kurulu toplantısında “bazı bağımsız sendikalarla Gönen’de toplantı yapılmasına” karar verildi (DİSK, 1974). Toplantıda gerek uluslararası gerekse ulusal plânda işçi örgütlerinin birleşme ve ortak çalışma yöntemleri hakkında Prof. Dr. Cahit Talas bir konferans verdi. Toplantıya Sosyal-İş, Tekstil ve Petkim-İş gibi bağımsız sendikalar katıldı (DİSK, 1975).

Gönen toplantısında bağımsız sendikalar yöneticileriyle DİSK yöneticileri birkaç günlük değerlendirmenin ardından, sendikal sorunlar konusunda fikir birliği içinde olduklarını görüp, sonuç alıcı bir çalışma amacıyla bir protokol imzaladılar (DİSK, 1975). Bu protokole göre Gönen toplantısına katılan bağımsız sendikalar 1974 yılı içinde kongrelerini yaparak DİSK’e katılma kararı alacaklar ve DİSK yöneticileri de DİSK Genel Merkezi’nin Ankara’ya alınmasına çalışacaktır. Gönen toplantısına katılan sendikalar, çalışmalarını yoğunlaştırmışlar ve kongrelerinde DİSK’e katılma kararlarını almak için en uygun zamanı saptayarak Gönen protokolündeki kararları hayata geçirmişlerdir. Bu örgütsel olumlu girişimler, Gönen’e katılmayan bazı işçi sendikalarını da etkilemiş ve o sendikaların da DİSK’e katılmalarını sağlayıcı bir itici güç olmuştur (DİSK, 1975:130). Bu gelişmelerin ardından 14 bağımsız sendika Sosyal-İş, Asis, Beysen-İş, Has-İş, Özgür Haber-İş, Tek-İş, Devrimci Toprak-İş, Petkim-İş, Tekstil, Çapa-İş, Ziraat-İş, Yeni Haber-İş, Tek Bank-İş ve H Kapfer Genel-İş DİSK’e üye oldu(Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, 1998: 102). DİSK 5. Genel Kurul’u sonrasında ise 1976’da Türk-İş’te sosyal demokrat muhalefetin lider sendikası Genel-İş, 1977’de ise Oleyis DİSK’e üye olmuştur. Böylece Türk-İş içindeki sosyal demokrat muhalefetin bir bölümü DİSK’e akarken geri kalan bölümü ise oldukça güçsüzleşmiştir.

Sonuç

Türk-İş’in içindeki sosyal demokratlardan ilk çıkış 14 Ocak 1971’de yönetim kuruluna sunulan ve “*Dörtler Raporu*” olarak bilinen “*1971 Türkiye’sinde İşçi Hareketi ve Sendikalarımız. Ortak Reform Yolları Üzerinde Eleştiriler ve Araştırmalar*” isimli rapordur. Daha sonra konfederasyonun yönetim kuruluna, 12 sendikanın ve federasyonun yöneticisi tarafından hazırlanan “*Türk İşçi*

Hareketi İçin Sosyal Demokrat Düzen” isimli “On İnkiler Raporu” olarak bilinen rapor sunulmuştur.

1973 yılında toplanan Türk-İş 9.Genel Kurulu’nda Yaşanan olayların sonunda Türk-İş’ten kopmalar başlamıştır. Sosyal demokrat muhalefetin Genel Kurulda Türk-İş’ten tasfiye edilmesi üzerine Türk-İş’teki sosyal demokrat hareketin Türk-İş içinde varlık gösteremediği DİSK’e yöneldiği gözlenmiştir. Böylece Türk-İş içindeki sosyal demokrat muhalefet büyük oranda güç kaybetmiştir. Ancak DİSK, Türk-İş’de yer alan ve Türk-İş’e sistemli eleştirilerde bulunan sosyal demokrat sendikaları kendi mücadele çizgisinde birleştirmeyi başarmıştır. Bu doğrultuda Türk-İş siyasi iktidarla uyum içinde olan “1947 sendikacılığı” olarak da bilinen sendikacılık anlayışını sürdürerek yoluna devam etmiştir.

Kaynakça

Acar A (2007). Türk Sendikacılık Hareketinde Bir Sendikal Olgu Olarak Hak İş. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi.

Akşam Gazetesi (16/06/1970). DİSK’in Çağrısı.

Algül S (2015). *Türkiye’de Sendika-Siyaset İlişkisi DİSK (1967-1975)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Artun Ü (2002). *Türkiye İşçi Partisi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Çelik A (2010). *Vesayetden Siyasete Türkiye’de Sendikacılık*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Çelik A (2018). DİSK’in Kuruluş ve Varoluş Yılları (1966-1970). *Çalışma ve Toplum*, 2018/2 (57), 617-664.

DİSK (1971). *DİSK Sunar: Türk-İş’e Sunulan Dörtlü Rapor*. İstanbul: DİSK Yayınları.

DİSK (1971). *DİSK’in Dört Mücadele Yılı*. İstanbul: DİSK Yayınları.

DİSK (1975). *5. Genel Kurul Çalışma Raporu*. İstanbul: DİSK Yayını.

DİSK (1977). *6. Genel Kurul Çalışma Raporu*. İstanbul: DİSK Yayını.

Güzel Ş (2016). *İşçiler Örgütleniyor*. İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.

İşıklı A (1972). *Sendikacılık ve Siyaset*, Ankara: Odak Yayınları.

İstanbul İşçi Sendikaları Birliği Yönetim Kurulunun Çalışma Raporu (1948). İstanbul İşçi Sendikaları Birliği Yönetim Kurulunun Çalışma Raporu. İstanbul: Rıza Koşkun Matbaası.

- Koç C ve Koç Y (2008). *DİSK Tarihi, Efsane mi Gerçek mi?* Ankara: Epos Yayınları.
- Koç Y (1986). Türkiye’de Sosyal Demokrasi ve Sendikacılık. İçinde: *Dünyada ve Türkiye’de Sosyal Demokrasi, Onbirinci Tez Kitap Dizisi 4. Kitap*, İstanbul: Uluslararası Yayıncılık, 107-139.
- Koç Y (1986a). *Türk- İş Neden Böyle? Nasıl Değişecek?* İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Koç Y (1995). *Teslimiyetten Mücadeleye Türk-İş*. Ankara: Öteki Yayıncılık.
- Koç Y (2010). *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi Osmanlı’dan 2010’a*. Ankara: Epos Yayınları.
- Koç Y (2015). *Türkiye İşçi Sınıfının Tarihi*. İzmir: Tek Gıda-İş Yayınları.
- Koç Y (2019). *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi Başlangıçtan 2019’a*. İstanbul: Tek Gıda-İş Yayını.
- Koray M (1994). *Değişen Koşullarda Sendikacılık*. İzmir: Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı.
- SADA (1966). *Sendikalar Arası Dayanışma Anlaşması*. TÜSTAV-DİSK Arşivi.
- Sosyal Demokrat Düzen (1971). *Türk İşçi Hareketi İçin Sosyal Demokrat Düzen, İlkeler Amaçlar Yöntem*. Ankara: yay. y.
- Tokol A (2012). *Türk Endüstri İlişkileri Sistemi*. Bursa: Dora Yayınları.
- Türk-İş (1986). *Türk-İş Çalışma Raporu*. Ankara.
- Türk-İş (1992). *Türk-İş Çalışma Raporu*. Ankara.
- Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi (1998). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Yici Ö (1972). Türk Sendikacılığında Sosyal Demokrasi Hareketi. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 0 (24), 209-222.

Yuvarlak Masa: Türkiye’de Korona Virüs, Devlet ve Sınıflar

Meryem Kurtulmuş, e-posta: mirismeryem@yahoo.com

Levent Dölek, e-posta: leventdolek@gmail.com

İrfan Kaygısız, e-posta: irfankaygisiz@yahoo.com

Hakan Koçak, e-posta: hak29@yahoo.com

Meryem Kurtulmuş: İlk önce hoş geldiniz. Bugün Mülkiye Dergisi için Korona virüsünün işçi sınıfına etkisi ile ilgili bir tartışma yapmayı planlıyoruz, bunu aslında bir tartışmalar dizisinin ilki olarak düşünüyoruz. Üç değerli isim var; Birleşik Metal İş Sendikası uzmanı İrfan Kaygısız, Dr. Levent Dölek ve Doç. Dr. Hakan Koçak, her üçü de bu alanda çalışan ve son dönemde sahada neler olduğunu gerçekten takip eden, bilen insanlar. Tekrar hoş geldiniz.

Bugün 12 Mayıs 2020, Türkiye’de resmi olarak ilk korona virüs vakasının tespit edilmesinin üzerinden tam iki ay geçmiş durumda. Bu süreçte hem Türkiye’de hem dünyada ciddi bir ekonomik kriz söz konusu, hatta 1930 büyük buhranından beri karşılaşılan en büyük kriz olarak adlandırılıyor, dolayısıyla işçi sınıfı üzerine ciddi etkileri oldu ve olacak. Şöyle bir takım temel noktaları belirtmek istiyorum. Örneğin IMF diyor ki dünya ekonomisi %3 daralacak, Türkiye ekonomisi için öngörüsü ise %5 küçülme. Daha kötü senaryolar var, DTÖ 2020 yılında dünya ekonomisinin %9 küçüleceğini öngörüyor. Yine DTÖ’nün öngörülerine göre dünya ticareti %12-32 arasında, doğrudan yabancı yatırımlar ise %30-40 arasında azalacak. Senelerdir düştüğü iddia edilen yoksulluğun ise artacağı öngörülüyor. Hatta şöyle deniyor: 1,99 dolar yoksulluk sınırının altında 85 milyon insan varken bu sayı 430 milyona çıkacak. Petrol fiyatları düştü hatta Amerika’da varil petrol fiyatları eksiye düştü. Gerçekten kapitalizm, dünya ekonomisi ciddi bir kriz ile karşı karşıya. Peki, işçi sınıfı bundan nasıl etkilenecek? Dünya işçi sınıfı, Türkiye işçi sınıfı bundan nasıl etkilenecek? Ancak öncelikle, Türkiye ekonomisi bundan nasıl etkilendi? Hangi sektörleri nasıl etkiledi? Ne kadar işyeri kapandı? Kaç kişi işsiz kaldı? Hangi sektörler daha fazla etkilendi? Genel olarak Türkiye’deki ekonomik durumu nasıl etkiledi? Levent ne dersin?

Levent Dölek: İlk etki ekonomideki daralmayla birlikte tabii ki işsizlik. Tabii ki ilginç bir şey oldu daha korona başlamadan evvel biz zaten işsizlik oranlarında artışı görmüştük Türkiye’de. Resmi rakamlarda aslında işsizlikte bir azalma görülsede bu büyük oranda iş aramaktan umudunu kesmiş olanlardan vs. kaynaklanıyordu. Bunlar düştüğü zaman dar tanımlı işsizlikte bir azalma varmış gibi gözüküyordu ama DİSK-AR’ın da yaptığı araştırmalarda bu rakam geçen seneye oranla çok daha fazla artmış oldu. Yaklaşık 8 buçuk milyon gibi bir geniş tanımlı işsizlikle korona sürecine girdik, ilk hasta daha açıklanmadan evvel 8 buçuk milyon işsiz vardı. Şimdi bunun 10 milyona doğru çıktığını biliyoruz. Ama orada ne oldu tabii başka bir makyaj devreye girdi. Biliyorsunuz işten atmanın yasaklandığı görüntüsü altında ücretsiz izin verildi ve aslında bu işten çıkartılanlar şimdi yine resmi rakamlarda işsiz olarak gösterilmeyecekler çünkü hala istihdam ediliyormuş gibi, daha önce çalıştıkları şirketlerde devam ediyor gibi görünecekler.

Türkiye’nin son dönemdeki ekonomik sıkıntılarını aşmasında hep tartışılan bir şey vardı biliyorsunuz. Türkiye’nin kronik cari açığını net hata noksanla tamamladığı bir süreç söz konusuydu yıllardır. 11 milyar dolara yakın net hata noksandan bahsediliyordu. Bu senenin başında ticaret istatistiklerini değiştirdiler. Genel tanımlı ticaret istatistikleri üzerinden açıklamaya başladılar ödemeler dengesi hesaplarını. Bunun üzerine hem cari açıkta bir azalma oldu (çünkü serbest bölgeleri vs. de katıyorlar artık) hem de bu net hata noksan kalemi de azaldı. Orada hep speküle edilen bir mesele vardı bu körfez parası vs. diye. Şimdi Türkiye’nin iki yerden sıkışması söz konusu, bunlardan bir tanesi ihracat yaparak döviz bulma ihtiyacı. Türkiye’de iktidar, ihracat yapmak üzere devlet büyük bir heyecan içerisinde ve işçi sınıfını en çok ilgilendiren konulardan bir tanesi bu çünkü ihracat yapanlara istisna tanıdı yani ihracat yapan fabrikalar sokağa çıkma yasağında bile çalışıyorlar. Onlara rahatlıkla izinler veriliyor ve herhangi bir şekilde korona ile ilgili stratejik ürün üretmeseler bile sırf ihracat yaptıkları için o fabrikalar çalışıyor. İkincisi, yine döviz bulmak için turizmi canlandırmak istiyorlar. İçinde bulunduğumuz kriz dolayısıyla cari fazla vermeye başlamıştık, Türkiye’nin ithalata bağımlı üretimi dolayısıyla malum biz üretince cari açık veriyoruz çünkü daha fazla ithalat yapmak durumunda kalıyoruz. Dolayısıyla ekonomi küçüldüğü zaman biz cari fazla veriyoruz. Bunu bir başarı gibi sunuyor Berat Albayrak. Tabii ki bir ilgisi yok, 2001 krizinde de biz cari fazla verdik. 2008-2009 sürecinde de oldu bu, şimdi de oluyor yani sağlık işareti değil tamamen hastalığımızdan, ekonominin hastalığından kaynaklanan bir şey. Şimdi küçülmeye rağmen cari açık büyümeye başladı tekrar. Niye? Çünkü Avrupa ekonomisi ciddi bir resesyon içerisinde ve ihracat yapamıyoruz oraya. Çünkü bizim asıl ihracat sahamız orası. Peki, açığı kapatmak için başta söylediğim hep speküle edilen; körfezden akan paralar var. Şimdi senin bahsettiğin petrol

fiyatlarındaki gelişmeler bu sefer orayı da göçertti. Suudi Arabistan ve Katar ekonomisi şu anda yere serilmiş vaziyette, çok fena durum. Suudi Arabistan petrol fiyatlarındaki düşüşün rakipleri eleyeceğini düşünerek çok fazla karşı durmadı petrol fiyatlarındaki düşüşe ama şu anda tamamen yere serilmiş durumdadır. Dolayısıyla oralarda da çok enteresan gelişmeler olabilir. Tabi ki bunların Türkiye'ye yansımaları bir kere çok sert bir şekilde oluyor. Ne varsa elde, döviz bulmak üzere oraya yükleneceğini gösteriyor. Şu ana kadar olan her şey daha da hızlanacak. İhracat yapan sektörler cumartesi-pazar, sokağa çıkma yasağı, bayram seyranı demeden çalışacaklar. Turizm açılacak. İnsanlar gelir mi buraya onu da bilemiyoruz tabi ama.

E tabi bu bir yandan üretimi devam ettiriyor ama belli sektörler için devam ettiriyor, sanayide diyelim ki işsizlik nispeten biraz daha az hızla artıyor bile olsa hizmetler sektörü tamamen paramparça olmuş vaziyette. Ve buna ek olarak da şunu söyleyebiliriz işçi sınıfının dışında küçük esnaf da tamamen bitmiş vaziyette. Dolayısıyla işsizlik sorunu çok büyük bir şekilde adeta bir çığ gibi şu anda geldi, rakamlar yakında ortaya çıkacaktır ama resmi rakamlar üzerine biraz önce söylediğim gibi çok ciddi bir ekleme yapmamız gerekecek.

Meryem Kurtulmuş: İrfan sen ne dersin işyerlerinin kapanması, işyerlerinin üretimi durdurması ile ilgili, ne kadar işyeri işi durdurdu?

İrfan Kaygısız: Yeni dönemdeki işsizlik meselesi bizim geleneksel olarak işsiz diye tanımladığımız ve dar tanım- geniş tanım diye zaman zaman ifade ettiğimizi de altüst eden yeni bir durum yarattı. İş olma ile işsizlik hali çok geçişken hale geldi. Birkaç gün öncesine kadar AVM'lerde çalışan binlerce kişi işsizdi, şimdi çalışmaya başladı, yarın ne olacağı belli değil; çok dinamik bir süreçteyiz. Dolayısıyla yeni dönem, işsizliğin ölçülmesini zor bir hale getirdi birincisi bunu söylemek isterim. Onun dışında işsizliğin bizde de dünyada da olağanüstü arttığını biliyoruz. ILO ilk açıklama yaptığında dünyada 25 milyon, ikinci açıklamasında 195 milyon, üçüncü açıklamasında 305 milyon kişi işsiz dedi. Her açıkladığında katlayan bir durum var. Son açıklamasında en kırılgan kesim kayıtdışılar dedi ve "2 milyar kayıt dışı var ve bunun 1.6 milyarı işsiz kaldı, dolayısıyla geçim imkânlarından yoksun" diye ifade etti.

Meryem Kurtulmuş: Bunun önemli bir kısmı da kadınlar tabii...

İrfan Kaygısız: İşsizlikle ilgili her vereceğimiz rakam iki kesim açısından diğer kesimlerden daha farklı elbette, genç işsizliği bildiğimiz gibi çok yapısal bir mesele ve bir de kadınların işsizliği, her iki kesimin genel ortalamalarının çok üzerinde olduğunu biliyoruz. TÜİK'e baktığımızda, 15-64 yaş grubunda işsizlik oranı %13,9 iken, 15-24 yaş grubunda işsizliğin %24,4; kadınlarda % 15,6; tarım dışı genç kadınlarda ise % 30,3 olduğunu görüyoruz.

Kapanan işyerleri meselesinde, birinci kademe 149- 150 bin civarında işyeri kapandı hatırlarsanız. Onun bir ideolojik yanı da vardı, AKP ilk önce alkollü içki satan yerleri kapattı, bar pavyon diskotek diye ifade etti, buralarda çalışanlar var. Sonra ikinci kademe işyerleri kapandı. AVM, berberlerin de dâhil olduğu lokanta ve kafelerin de dâhil olduğu bu ikinci geçici kapatma ile toplamda 270 bin işyeri diye ifade edildi. Bu işyerlerinde kaç kişi çalışıyor, 5 kişi ile çarpsak 1 milyon 350 bin kişi eder. Yine Mustafa Sönmez, araştırmasında sokağa çıkma yasağı ilan edilen kesimler 65 yaş üstü ve 20 yaş altındaki istihdam içinde olanlardan, çalışanların sayısı yaklaşık 1 milyon 350 bin diyordu, sadece iki kesimi alsak yaklaşık 3 milyon. Ancak, söylediğim gibi, bu işyerlerinin bir kısmı açılıyor ve işsiz sayısı da sürekli değişiyor. DiSK-AR'ın, BETAM'ın, İstanbul Politik Araştırma Enstitüsünün araştırmaları var. Ayrıca çeşitli kişilerin de araştırmaları var. Ben de bir ara çok baktım bir projeksiyon nasıl yapabiliriz diye, açıkçası işin içinden çıkmak çok zor. Bu çalışmaların bir bölümü tahmini, bir kısmının abartılı olduğunu biliyoruz, sonuçta 4 milyon ile 8 milyon arası değişen rakamlar veriliyor ama bence yaklaşık 5 milyon insanın yeni dönemde işsizlik süreci içerisinde olduğu söylenebilir. Kimi işyerlerinin açılması süreciyle beraber görece bir düşüş olacak bunda. Ama ardından ikinci bir dalga işsizlik gelecek. Kısa çalışma ödeneklerinin bitimiyle beraber ikinci dalga ve esas sanayiden yükselen ciddi bir işsizlik gelecek. Biz bunu 2009 krizinde yaşadık. Yıllık izinler kullandırıldı ve bitti, kısa çalışma ödeneği bitti, ücretsiz izinler kullandırıldı ve daha sonra işten çıkarmalar başladı. Bu dönemde de ben kısa çalışma ödeneklerinden sonra ikinci dalga bir işsizlik bekliyorum. Gerçek işsizlik de 3-5 ay sonra ortaya çıkacak. Resmi istatistikleri biliyoruz, gerçi bu sene TÜİK de yeni bir düzenleme yapıyor, yeni durumu ölçeceğiz diye ama açıklamalar var ama veriler 3 ay sonradan geldiği için TÜİK'in verilerini haziranda temmuzda göreceğiz. TÜİK'in istatistikleri hiçbir zaman tam gerçeği yansıtmayacak tabii ama biz çıkarsamalarda bulunacağız. Muhtemeldir ki ümidini kaybetmişler çok daha artacak. Ya da şimdi istihdamda gözüken kimi ücretli izinliler o zaman işsizliğe yansıtılacak. İşsizlik meselesinde birçok rakam var ama onun ötesinde yeni dönem açısından işsiz işçilerin genel olarak toplumsal muhalefette, sendikal ve siyasal alanda sınıf hareketi açısından çok önemli bir dinamik haline geleceğini düşünüyorum açıkçası. İşsiz işçiler hareketini daha sonra herhalde biraz konuşuruz.

Hakan Koçak: Şimdi bu işsizlik rakamları ile ilgili olarak, arkadaşlar da söyledi aslında, Çalışma Bakanlığı, Türkiye İstatistik Kurumu birkaç yıldır bu rakamları manipüle etme konusunda oldukça deneyim kazandılar. Mesela geçtiğimiz yıllarda deşifre edilmişti; işsizlik rakamlarını azaltan bir faktör; deyim yerindeyse bir şekilde araya katılan çıraklar, stajyerler vb. statüde olanlardı örneğin, sayıları şimdi aklımda yok ama bir milyon küsur gibi. Hatta bu DiSK ile dönemin Çalışma Bakanı arasında bir tartışmaya neden olmuştu. Arkadaşların söylediği gibi bu maalesef kamuoyunu da manipüle ederek, sanki kendini kabul ettirmiş

gibi görünen “işten çıkartma yasağı var” diye ücretsiz izine gönderilenler ama aslında işsiz olan, ancak o rakamlara yansımayan bir kesimi oluşturacak. İŞKUR’un rakamları zaten çok geç açıklanıyor, bu neredeyse bir rutine dönüştü, daha dün açıklanabildi biraz da kamuoyunun baskısıyla. ABD gibi son derece neoliberal bir ülkede bile, kurumsal devlet yapısının epeyce tarumar olduğu bir ülkede bile haftalık açıklama yapıyor ilgili bakanlık bu konuda. Bu rakamların en zor alınabildiği ülkelerden biriyiz sanırım dünyada. Evet gerçekten rakamlar söz konusu olduğunda oldukça problemlidir ama yine de dehşete düşürücü bir şey var. Dün ya da önceki gün açıklanan rakamlara göre Şubat’ta 118 bin olan İşsizlik Sigortası Fonu’na başvuru Nisan’da 312 bine çıkmış. İki buçuk üç kata yakın artış olmuş ki Fon’a başvuramayanlar ya da başvurup alamayanlar var; koşulları yerine getiremedikleri için. Özellikle kapatılan hizmet sektöründeki işyerlerinde işsiz kalmış olanlar. Bunların bir kısmı geri dönemeyecek, çünkü birçok işletme muhtemelen dayanamayacak gibi gözüküyor.

Öte yandan toplu çıkarmalar olacak gibi gerçekten. Belki buna şu da eklenebilir, bunu çok öngörebilir durumda değiliz ama ofis ve beyaz yaka mesleklerde yeni çalışma biçimleriyle birlikte belki de çalışan sayısında bir azalma potansiyeli görüyorum.

Çok uzun süredir dünyada tartışılan, Türkiye’de ise en ciddi, yapısal kronik sorun olan işsizlik sorununda işsizler son derece desteksiz kalıyor görünüyor. Kocaman bir işsizlik sigortası fonu varken; 135 milyar gibi bir rakam. Son iki aydır korona virüsü bütün haşmetiyle ülkeyi kavururken bu 135 milyarın 6 milyar kadarı ancak işsizlere sunulmuş durumda, deyim yerindeyse devede kulak. Ücretsiz izin ödeneğinin miktarı iyice komik, benim bir tür “harçlıklı izin” dediğim şey, 1170 lira civarında, asgari ücretin de yarısı. Dolayısıyla hem bir işsizlik var hem de neredeyse dünyadaki - yoksul Afrika ülkeleri vs. saymazsanız- en güvencesiz, en az destek alabilen, en zayıf şekilde desteklenen işsizler de bizde, onu da buna eklemek lazım.

Meryem Kurtulmuş: Bu dönemde işçilere yönelik ne tür düzenlemeler yapıldı bunu birkaç başlık altında özetleyebilir miyiz?

Levent Dölek: Ben şöyle özetleyebilirim. Birincisi kısa çalışma ödeneği geldi. Bir şirketin belirli bir süre faaliyetlerini durdurması veya azaltması durumunda işsizlik sigortası fonundan belirli miktarda işçilere bir ücret ödenmesi... Ama nasıl? Birincisi koşulları var. İşsiz kaldığında, sadece ödediği prim gün sayısı ve kesintisiz istihdam edildiği süre ile işsizlik sigortası almaya hak kazanmış olan işçilere verilebilir bu, mevcut ücretinin de (brüt ücretinin) %60’ını verecek. Bu kısa çalışma ödeneği tabii ki patronun üzerindeki ücret yükünü tamamen kaldırıyor yani patron hiçbir şekilde ücret ödemiyor. İşsizlik sigortasından alınıyor. Şu anda 270 bin işyerinin buna başvurduğunu söylemişti geçen ayki

açıklamalarında çalışma bakanı. Bu artmıştır ama daha sonra, biraz önce konuştuğumuz ücretsiz izin düzenlemesiyle birlikte bu artışın da önüne geçtiler. Yani artık şirketler kısa çalışma ödeneğine geçmek yerine ücretsiz izne çıkartıyorlar. Ücretsiz izinde de yine Hakan'ın söylediği gibi işsizlik sigortasının tabanından, olabilecek en düşük miktar veriliyor. “Harçlıklı izin” bence çok güzel bir tanımlama ve bu da patronu, işvereni ücret ödeme yükümlülüğünden kurtarıyor ama bununla ilgili şu an henüz rakamları ben görmedim fakat kısa çalışmaya 270 bin işyerinin başvurduğunu biliyoruz, 2 milyon 700 bin işçi için. Bunların önemli bir kısmı, yarısı çok küçük, neredeyse esnaf diyebileceğimiz işletmeler yani üç kişiden daha az işçisi olanlar. Geri kalan yarısı da bundan daha fazla işçisi olanlar. Buna sadece mavi yakalı işçiler dâhil değil onu da ekleyelim. Beyaz yakalı işçiler de buna dâhil. Mühendisler vs. bunlar da kısa çalışma ödeneğine geçirildiler. Türkiye'nin büyük fabrikalarında filan hatta şaşkınlıkla karşılandı ben onu söyleyeyim, bazı mühendisler “bize de mi ya” dediler ama o otomotiv fabrikalarında o mühendisler de kısa çalışma ödeneğine gönderildi.

Meryem Kurtulmuş: Ben bir üniversitede kısa çalışma ödeneği vermeye başladıklarımı duydum.

İfran Kaygısız: Üniversite, sendika...

Hakan Koçak: Geçen de Cumhuriyet gazetesinin de yararlandığı ortaya çıktı hatta sosyal medyada epeyce konu oldu.

Meryem Kurtulmuş: O zaman hemen hemen hiç bundan yararlanmayan kalmamış gibi. Bugün bir televizyon kanalında otomotiv sektörünün temsilcileri vardı, diyorlar ki; bizim hemen hemen bütün şirketlerimiz oto yan sanayiinde bundan yararlandı, bize çok iyi geldi ve istiyoruz ki devam etsin.

Levent Dölek: Burada zaten şöyle bir şey de var Meryem Hocam yanılısana şu kelimeden doğdu. “2 milyon 700 bin işçimiz başvurdu, işçi için başvuruldu, bu işçiler kısa çalışma ödeneğinden yararlandırılıyor”. Şimdi işçilerin yararlandığı bir şeymiş gibi sunuldu kısa çalışma ödeneği. Hâlbuki böyle bir şey yok. İşçinin yararlandığı bir şey yok, işçinin ücretinden bir kesinti var. Üstelik işsizlik sigortasından ödenmek suretiyle yani bu tamamen işverenlerin şirketlerin yararlandığı bir hizmet. Ve burada şöyle çok önemli bir ayrıntı var o da bu ödenen kısa çalışma ödeneği daha sonra işsizlik sigortasından mahsup ediliyor.

Meryem Kurtulmuş: Bence en kritik noktalardan biri o.

Levent Dölek: Yani işsizlik sigortasını siz bunun için kullanıyorsunuz, işçi sanki borçlanıyormuş gibi oluyor işsizlik sigortasına, yani önden avans alıyormuş gibi işsizlik ödemesini. Ondan sonra işten atıldığı zaman, 6 ay sonra işten atıldı diyelim, “ee geçmiş olsun sen kısa çalışma ödeneğinde bunu aldın”, ne

kadar aldıysan rakam olarak bu meblağ, işsiz kaldıktan sonra alacağın işsizlik sigortasından mahsup ediliyor. Şimdi buradaki ayrıntı ise şu sayın reisi cumhur, Tayyip Erdoğan'ın bu mahsubu yapmama konusunda yetkisi var. Kanunda böyle bir madde var diyor ki cumhurbaşkanı mahsup edilmemesi yönünde karar verebilir. Bu kararı vermedi hâlbuki vermiş olsa bu önemli bir şey bunun da talep edilmesi lazım.

Meryem Kurtulmuş: Bu sendikalar için bastırılacak önemli bir nokta olabilir.

Levent Dölek: Tabi sıkıştırmak lazım, tabi çünkü şöyle bir şey, işçi borçlanıyormuş gibi avans alıyormuş gibi bir muamele görüyor işsizlik sigortası fonundan. Patrona öyle bir şey yok. Sen işçilere bu dönem boyunca ücret ödemiyorsun, işsizlik sigortası fonuna bu yüzden herhangi bir yükümlülüğü doğmuyor işverenin. Şimdi bu da herhangi bir şekilde ahlâk vs. bırakıyorum burjuva hukuku, ticaret hukuku, borçlar hukuku mantığına da uygun bir şey değil... Burada fahiş bir haksızlık bir adaletsizlik var. Bir asimetri var işçi ile işveren arasında. Dolayısıyla bu kısa çalışma ödeneği bu noktada çok önemli bir yerde duruyor ama dediğim gibi kısa çalışma ödeneği artık yerini ücretsiz izin uygulamasına bıraktı...

Meryem Kurtulmuş: Oraya geçmeden önce İrfan'a bir sorayım mı? Sendikalarda durum nasıl? İşçilerin, sendikaların bu kısa çalışma ödeneğine bakışı nasıl?

İrfan Kaygısız: Kısa çalışma ödeneği sendikalar için yeni bir durum değil. En yaygın ve kitlesel kullanımı 2009 krizinde oldu. İş Kanununda yer almasından sonra en fazla 2009 krizinde kullanıldı. 2009 krizi öncesinde çok sınırlı sayıda işyerinde kullanıldı ve çok da bilinen bir mekanizma değildi işin doğrusu. Bu dönemin farklılığı çok yaygın bir alanda kullanılıyor olması. Demin biraz esprili söyledik, gazete, üniversite, sendika gibi uçları söyledik, bu örnekler çok yaygın bir şekilde kullanılıyor olması bakımından. Sosyal destek mekanizması olarak bakmak lazım. Biraz polemik olsun, "sermaye versin" politik olarak anlamlı mı anlamlı, ama pratik olarak karşılığı yok; işçiyi işten çıkaran patrone nasıl para alınacak mesele bu. Dolayısıyla bir toplumsal talep haline getirip kamuya dönüyorsun. O zaman "sen ver, git sermayeden al" gibi devam ettirilecek bir talep söz konusu oluyor. Bunu 2009 krizi döneminde de çok tartışmıştık, politik olarak tam nereye oturur bu mesele diye, sermayenin sübvansede edilmesi bir taraftan ama bir taraftan da böyle bir gerçeklik var. Bu konuyu geçen bir yerde yine tartışıyorduk, sermayeden alalım, bunu talep edelim diye. İşçi diyor ki "sen almak istemiyorsun", pratik gündelik hayat açısından bakıldığında diyor ki "adam zaten beni atıyor ve vermeyecek". Nesnellığe teslim olmak değil ama bir de bu yanını gözetmek lazım. Yaygın kullanımı olan bir mekanizma, bu dönem tabi kısmi bir düzenleme de yapıldı yasayla, prim süreleri 600 günden 450 güne ve 120 günden de 60 güne düşürüldü, dolayısıyla yaralanma koşulları bir miktar daha iyileştirildi. Bugün normalleşme dönemine dair cumhurbaşkanlığı

yardımcısı bir açıklama yaptı, yeni dönem takvimini açıkladı, orada kısa çalışma ödeneği ile ilgili diyor ki, haziran sonundan itibaren kısa çalışma ödeneği bitecek. Haziran sonu itibarıyla bitecek olması muhtemeldir ki mevcutlar devam edecek, ama yeni başvuru artık alınmayacak, yani COVID 19 gerekçesiyle kısa çalışmayı haziran sonunda bitirecekler anlamına geliyor. Dolayısıyla çok bir süre yok yaklaşık bir buçuk ay sonra kısa çalışma devreden çıkacak, ama yeni açıklamada ücretsiz izin ile ilgili bir şey söylemiyor, ilginç olan bu.

Meryem Kurtulmuş: Ne kadar kişi yararlanabildi? Başvuru sayısı çok ama yararlanabilenlerin sayısı da az sanırım.

İrfan Kaygısız: Biz bu konudaki verileri Çalışma Bakanı ne zaman bir televizyona çıkarsa, tivit atarsa ve bakana yeni bir soru sorulursa o zaman öğreniyoruz. Elimizde son veriye göre, kısa çalışma ödeneğinden yararlanan 3 milyon 51 bin kişi, ayrıca ücretsiz izinli 878 bin kişiye de nakdi ücret desteği veriliyor. Dolayısıyla 4 milyona yakın bir kişi gelir kaybına uğramış durumda ve daha önce de belirttiğim gibi bunların bir kısmı gelecekte işsiz kalacak. Kısa çalışma ödeneğinin en sorunlu yanlarından birisi işsizlik sigortasından mahsup edilmesi, en önemli meselelerden biri bu, dolayısıyla mücadele alanı olarak en fazla yüklenmemiz gereken bir konu, çünkü Cumhurbaşkanının bunun işsizlik sigortasından düşülmemesi konusunda yetkisi var, isterse düşürmeyebilir. Kısa çalışma ödenekleri bitince, uzatma olmazsa, yeni başvuru alınmayacaksa, tekrar daha yaygın kitlesel işsizlik söz konusu olacak.

Meryem Kurtulmuş: Hakan sen ne dersin kısa çalışma ile ilgili? Nispeten "harçlıklı izin"den daha iyi bir şey olduğunu söyleyebilir miyiz?

Hakan Koçak: Elbette zaten temel eleştirilerden bir tanesi de buydu aslında. Şimdi kısa çalışmayı herkes istedi, işveren kuruluşları da üyelerini yönlendirdiler buraya; başvurun, aman işten çıkarmayın, bakın böyle bir mekanizma var diye. Şimdi kabaca söylersek kısa çalışma ödeneği, az önce Levent hocamın söylediği gibi, son ücretine göre belli oranla verildiğinden aşağı yukarı 1700 lira ile 4 bin 300, 4 bin 400 lira arası gibi bir para alabiliyor bir emekçi kısa çalışma ödeneğine işyeri başvurmuşsa ve kendi de alma koşullarına sahip ise ve fakat bu harçlıklı izin diye benim biraz alaycı bir biçimde tanımladığım şeyde ise üst sınır 1170 lira. Dolayısıyla ciddi bir hak kaybı var. Kısa Çalışma Ödeneği de, Levent hocam da güzel söyledi, aslında işsizlik fonuyla ilgili genel problemin dışında değil. Bu fonun adı İşsizlik Sigortası Fonu olsa da, çok büyük bir kısmı sermayeyi teşvik olarak verilmiş bir fon. Burada da aslında bir tür dolaylı sermaye teşviki var. Kriz zamanlarında biz sizin değirmeninize biraz su dökelim, değirmen tümüyle durmasın, toplu işten çıkarmalar olmaksızın bir şekilde hizmet ya da mal üretimi sürebilsin. Fakat bu nerden yapılıyor? Bu bordrolarda kesilen, işçi, işveren ve devlet tarafından verilen paralardan oluşan, aslında işsizleri desteklemek için

oluşan fondan veriliyor. Yani işverenlere yine bir tür dolaylı teşvik olduğunu unutmamak gerekiyor. Ama İrfan hocam doğru söylüyor. Sonuçta can havliyle yakıcı bir kriz anında en kolay ulaşılabılır ve hiç değilse işçi için de kısa vadede kullanılabilir bir şey olduğu için buna başvuruluyor. Benim bu “harçlıklı izin” dediğim şey buna yönelik yoğun başvuruları da biraz kesmeye yönelik de ortaya çıkmış bir düşünce gibi gözüküyor. Çok daha az bir maliyete düşürüyor: 1170 lira harçlık veriyorsunuz. Tabi burada şöyle bir şey deniyor. İyi de deniyor, “kısa çalışma ödeneğinden yararlanamayanlara da biz bunu sunuyoruz, bakın yararlanamayanlar var”. Dolayısıyla bir anlamda aşağıda eşitlik, daha az bir miktarda eşitlik. Kısa çalışma ödeneğinin en kolay işlevi dediğimiz gibi gerçekte pandeminin en yakıcı olduğu dönemde çok büyük bir toplu işten çıkarma görüntüsüne engel olmuş oldu ama arkadaşların söylediği gibi bu bittiğinde ne olacak onu da tabi görmemiz gerekiyor.

Meryem Kurtulmuş: Eğer sonrasında işsiz kalındığında, ki İrfan da bahsetti 2008 krizinden sonra kısa çalışma ödeneğinden faydalandıktan sonra işyerleri işçileri çıkarmaya başladılar ve işsizlik iyice arttı, eğer şimdi böyle bir süreç yaşanacaksa, insanların işsizlik sigortasından ödeme alması lazım ama bu ödemeler kısıtlanacak kısa çalışma ödendiği için. Dolayısıyla burada sendikalar açısından ciddi bir mücadele alanı görünüyor.

Hakan Koçak: Zaten daha öncesinde de çok ciddi bir sorundu bu. Son torba yasa ile biraz gevşetildi. Son üç yılda 600 gün prim ödenmiş olması şartı vardı ödeneğe hak kazanmak için. Bir de son 120 günde kesintisiz olma şartı. Bu prim ödeme şartı 60 güne çekildi, 600 gün de 450 güne çekildi ama işgücü piyasalarının son derece esnek, istikrarsız olduğu, geçici işlerin vs. yoğun olduğu Türkiye’nin işgücü yapısı içinde bu koşullar son derece ağır. Bu baştan beri söylenen bir şey, zaten o yüzden fonda devasa miktarlar birikiyor.

Birçok devlet sosyal politikalar açıkladı kriz karşısında, ekstra şeyler veriyor. Bizde, yasada belirtilen amacı işsizlere destek olarak vurgulanmış olan fondan dahi ciddi bir biçimde yararlanılmıyor. Şu bile denemedi: “çok olağan dışı bir kriz dönemindeyiz ve her işsiz kalana koşulsuz olarak asgari miktarda, örneğin asgari ücret diyelim, en azından, koşulsuz işsizlik ödeneği desteği, en azından üç ay için mesela, verilecek”. Bu bile denemedi ama ilginçtir muhalefetçe üzerine de gidilemedi.

Meryem Kurtulmuş: Ama bir taraftan da işten çıkartma yasaklandı!

Hakan Koçak: Evet tabi öyle pazarlandı. E tabi biliyorsunuz bizim medyamız da mahirdir bu konularda. Kıdem tazminatı ne zaman yok edilecek olsa, ona dair bir yasa tasarısı olsa; “artık herkes tazminatına kavuşacak” diye lanse edilir.

Levent Dölek: Şimdi işten çıkartma yasaklandı dendiğinde işten çıkartamıyorsunuz. 25/2. Madde hariç bu arada. İşverenin çok manipüle ettiği, kötüye kullandığı 25/2 maddesi var, onunla yine işten çıkartma olabiliyor. Öte yandan normal, ekonomik sebeplerle işten çıkartma yerine ücretsiz izne ayırma var. Şimdi işveren açısından ücretsiz izne ayırmanın işten çıkartmaya göre zaten avantajı var. Çünkü işten çıkartmak istediğiniz zaman kıdem ve ihbar tazminatı ödemeniz lazım. Şimdi bu yok. Herhangi bir şekilde bunları ödmeden üç aylığına ücretsiz izne ayırıyorsunuz ve işsizlik sigortası fonuna havale ediyorsunuz. Zaten Tayyip Erdoğan bunu ilerde uzatabiliriz de dedi. Dolayısıyla bu devam da edebilir. Sonra işler tekrardan düzeldi vs. tekrar işe alabilir yahut da ücretsiz izin bittikten sonra işten de çıkartabilir, bunun önünde de bir engel yok. İşçi sınıfının çalışma hakkını savunması açısından, mutlak iş güvencesini savunması açısından işten çıkartmanın yasaklanması zaten kriz ya da salgın ortamından da bağımsız bir talep. Ama onun dışında salgın meselesinde spesifik olarak ele alırsak şu anda uygulanan birçok olağanüstü uygulama var. Mesela sokağa çıkma yasağı gibi, çeşitli yerlerin kapatılması gibi, bütün bu önlemlerin hukuki dayanakları çok sınırlı. Bunların birçoğu başta sokağa çıkma yasağı olmak üzere olağanüstü hâl ilan dışında gerçekleştirilmesi hukuken mümkün olmayan uygulamalar. Fakat kimsenin de itirazı olmadığı için böyle bir hukuki baypas yapılmak suretiyle sokağa çıkma yasağının uygulandığını görüyoruz. Sokağa çıkma yasağı hukuken mesela nerede var? Şiddet olayları gerekçesiyle olağanüstü hâl ilan edildiğinde uygulanacak tedbirler arasında var. Mesela afet ya da salgın hastalık dolayısıyla da OHAL ilan edilebilir, kanunda bu da söz konusu. Cumhurbaşkanı'nın kararıyla bu gerçekleştirilebilir fakat ısrarla afet ya da salgın hastalık sebebiyle OHAL ilan yapılmadığını görüyoruz. Bunun sebebi şu: Sermayeyi ürkütmemek... Çünkü olağan üstü hâl kanununda sıkıyönetim kanunu biliyorsunuz anayasa referandumu ile kaldırıldı- sadece olağanüstü hâl var. Halen yürürlükte olan OHAL kanununda sermayenin üzerine çalışma, para ve mal yükümlülükleri yükleniyor. Yani sermayenin kendi üretiminde ve çeşitli başka alanlarda yükümlülükleri artıyor. Devletin burada müdahale etme olanağı geliyor. Bunu yapar, yapmaz o ayrı bir mesele. Ama bu olanağa kavuşması demek olan olağanüstü hâli ilan ederek sermayeyi ürküteceği için, sermayenin istemediği bir şey olduğu için olağanüstü hâl ilan etmiyor. Ama orada enteresan başka bir şey daha var, olağanüstü hâl kanunu cumhurbaşkanına zaten işten çıkartmaları izne bağlama, erteleme, yasaklama yetkisi de veriyor. Herhangi bir şekilde ücretsiz izin falan değil. Yani normal bir prosedür uygulansa salgın var, olağanüstü bir durum var, işten çıkartmaları yasakladım dese... Bu durumda ne olacak? Ücret yükümlülüğü kimin üzerinde patronun üzerinde. Herhangi bir şekilde kısa çalışma ödeneğine vs. gerek kalmadan bütün bu sürecin yükümlülüğü işsizlik sigortası fonundan kaldırılıp sermayenin üzerine yüklenebilirdi. İşçileri, halkı düşünen bir siyasi irade böyle

yapardı. O yüzden de şöyle söyleyeyim yapılması gereken şey burada işten çıkartma yasaklansın talebinde durmaktı. İşten çıkartma yasaklansın diye bir talep varsa ortada, orada duracaksınız. Onun yanına sendikalar hem TÜRK-İŞ hem DİSK hem HAK-İŞ kısa çalışma ödeneğinden yararlanmak kolaylaştırılsın diye bir talep koyduğu andan itibaren işten çıkartmak yasaklansın talebinin altını kendileri boşaltmış oldular. Sermaye bu yaratılan boşluktan dolu dizgin girdi ve kısa çalışma ödeneği bu dönemin genel ve yaygın biçimi haline gelmiş oldu. Böyle olması gerekmiyordu. Ha şöyle söyleyeyim ondan sonra sendikalar şöyle yapabilirlerdi tabi ki her bir işyerinde, her bir işyerinin kendi özel koşullarına göre kısa çalışma ödeneği ayrı bir mücadele konusudur. Sendikalar toplu işten çıkartmaya karşı bu yola da girebilirler belli koşullarda. Ancak genel düzeyde kısa çalışma ödeneğini bir talep olarak ortaya koyunca son derece gerçekçi olan ve bastırılması gereken ve hukuki zemini de olan mevcut düzen içerisinde, yani hiç beğenmediğimiz en kötü şu andaki hukuki sistem içerisinde yeri de olan işten çıkartmanın yasaklanması talebinin altı boşaltıldı ne yazık ki.

Meryem Kurtulmuş: Peki İrfan'a sorayım. İrfan işten çıkartma yasaklandı ama Levent de bahsetti bir istisna var sanırım.

İrfan Kaygısız: Levent'in söylediği gibi Hakan da güzel ifade etti, kıdem tazminatı güzel bir örnekti. Biz bunu televizyonlarda hangi manşette duyduk, "işten çıkarmalar yasakladı" şeklinde geçti haberler. İçinde başka şeylerin de olduğu bir torba kanunda işten çıkartma yasaklandı diye açıklandı. Dolayısıyla o başlık altında, diğer yapılanların da meşrulaştırılmasına hizmet etti açıkçası. Arkasından siz istediğiniz kadar bağırın, "hayır öyle değil" diye, ilk bağırın işten çıkarma yasaklandı deyince, elinde de güçlü araçlar olunca, sonraki sesin etkisi az oluyor. Biz televizyonlardan öğrendikten sora tasarıya ulaştık. Ben bile ilgililerden bir tanesi olarak aa "böyle diyor nerde bu tasarı" dedim. Sonra bir saat içinde nasıl olduysa bütün memlekete birden yayıldı, alanın bütün ilgililerine gerçekten bir saat içinde ulaştı tasarı. Bu hangi el ise hepimize birden dağıttı tasarımı ama televizyonlara verdikten sonra.

Şimdi şöyle bir dezavantajı oldu 25/2'nin sürüyor ve diğerlerinin kaldırılıyor olmasının: İş Kanununun 25. Maddesinin 2. Fıkrası. Bir işçi ahlâk ve iyi niyet kurallarına uygun davranmadı diye patron işçiyi işten atarsa kıdem ve ihbar tazminatı ödemiyor, tazminatsız işten çıkarma maddesi. Şimdi şöyle bir sonuca yol açtı bu: Bu kısa dönemde tazminatlı işten ayrılmaların önü tümüyle kapatıldığı için bütün patronlar işçileri 25/2'den attı. Bu maddenin korunuyor olması ikinci bir olumsuzluğa neden oldu, belki de aslında olağan koşullarda tazminatını vererek çıkartılacak işçileri bu sefer tazminatsız olarak atmaya başladılar. Sonra işçi gitsin mahkemede uğraşsın.

Meryem Kurtulmuş: Daha önce de uygulanan bir madde miydi bu işçileri bu tazminatsız işten çıkartmak için?

İrfan Kaygısız: Uygulanan bir maddeydi, özellikle sendikal örgütlenmede en yaygın uygulanan maddelerden bir tanesiydi. Sendikal örgütlenmede patronların ilk yaptığı iş işçileri 25/2'ye dayanarak tazminatsız olarak işten çıkartmak. En yaygın uygulaması bizim alan açısından sendikal örgütlenme. Başka nedenlerle de elbette kullanıyor, diğer sendikasız işyerlerinde de tabi ki çok yaygın bir uygulama, ama elimizde tam bir veri yok. Kodları var sigortalılıkta ama Çalışma Bakanlığının verisi olmadığı için, mesela çıkartılan işçilerin ne kadarı hangi maddeye dayanarak atıldı, 25/2'den atılan kaç işçi var bunu bilemiyoruz. 25/2 dediğimiz maddeden çıkarmanın, bu maddenin yasaklanmamış olmasının bir başka olumsuzluğu bu maddeden işçi çıkartırsan, işçi işsizlik sigortası fonundan yararlanamıyor, işsizlik parası alma şansına da sahip olmuyor, "kötü niyetli işçi, ahlaksız işçi" olduğu varsayımı nedeniyle. Dolayısıyla ikili bir olumsuz sonucu oldu bunun. Hem tazminat alacak, hem de işsizlik sigortasından yararlanma olanağına sahip olacak kişiler ikisini de alamadılar ve iki türlü mağduriyetle karşı karşıya kaldılar bu madde nedeniyle.

Meryem Kurtulmuş: Çalışan işçiler nelerle karşılaşılıyor buna geçmeden önce, alınan önlemler, yapılan düzenlemelere dair eklemek istedikleriniz var mı?

İrfan Kaygısız: Kayda geçsin diye iki tane şey söyleyeyim. Çalışma Genel Müdürlüğü önce bir genelge çıkarttı, ayrıca iki tane de kanuni değişiklik yapıldı. Genelgede, sendikal çalışmalar kapsamındaki, toplu sözleşme ve grev prosedürlerinin geçici süreyle durdurulduğunu söyledi. Yani herhangi bir sendika bir işlem için Çalışma Bakanlığına ya da İŞKUR Müdürlüklerine başvurduğunda, ilgili kurum evrakı alıyor ancak donduruyorum, şimdilik bir işlem yapmıyorum diyor. Kanuni hiçbir alt yapısı yok. Hukuksuzluk dedi Levent, denk gelirse ona bir iki örnek vermek isterim. Çok önemli, bu sürecin ayırt edici yönlerinden biri bu hukuksuzluk meselesi, hem diğer alanlar hem çalışma yaşamını açısından. Bu genelgenin yasaya açıkça aykırı olduğu belli ama sendikalar özellikle HAK-İŞ ve TÜRK-İŞ'in talebi olduğu için kimse gidip de Danıştay'a genelgenin iptali için dava açmadı. Sonra kanun meselesi ortaya çıktı. Demin konuştuğumuz kısa çalışma meselesiyle ilgili kanun değişikliği yapıldı, ama yine kanunla bir başka değişiklik daha yapıldı, telafi çalışması 2 aydan 4 aya çıkartıldı. Kısa çalışmadan yararlanma koşulu geçici bir dönem için değiştirildi, kalıcı bir değişikliğe yol açmadı. Mesela 600 prim ödeme gün sayısı 450 güne ya da 120 gün 60 güne düşürülmesi kalıcı bir değişiklik değil ama telafi çalışması kalıcı bir değişiklik olarak kanunda yer aldı. En son da yine demin konuştuğumuz işten çıkarmalar yasakladı diye gündeme gelen yasa, orada hem bu ücretsiz izin konusu, hem de Hakan'ında söylediği 1170 lira para meselesi hukuki bir statüye kavuşmuş oldu.

Bir de sendikal çalışmalarda herhangi bir işlem için üçer aylık bir ek opsiyon tanındı. Sendikalar kanununda çok süre var, 6 iş günlük süre, 15 iş günlük süre vs. bir dolu maddede süre var. Bu süreleri kaçırdığınızda toplu sözleşme yapma yetkiniz düşüyor, hak düşürücü süreler diye ifade ediliyor. Onlar için üçer aylık ek süreler tanınmış oldu ama şöyle ikili bir yanı var onun. Bir taraftan, çok yok ama yeni örgütlenme olsaydı, yetki başvurusunda bulunup toplu sözleşme yapılamayacaktı, çünkü işlemi durduruyor Bakanlık, o bakımdan bir sorun var. Ama bir taraftan da bir pratik ihtiyaç da var. Dolayısıyla olması gereken sendikal haklarda serbesti tanınmasıydı bence bu konuda; isteyen sendika ek üçer aylık süre kullanabilir isteyen kullanmayabilir şeklinde. Çünkü doğrudan yasa eliyle süreçlere müdahale devlet denetimli bir hâl, bu da doğru bir yöntem değil.

Denk gelmişken şu hukuksuzluk meselesi önemli açıkçası. Girişte Levent de söyledi, mesela bu hafta sonu yasaklarına ihracat yapan şirketler sonradan dâhil edildi diye. Sadece ihracat yapan şirketler değil, yaptığınız malı bir firmaya veriyorsanız o firma ihracat yapıyorsa onu da aynı kapsamda saymaya başladılar; yani bu kadar esneklik ve geniş alan. Genel anlamda hukuksuzluk meselesini hep konuşuyoruz, ama bu dönemde çalışma yaşamında karşılaştığımız kadar hiç karşılaşmadık açıkçası. Tam, hukuksuzluk hâli diz boyu dediğimiz dönem. Şimdi TİSK Çalışma Bakanlığı'na başvuruyor, diyor ki "hafta sonu çalışmayanlara telafi çalışması yaptırabilir miyim?" kanun çok açık yaptırılmaz. Bakanlık diyor ki yaptırırısın. Sen başvuru yapıyorsun, diyorsun ki "ey Bakanlık kanunu yanlış yorumladın bana cevap ver", olumlu ya da olumsuz hiç cevap vermiyor. Çünkü cevap veremeyecek, o nedenle cevap vermiyor. Bu, o kadar çok yerde oldu ki. Bugüne kadar onlarca kamu kurumuna Çalışma Bakanlığına, Sağlık Bakanlığına, Valiliklere ve İl Sağlık Müdürlüklerine yazdığımız hiçbir yazıya yanıt alamıyoruz. Çünkü yaptıkları işlemlerin hepsi hukuksuz, cevap verse "yasaya" atıfta bulunacak, cevap vermeyerek işin içinden çıkmış oluyor. Ama işverenler, TİSK hangi konuda görüş istese, istenilen görüşe uygun içerikte yorum yaparak cevap veriyorlar. Aslında görüş istemenin nedeni de açık, yasayı bilmediklerinden değil bakanlık görüşü olarak uygulamaya hukuki gerekçe buluyor. Bunun da diğer dönemlerden bir miktar daha farklı bir uygulama olduğu için altını çizmek istedim.

Hakan Koçak: Aslında ben daha da ileri götüreyim son söylediklerini İrfan'ın şimdi biz öteden beri şunu söylüyoruz: OHAL dönemi resmi olarak bitti ama aslında yani 15 Temmuz'dan beri fiili bir OHAL'le yönetiliyoruz. Yani KHklar vardı şimdi de mesela İrfan'nın dediği gibi, bir şekilde yasal değilse bile yanıt vermemek gibi fiili durumlar. Fakat burada tabi çarpıcı olan şöyle bir şey var. Yüzbinlerce, sayısını bilmiyorum, belki milyonlarla ifade edilecek insan sokağa çıkma yasakları sırasında çalıştı. Üretimde çalıştı. Yani sağlıkta, elektrikte, rafinerideki mecburi çalışma değil. Bu anlamda daha siyaset sosyolojisinin

konusu olabilecek bir duruma geldik. İşçi sınıfının bir bölümünün yurttaşlık statüsü düşürüldü diyorum ben buna, öyle tarif ediyorum. Genel sağlığın korunması, kamusal sağlığın korunması için az önce Levent'in de izah ettiği gibi bir olağanüstü hâl tedbiridir sokağa çıkmayın demek; ama bir kısım işçiye deniyor ki "siz çıkın" ya da "ben onları çıkarmak istiyorum" diyenlere "tabi çıkarabilirsin" deniyor. Sosyal medyada yer aldı, örneğin Çerkezköy Organize Sanayi'de bu tür bir hafta sonu yasak döneminde çalışabilirsiniz izin kağıdının altında bölge jandarma başçavuşunun imzası var. Yani gayet kolay bir şekilde o izinler alınıyor.

Dolayısıyla aslında, önemli tartışmalardır ya Marshall'ın yaptığı birincil haklar, ikincil haklar.. İşçi sınıfının yurttaş olma süreci vb. aslında bu sosyal haklarla koşulları sağlanmış, bir anlamda taa oralara geri döndük. Yani bir kısım insanın diğer yurttaşlardan farklı olduğu adeta tescil edilmiş oldu resmi olarak. Onlar çalışmalı, ekonominin çarkları dönmeli, bunun için de gerekirse feda edilebilirler denmiş oldu. Dolayısıyla mesela benim gibi hafta sonunda evinde oturan bir yurttaşa göre onun daha düşük statüsü oldu. Adeta bütün KHKlılar nasıl statüleri düşürülmüş yurttaşlar oldularsa bence bu süreç, işçi sınıfının yurttaşlık hakları meselesini de tartışmayı Türkiye'de gündeme getirdi, getirmeli diye düşünüyorum. Şu an itibariyle mesela İstanbul'da deniz kıyısında bir yerde gezemiyorsunuz ama bir AVM'ye gidebiliyorsunuz. Mesela parkta yarın çocuğumu oynatamayacağım çünkü bütün oyun alanları kapatılmış ama tam o saatlerde 1000 kişilik bir fabrikada yan yana aynı bant üzerinde işçiler çalışıyor olabilecek. Böyle bir durum var işin salt ekonomik boyutunun ötesinde, belki de daha derinlemesine yapılacak bir tartışmaya da zemin oluşturdu diye düşünüyorum.

Meryem Kurtulmuş: Hatta senin söylediğine şöyle destekleyici bir şey eklenebilir, virüsün tespit edildiği yerlerde işveren çalışmaya zorladı ve işçiler orada "çalışmaktan kaçınma haklarını" kullanmak için eylem yaptılar.

Levent Dölek: Kocaeli valisi bunu yasakladı. Gebze'de Sarkuysan fabrikasında korona çıktı, işçiler bunun üzerine iş durdurdular. Ertesi gün Kocaeli valisi dedi ki ben burada basın açıklaması, bildiri dağıtımı, eylem, yürüyüş hepsini yasaklıyorum, bir de iş bırakma ve benzeri eylemleri de yasaklıyorum diye bir açıklama yaptı. Bir genelge yayınladı. Bir gün sonra geri aldı onu. Çünkü bunun anlamı patronun zorlamasının arkasına devleti de koymaktı. Arkasında duramayacaklarını gördükleri için de geri adım attılar ama bu olay var olan mantığı çok iyi gösteriyor. Ölümüne çalıştıracaklar. İlk dönem böyle orman kanunları ve barbarca geçti, daha koronanın ilk zamanları. Patronlar, "ne olursa olsun çarkları döndürmem lazım çünkü o sıra yetiştirilmesi gereken siparişler var, yapılması gereken şeyler var, bunları tamamlayayım hatta eğer durdurulacaksa

da ondan sonra durdurayım” gibi şeyler düşünmeye başladılar, orada bir barbarlık dönemi yaşandı. Daha sonra şimdi ikinci bir dönem başladı. Mesela büyük otomotiv fabrikaları bir süre tedarik zincirleri koptuğu için ve uluslararası ticaret durduğu için, parkları da dolunca üretimi durdurmuşlardı yaklaşık bir ay falan kadar durdu sonra tekrar üretime başladılar. Bunlardan bazıları şimdi eskiye göre çok iyi bir takım önlemler alarak başlıyorlar. Ama bunlardaki mantık da şu, şunu fark ettiler: bir yerde eğer fabrikamda koronaya yakalanan bir işçi olursa ben ister istemez peyderpey üretimi durdurmak zorunda kalabilirim bu yayılırsa. İki tane yöntem var bundan kaçınmak için. İlkinde işçileri grup grup ayırdılar. Mesela sen bantta 10 kişisin. 10 kişiyi beraber yemeğe götürüyorlar, beraber servise bindiriyorlar vesaire. Bunlardan bir tanesi korona çıkarsa o 10 kişiyi alıp onları eve gönderip devam edecekler üretime, bir mantık bu. Ama bunun böyle devam etmeyeceği de belli çünkü çok hızlı yayılan bir şey, fabrikaya bir girdikten sonra önünü alamıyorsunuz dolayısıyla benim planlamam dışında üretimi durdurmak zorunda kalmayayım diye önlem alıyorlar şu anda. Yani yine işin içerisinde sağlığı vesaire değil de yani kâr mantığı öne çıkıyor. Bunlar da hâlâ istisna o barbarlık halen devam ediyor fabrikalarda.

İrfan Kaygısız: Tam Levent’in dediği gibi ilk dönem daha vahşiydi. Mesela kısa bir süre önce, geçtiğimiz günlerde önce Gebze Organize Sanayi yönetimi bir açıklama yaptı. Dedi ki: organizedeki bütün işçilere korona testi yapacağız. İlk bakışta aa ne kadar iyi bir şey. Ondan sonra sağlık bakanı açıklama yaptı, dedi ki Kocaeli’nde 5000 kişilik laboratuvar kuruyoruz. Niye, nerden icap etti? Çünkü özellikle Birleşik Metal-İş Tuzla ve Gebze hattında 14 fabrikada üretimi durdurdu, yaklaşık 3000 işçi 6 gün ile 14 gün arası sürelerle çalışmadılar. Bu diğer işyerlerindeki işçilere de yayılma eğilimi gösterebilir dediler ki bu daha zararlı bir durum.

Meryem Kurtulmuş: Ne üzerine durdurdu? Onu tekrar eder misin?

İrfan Kaygısız: Bu ilk başta konuştuğumuz 6331 sayılı İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği kanununun 13. Maddesi var. Yani 13. Madde tümüyle işten kaçınma hakkı düzenliyor ama 1. Fıkraya göre iş yerinde acil bir durum olursa iş sağlığı güvenliği kurulunu olağanüstü toplantıya çağırabiliyorsun. Kurulun kararını bekliyorsun. Sonra duruma göre işten kaçınma hakkını kullanıp işi bırakabiliyorsun. Bu bölgede çoklukla yapılan ise, Kurul toplanmasını falan beklemeden, pozitif bir vakaya bilgisi alınca işyerinde acil ve olağan üstü bir durum var gerekçesiyle işçiler işi bırakıyorlar, yani işten kaçınma haklarını kullanıyorlar.

Meryem Kurtulmuş: Kaç iş yerinde ve kaç işçi kaçınma hakkını kullandı?

İrfan Kaygısız: Birleşik Metal İş Sendikası 14 iş yerinde yaptı. Kartal, Tuzla ve Gebze hattı bu hat. Diğer illerde çok olmadı. Bir iki yerde daha oldu ama yaygın

olan kısmı bu bölgede. Çünkü diğer bölgelerdeki fabrikalarda çok fazla virüs ortaya çıkmadı açıkçası. Tuzla ve Gebze hattındaki iş yerlerinde daha yoğun olarak pozitif vakalar görüldü. Bazen işçiler de saklıyor ama duyulunca iki şey söylüyorsun patrona, diyorsun ki virüs var, pozitif çıkan işçiler var işi durdur. Durdurmuyorum derse sen de kaçınma hakkını kullanıyorsun. Bir kısmı fiili grev gibi olan 14 işyerinde bu hak kullanıldı. Bu nedenle anladılar ki bu iş kârlılık bakımından daha zararlı. Levent'in de söylediği gibi Sarkuysan gibi işyerleri büyük fabrikalar bunlar, 14 gün çalışmaması ne demek, bu önemli bir maliyet... İşçilere yapılacak testin maliyeti çok daha düşük, en fazla 15-20 dakika bir işlem yapacak. Sermaye orada kendi çıkarı nedeniyle işçiye bir miktar ilgi alaka göstermek durumunda kaldı.

Meryem: Bir de işçilerin direnci sonucu yani çalışmaktan kaçınma haklarını kullandıkları için.

İrfan Kaygısız: Tabi ki fiili bir mücadele sonucu yaşandı bunlar. Ne oldu da işveren test yapma ihtiyacı duydu. İlk günlerde defalarca söyledik biz, önlemlere ilişkin sayfalar dolusu metinler, protokoller hazırladık, dünyaya baktık ona baktık buna baktık, bence çok iyi metinler hazırladık. Hyundai'nin yaptığı anlaşma, Japonya, Kore gibi yerlerde işçi sendikaları ne yapmış diye baktık, ama bu önlemleri patronların büyük çoğunluğu uygulamadı. Çok göstermelik önlemler yapıldı. Kapıdan girerken ateşi ölç, çok öksüren olursa eve gönder, yemekhanede biraz mesafeyi aç, bütün yapılan bu tür önlemlerdi; bir de oraya buraya biraz sabun koymaktan ibaret şeylerdi yapılan. Oradan teste kadar geldik.

Meryem Kurtulmuş: Aslında sendika baştan itibaren bir talep listesi verdi mi? Belli taleplerde bulundu mu işverenlerden?

İrfan Kaygısız: Biz yaptık. Uygulama Protokolleri hazırladık, işyerinde uygulanacak kurallar diye. Servislerde ne yapılması gerekir, fabrikadan girişlerde alınacak önlemler, yemekhane, giren mal, dışarıdan gelen insanlar, makineler neyse, o zamanlar bulabildiğimiz bütün kaynaklardan epeyce çalıştık, iyi de bir şey çıktı açıkçası. Tekrar şimdi güncelliyoruz, yeni gelişmelerde ortaya çıkıyor, belki konuşuruz sonra metal işyerlerinde bu önlemler kapsamında bir gözetim denetim mekanizması başlıyor, yaklaşık 200 bin işçiyi kapsayacak yeni bir uygulama.

Meryem Kurtulmuş: Geride kalan önemli bir kısım insan çalışıyor, çalışmak zorunda, hatta zorla çalıştırılıyor diyebiliriz. Onların çalışma koşulları ile birlikte sendikalar ne yaptı? Sen biraz bahsettin ama hem bu koşullar hem bunun üzerine sendikalar ne yaptı ne yapmadı biraz oradan devam edelim.

Levent Dölek: Burada tabi sendikalar ve işçi sınıfı örgütlülüğü çok önemli bir yerde duruyor. Sağlık bakanlığı kapalı yerlerde çalışma yönetmeliği yayınladı.

Bunlar o kadar asgari seviyede önlemlerdi ki maske kullanılmasının kuralları bile yazmıyor maske takılır diyor ama ne kadar zamanda bir değiştirilir, mesela 2 saat bunun süresi, ama bunlar yazmıyor. Aslında bu yönetmelik bence göstermeliydi buna uydun mu uydun. Ama örgütlü olan yerlerde işçiler bu haklarını kendileri almak yoluna gittiler. Bu da zaten İrfan hocamın da söylediği gibi belli yerlerde de yoğunlaşmış oldu. Hem virüsün yoğun olduğu bölgeler buralar Kartal Gebze Kocaeli hattı hem de daha önemlisi örgütlülüğün canlı olduğu yerler. Dolayısıyla buralarda bazı fabrikalarda mesela ücretli izin hakkı elde ettiler işçiler, kısa çalışmayı reddettiler, böyle örnekler de oldu. Bazı fabrikalarda kısa çalışmaya geçildi ancak işverenle yapılan müzakereler sonunda protokol imzalandı ve brüt ücretin %60 ı veriliyor ama geri kalan %40'ını ve sosyal hakları patronun vermesi yönünde protokoller imzalandı bazı işyerlerinde. Dolayısıyla o karşılıklı güç dengeleri mücadele ile birlikte örgütlülük ne kadar güçlüyse mücadele ne kadar yüksekse koşullar yine o kadar daha iyi oldu.

Biraz önce anlattıklarım aslında çok yerel düzeydeki mücadelelerin sonucu oldu yani onu da söylemek lazım. Yerelde güçlü sendikalar daha doğrusu işçiyle daha etkileşim içerisinde olan daha mücadeleye yatkın sendikalar bu sonuçları alabildi. Genel plana geçtiğimizde ise başka bir şeyi gördük. Türk Metal sendikasının işin daha başında işverenlerle yaptığı anlaşma var. Türk Metal ve MESS bir anlaşma yaptı ve daha işin başında buna belli kurallar koydu ve o kurallar örneğin kısa çalışma ve onun üstünün tamamlanması (ama tamamının değil belli bir oranında), ücretli izin anlaşması yapılması (izin belirli bir miktarının yıllık izin hakkından düşmesi) böyle standart bir anlaşma yaptı. Türk metalin yaptığı anlaşma çok da övülecek bir şey değil. Çünkü o anlaşmada özellikle telafi çalışmasının ve mevcut kısa çalışma ödeneğinin uygulamasının koşulları işverenle belirlendiği durumda; geleceğe yönelik esnek çalışma sistemlerinin salgın sonrasında da devam ettirilmesinin kapısı aralanmış oldu. Dolayısıyla çok tehlikeli bir yola girmiş oldular. Buradan şunu görüyoruz. Küçük ölçekte fabrika düzeyinde alınan hakları genel seviyeye çıkartmış olsaydık ne olurdu? İşçi sınıfı için çok daha büyük kazanımlar elde etmek söz konusu olurdu. O noktada da biz TÜRK-İŞ ve HAK-İŞ'i gördük önce, utanç verici bir pozisyon aldılar. İlk yapılan bir toplantı vardı, Ekonomik istikrar kalkanı paketinin açıklandığı o toplantıda vardı TÜRK-İŞ ve HAK-İŞ. DİSK çağrılmadı değil mi İrfan abi?

İrfan Kaygısız: Yok.

Levent Dölek: Oraya gidiyorlar 100 milyarlık sermayeye destek paketi açıklanıyor, işçi sınıfına hiçbir şey yok. Yani orada oturup alkışlıyorlar. Yani hiç mi bir şey talep etmedin, hiç mi bir şey söylemedin, sınıf işbirlikçisi bir talep bile yok ortada, orada figüran olarak oturmuşlar. Ondan sonra devam ettiler bu pozisyonlarına, gittiler TİSK ile TOBB'la TUSİAD'la MÜSİAD'la sivil toplum örgütleri adı altında beraber bir metne daha imza attılar. Metin o kadar enteresan bir metin ki

başlangıç paragrafında şu cümle geçiyor “hepimiz gönüllü karantinadayız bu dönemde”! Böyle bir cümle geçiyor... Altında TÜRK-İŞ ile HAK-İŞ’in imzası var. Bütün işçi sınıfı Hakan hocam da söylediği gibi barbarca koşullarda tabur tabur fabrikalara sürülmüş, evde kalamıyor bunlar “hepimiz gönüllü karantinadayız” diye bir metnin altını imzalıyorlar! O metinde de zaten kısa çalışma ödeneği vs. ile alt metninde esneklik olan ifadeler de var. DİSK’e geldiğimizde... DİSK’in buradaki pozisyonu ne oldu? Tabii ki dayandığı tarihi gelenek gereği DİSK farklı bir yerde durdu. Ama DİSK’in de burada eksik olduğu kısım, dediğim gibi kısa çalışma ödeneği talebine en baştan itibaren kendi talepleri içerisinde yer vermesi oldu. Hem aynı anda işten atmanın yasaklanmasını savunurken aynı zamanda kısa çalışma ödeneğinden yararlanma koşulları genişletilsin gibi bir talebi beraber savunduğu için tutarsızlık içerisine düştü. Bu da genel olarak işçi sınıfına yönelik kısa çalışmayla başlayan sonra ücretsiz izinle devam eden dayatmanın önünü açan bir yanlış oldu bence. Yani genel olarak baktığımızda DİSK’i de buna katıyorum sendika konfederasyonları düzeyinde genel düzeyde çok açık ki sınıf çatışmasını keskinleştiren bu salgın sürecinde verilmesi gereken genel cevaplar verilemedi. Ve genel kitle mobilizasyonları açısından sendikaların sınıfta kaldığını söyleyebilirim. Başarısız oldular. Ancak sendikal mücadelenin yapabileceklerini gösteren son derece olumlu birçok örnek de yaşandı, biz o olumlu örneklerin genele yansımaları gerektiğini buradan çıkartabiliriz ve önümüzdeki süreç hiçbir şekilde salgınla bitecek bir süreç değil. Salgın bittikten sonra örneğin bu telafi çalışmasının uzatılması sonucunda işyerlerindeki fabrikalardaki çalışma koşulları son derece vahşileşecek, ücretsiz bir şekilde telafi çalışması adı altında fazla mesailer yaptırılacak ve işçi sınıfı onun bedelini ödemeye devam edecek. Dolayısıyla yeni bir mücadele dönemi ve orada da bugün salgın yüzünden zorunlu olarak uygulandığı söylenen esneklik uygulamalarının hepsi kalıcılaştırılmak istenecek. Hükümet de daha önceki uygulamalarına paralel olarak bunun için yasal düzenlemeler yapma konusunda daha cesaretli davranacak ki korkarım bütün bunların arasında bir de kıdem tazminatını da bu dönemde araya sıkıştırabilirler. Çünkü para lazım diyecekler, halka destek vermemiz lazım falan filan adı altında, bu sadaka politikasına fon oluşturmak için... Tabii ki her şeyi paketledikleri gibi bunu da böyle paketleyebilirler; kıdem tazminatı fonunu da bu dönemde tekrar ısıtıp önümüze çıkarabilirler. Zaten Berat Albayrak bunun sinyallerini yine her zaman olduğu gibi verdi. Sendikaların biraz silkinip kendine gelmesi ve bu süreci göğüsleyecek şekilde organize olması lazım, ha şunu şöyle söyleyeyim tepedekilerin uyanmasıyla olacak bir şey değil mekanizma alttan gelen mücadelelerin genel sendikal ortamı uyandırmasıyla gerçekleşebilecek bir şey.

Meryem Kurtulmuş: Evet Hakan hocam hem bugüne kadar sendikalar ne yaptı, ne yapabildi, bundan sonra ne olur, ne talep edilebilir? Bu arada bir de bu temel gelir tartışmasına değinebilir misin geçen bir söyleşi de yapmıştınız?

Hakan Koçak: Şimdi biraz tabii katmanlı bir şey sendikalarla ilgili durum, özetlemeye toparlamaya çalışayım. Genel olarak Levent'in çizdiği portre doğru. Konfederal düzeyde işçi sendikaları için konuşursak HAK-İŞ ve TÜRK-İŞ için durum feciydi. Bir de, iş artık gerçekten de belli bir noktada ironiye varıyor. 3 konfederasyonun alandakileri şaşkırtıcı bir biçimde ortak bir açıklama yapacağı haberi ortaya atıldı, ertesi gün bir şekilde HAK-İŞ in bundan vazgeçtiği, vazgeçirildiği anlaşıldı. Aynı talepleri TÜRK-İŞ ve DİSK ayrı ayrı açıkladılar ortak imza olmaksızın. Bu tuhaf bir durumdu ama daha tuhafı TÜRK-İŞ'in bu ayrı da olsa yaptığı açıklamadan sonra, az önce Levent'in söylediği, 25 ya da 26 sivil toplum kuruluşuyla imza attığı ortak metin. İroni şurada: DİSK'le paralelleşen metinde ücretli izin, hayati olan işler dışındakiler durdurulsun, ki o bütün bu sürecin aslında en temel en költ talebi, yani en baştaki talep bu; hayati olan işler dışındakiler durmalıdır. Mademki siz insanlar sokağa bile çıkmasın diyorsanız bu çok makul. Buna evet dedi fakat sonra bu STK'larla ortak imza atılan metinde ise "biz üretimin ve istihdamın devam etmesini istiyoruz" diye bir ifade vardı ve buna da imza attı. Yani iş artık bir tür şüursuzluk haline de gelmiş durumda.

DİSK ise oldukça zayıf örgütsel güç anlamında biliyorsunuz, diğerlerine nazaran. DİSK'ten en çok şu beklendi. Fıili olarak, az önce İrfan'ın söylediği örnekte, metal iş kolundaki gibi iş bırakmalar yapılabilirdi. Bu konuda da DİSK'in iddialı çıkışı da oldu "eğer uygulamazsanız durdururuz" vs. Bu çok olmadı, olmadı çünkü açık konuşalım DİSK dediğiniz şey Birleşik Metal, Lastik-İş gibi birkaç sendikayı saymazsak çok büyük ölçüde Genel-İş, yani gövdesini bu oluşturuyor, belediyelerde örgütlü ve orada son derece karmaşık bir muhalefet partisi, bürokrasi, sendika ilişkisi içerisinde ve belediyelerin şu anki özel konumu içerisinde böyle bir şey yapılamadı.

Ama DİSK'in bence yaptığı çok iyi bir şey var, aslında bu her sendikanın yapması gereken dönemin asgarisiydi, veriler toplamaya çalıştı üye sendikalardan, yani manzara nedir bizim üye sendikalarımızın olduğu yerlerde. Türkiye'de biliriz, bu konuda çalışmalar çok çok güvenilir şeyler söylemeyebilir ama yine de üç rapor çıkardı şimdiye kadar ve bazı eğilimleri görmek açısından iyiydi. Bu raporlardan bir iki çarpıcı şeyi ifade etmek isterim. Bir tanesi mesela 3. Raporda, en son raporda diyor ki DİSK üyesi sendikaların örgütlü olduğu 131 işyeri kısa çalışma ödeneğine başvurmuş ve 80 işyerinde işçiler ücretli izin kullanmış. Aslında bu az önce zikredilen işi bırakma, ilgili iş sağlığı güvenliği kanununa göre işten kaçınma formülüne gidemeyen, bu düzeyde kendine bir özgüven görmeyen ya da örgütsel kapasitesi yetmeyen yerlerde de yine de örgütlülüğün böyle bir görelî avantajı oldu, yani ücretli izin kullandırtabildiler. Birçok işkolunda bu oldu. Tabii DİSK dışında da bu tür şeyler olduğunu biliyorum ben, örneğin hizmet işkolunda, ticaret-büro işkolunda da. Bu ne sağladı? Hiç değilse tümüyle toplu işten çıkarma veya birçok işyerinde uygulandığı gibi işçilerin yıllık izinlerinden

yeme, onların yıllık izinlerini kullanma (çalışanların yıllık izinlerini kullandırma oldukça yaygındır hatta kimi sendikalar da dâhil, kimi sendikalar da kendi çalışanlarına uzmanlarına bunu uyguladılar, uyguluyorlar da hâlâ.) yerine ücretli izin yine de örgütlülüğün görece bir avantajıydı.

Fakat buradaki temel mesele neo-liberalizmin her zamanki ikilemi: İşsiz kalıp açlıktan ölmek mi yoksa bir şekilde riske girip çalışmak mı? Orada o kadar güçlü bir örgütlülük olacak ki herkesin toplu biçimde iş bırakması ve kimsenin bundan ötürü riske girmemesi veyahut da öyle bir basınç yapılması ki iktidara, ücretli izin hakkının alınması. İş bu makro düzeyde olamayınca aşağı inince, mikro düzeye inince, yani tek tek işyerlerine inince karışıyor. Az önce Levent söyledi; işyerlerinin farklı durumları var, kimisi gerçekten idare edebilir durumda, kimisi ise bir hafta sipariş almasa gerçekten ekonomik olarak çöküntüye girecek. Burada sendikacıların kimi kararlar alması da zor. Çünkü yarın öbür gün gerçekten bu işyeri kapandığında, işçilere ödeme güclüğü çektiğinde vs. o sendikacının, özellikle de temsilci, şube yöneticisi gibi mikro düzeyde yüz yüze gelenlerin işçilerden gelecek “siz sebep oldunuz buna, bizi ekmeksiz bıraktınız”, dediklerinde buna verecek yanıtları yok (hele de lafın başında söylediğimiz korkunç işsizlik ortamında). Bence burada makro düzeyde bu ücretli izine, işsizlik fonunun daha ciddi biçimde kullanılmasına, toplu biçimde işten kaçınma hakkının kullanılmasına dönük makro, konfederal düzeyde politikalar o yüzden önemliydi, işlevliydi. Olabilmiş olsaydı işçi sınıfını kurtaracak olan buydu. İş mikro düzeye geldiğinde Sarkuysan’da oldu örneğin, niye oldu; çünkü Sarkuysan’ın belki 30 yıla dayanan son derece mücadeleci sendikal geleneği ve o gelenek içindeki kadroları vardı. Ya da Gebze-Kartal hattının bu türden bir geleneği vardı vs. Ya da örneğin inşaat işkolunda fiili iş bırakmalar oldu, burada adını analım sevgili Hasan arkadaşımızın yaşamına mâl olan. DİSK’e bağlı Dev-Yapı-İş sendikasının bölge temsilcisi olan dostumuz genç yaşta koronadan yitirdiğimiz. Mesela onun ölümü ile birlikte Galataport adlı ünlü, büyük bir işyerinde iş durdurma ancak olabildi. Onun dışında da kimi iş yerlerinde, fiili olarak inşaat işkolunda sıkça gördüğümüz gibi durdurular oldu.

Ama dediğim gibi asıl mesele makro düzeyde işçilere bir güvence verebilmektir. Çünkü öbür türlü yasa dışı grev yapıyor durumda olmak, işi durduruyor olmak ve böyle yaptıkları için işsiz kaldıklarında veya bir şekilde işveren tekliflerini kabul etmeyip de işveren kötü duruma düştüğünde, ekonomik olarak sıkıntıya girdiğinde sendikacılar o riski karşılayabilecek durumda değiller. Yani ölçek küçüldükçe olacak olan bu. Bu noktalarda tabii Levent’in söylediği büyük sendikaların başlangıçta takındığı tutumlar, giriştiği politikalar diğerlerini de böyle belirlemiş oluyor. Bir kez sistem öyle kurulunca sonra diğerini yapmak zor.

Öte yandan işçiler bu süreçte ne yaptı ile ilgili başka şeyler de söylemek isterim izin verersen. Dediğim gibi katmanlı, farklılaşıyor, herkesin deneyimi aynı değil. Kimi yerlerde zaten üretim durdu, satışlar durdu, kimi yerde ise tersi oldu. Örneğin gıda sektöründe makarna üretiminde patlama oldu. Yani vardiyalar attı, vardiya süreleri uzadı. Niye? Biraz da dalga geçerek dendi ya millet makarnaya saldırdı diye, doğal olarak temel gıda ürünlerinde talep artınca piyasada, bu işyerlerinde çok yoğun biçimde çalıştırıldı. Keza herhalde kamuoyuna en çok yansıyan metaların üretiminin ötesinde dolaşımının sağlandığı işkollarında olağanüstü bir iş yoğunluğu ortaya çıktı. Hem iş yoğunluğu hem de ciddi salgın riski bir arada. Kuryeler gibi, market çalışanları gibi, posta çalışanları gibi hizmet işkolunun son dönemlerde sayıca artan ve yeni yeni örgütlenme deneyimleri yaşamaya başlamış olan kesimlerinde ciddi oranda hem risk hem yoğunluk oluştu. AVM'lerin kapanması gündeme geldi. Burada da zincir mağazaların bir kısmı ki, birkaçı çok ünlüydü, aynı zamanda bir kısmı hayırseverlikleriyle, sivil topluma olan katkılarıyla vs. ile de "tanınan" firmaların da ücretsiz izin, yıllık izinden yeme, toplu işten çıkarma gibi uygulamaları oldu.

Bu iş kolunda çalışan örgütlenmeci arkadaşların aktardığı ilginç bir deneyimi burada paylaşmak isterim, bir gözlemi daha doğrusu. Bu tür işyerleri, AVM'ler, yeni yeni girilen, sendikal örgütle tanışılan yerlerde şöyle ilginç bilinç kırılmalarına neden olduğunu aktardı arkadaşlar. Bu zincir mağazalar, markalar, tüketim toplumu içinde genç bir kitleyi çalıştırıyorlar. Bu kitle aynı zamanda hem tüketici kimliği ile de markayla özdeşleşen, şirketiyle görece daha özdeşleşen işçilerdi. Fakat bu süreçteki kırılma şöyle oldu; şirketlerine çok güvenirken onun kendilerine farklı davranacağını, sahipleneceğini düşünürken büyük bir hayal kırıklığı yaşadılar. Dolayısıyla aslında işverene yönelik bağlılık zincirlerini kıran bir yönü de oldu. Yani her iş kolunda farklılaşan deneyimler oldu.

Öte yandan bu kargo, mağaza vs. emekçilerine yönelik daha önce hiçbir zaman ortaya çıkmayan muazzam bir kamuoyu duyarlılığının da ortaya çıktığını gözledik hem dünyada hem Türkiye'de. ABD'ye yönelik bu tür yazılar okudum, şöyle söylüyordu yazı mealen söylesen; bu tür işler güvencesiz işler, McDonalds işler, kullan at işler vs. olarak tanımlanır. Vasıfsız işler kategorisindedirler, fakat anladık ki ne kadar değerliymiş günlük hayatımızın devamı için ve bugün kimse borsa brokerlarının, şirket CEO'larının ya da banka pazarlamacılarının yokluğunu dert etmezken, bu sözünü ettiğimiz kesimdeki emekçiler ne kadar görünür oldular. Hele de "evde kal" sloganıyla orta sınıfların ve beyaz yakalıların önemli bölümünün evde kaldığı bir zaman diliminde, meta dolaşımı son derece önemli hâle geldi, yaşamsal hale geldi, böyle olunca da bu kesim... Tabi burada ilginç olan şu: sendikalardan çok sosyal medyanın öne çıktığını, daha çok genç işçilerin ağırlıklı olduğu kesimde bir tipik işçi örgütlenmesinden ziyade tam da o sözünü ettiğim hizmet verilen orta sınıf beyaz yaka kesimlere dair bir tür vicdan

hareketinin, bir kamuoyu duyarlılığı hareketinin, tüketici boykotları, tüketici duyarlılığına dair hareketleri yarattığını gördük. Bunlar da ileriye dönük herhalde sendikal hareketin ders çıkarması gereken deneyimler diye düşünüyorum. Bu ortaya çıkan duyarlılık sürdürülebilir mi? Bu bir dönemsel duyarlılıktan bir örgütlülüğe dönüştürülebilir mi? Bunu göreceğiz. Ama şu var ki hizmet sektöründe bence son yıllarda başlayan kırılma daha da büyüdü, gözümüzü çok fazla sanayiye dikmiştik, bu tür yerlerde emek örgütlenmesi olamaz gibi bir önyargı vardı, bunun kırılması noktasında da bir aşama kaydedildi. Tabi bu potansiyel ne kadar kullanılır örgütlü güçlerce, göreceğiz önümüzdeki dönemde.

Meryem Kurtulmuş: Bundan sonra ne olacak, sendikaların önünde ne var, nasıl bir dönem bekliyor?

İrfan Kaygısız: Bugünkü duruma dair bir iki şey söyleyeyim, biraz tekrar olacak ama. Krize hem dünya hem Türkiye açısından sendikal hareketin en güçsüz olduğu dönemde yakalandık. Sendikaların durumunu hep konuşuyoruz, son üç beş yıldır çok tartışıyorduk ama bu dönem en olumsuz, en güçsüz ve en bağımlı olduğu aşamada yakalandı sendikal hareket. Örnekler verildi bu sürece dair yapılanlardan, konfederal düzeyde bakıldığında sendikal hareketin ana gövdesi TÜRK-İŞ ve HAK-İŞ, bir eli devlette bir eli sermayede hareket ettiler. Daha alt düzeyde sendikalar ise mesela üyesi öldü mü kaldı mı diye merak etmedi bile. Bunu merak etmeyen bir sendikadan ne hayır gelir ki? Bir sorarsın şubene, işyerine, ne oldu bizim işçiler, virüs kapan oldu mu? Bir sendikacının asgari düzeyde bir “iş” bu, bir mesleki vazifesi, ama gördük ki büyük ölçekte gövdeleri olan sendikaların hiçbiri bunu yapmadı. Hakan’ın veri toplama diye ifade ettiği şeyin en asgarisini bile yapmadılar açıkçası. Bu can sıkıcı bir durum, ayıplı bir durum. Bir taraftan gelinen noktada görelî özerklikleri bile kalmayan bir sendikal hareketi daha görür hâle geldik. Daha önce de konuştuk bir iki yerde, “sarı” kavramı artık tanımlamıyor bu sendikaları. Onu aşan bir şey var. Birkaç yıldır bunu konuşuyoruz arkadaşlarımızla, birtakım kavramlar bulmaya çalışıyoruz. Tam ortaklaşmış bir şey henüz ortaya çıkmış değil ama bana mevcut kavramlar yeterli gelmiyor açıkçası. Devlet ve sermaye ile gerçekten iç içe geçmiş, onların yan örgütleri haline gelmiş kurumlar. Mesela ben böyle bir kurul bilmiyordum, “Genişletilmiş Finansal İstikrar ve Kalkınma Komitesi” diye bir komite varmış, Bayraktar’ın, bakanın başkanlığında 28 Nisanda toplandı. Toplantının amacı, normale dönünce işyerleri ne yapacak? Bilumum işveren örgütleri var, liste uzun TOBB, TÜSİAD vs. katılanlardan biri TÜRK-İŞ biri HAK-İŞ biri MEMUR SEN. Yeni dönemde işyerlerindeki üretimin nasıl daha iyi, verimli olabileceğine dair toplantıya katılıyor filan. TÜRK-İŞ’te biraz muhalif gibi olan Tek Gıda İş Başkanı Mustafa Türkel diyor ki; işçiler kişisel önlemlerini almazsa biz nasıl işvereni sorumlu tutalım, şimdi bu da görece muhalifi. Bu bakımdan can sıkıcı bir hâlde sendikal hareket. Yeni bir durum değil ama bu dönemde

tekrar gündeme geldi, daha görünür oldu. Sınıfın toplamı görünür oldu ya, onun örgütleri de görünür oldu bir taraftan, olumlu olumsuz yanlarıyla. Benim açımdan DİSK ile ilgili en temel eleştirel mesele yapamayacağı şeyin iddiasında bulunmak, bu itibar kaybına neden oluyor. Dedi ki DİSK, “48 saat süre tanıyorum yoksa” kabaca söylüyorum “hayatı durduracağım”, “çalışmama hakkını kullanacağım” vs. Bunu söylediğinde hepimiz biliyoruz ki DİSK bunu yapamayacak. Bizim bilmemiz yeterli değil de sonradan insanlar soruyorlar; “ee kaç saat geçti? 48 saat dolmadı mı?” diye. İyi ve hoş şeyler değil bunlar, bir itibar kaybına yol açıyor. Daha pozitif yaklaşımla “özensiz” hani daha hafif deyimle “dikkatsiz” davrandıklarını söylemek lazım açıkçası.

Önümüzdeki döneme dair de ben daha üst bir başlık olarak aş ve iş meselesinin sınıfın bütünü açısından çok yakıcı hale geleceğini düşünüyorum. Bunun içerisinde girişte işsizlik meselesini konuşurken de söylemeye çalıştım, yeni dönemde işsizlerin ve işsiz işçiler hareketinin önemli bir sınıf dinamiği olacağını düşünüyorum. Bunların örgütlenme formunun nasıl olması gerektiğini ve taleplerinin ne olacağını çok geç olmadan tartışmamız gerektiğini düşünüyorum. Sayılar konuşuyoruz, kabaca bakıldığında 8 milyon, 10 milyon, 12 milyon işsizden söz ediliyor. DİSK, Hakan’ın da bahsettiği son açıklamasında geniş tanımlı işsizliğin 12 milyon olduğundan söz ediyor. 12 milyonu çarp dörtle 50 milyon kişiden bahsediyoruz. Dolayısıyla Türkiye’yi sarsacak bir dinamikle, harekete geçme potansiyeli olan bir dinamikle karşı karşıyayız. Bunun örgütlenmesi, toplumsal muhalefet dinamiği haline getirilmesi önemli. Ben esas olarak sendikal zeminde örgütlenmesinin önemli olduğunu düşünüyorum. Bunun tercihten öte daha gerçekçi olduğunu, sendikal zeminin daha elverişli olduğunu düşünüyorum. Bu dönem bunun üzerine çokça bakıyorum, dünyadan en yaygın bildiğimiz Arjantin (piqueteros) işsiz işçiler hareketi ama onun dışında da bu kadar yaygın bilinir olmasa da çeşitli işsiz işçi hareketleri var. Bunun önümüzdeki dönemde sınıfın hem siyasal, hem sendikal örgütler açısından önemli bir tartışma konusu olması gerektiğini, çok geç olmadan bunun yapılması gerektiğini düşünüyorum. Bunun küçük nüvesi emeklilikte yaşa takılanlar, bu yeni hareket onu da aşan bir dalgaya neden olabilir. EYT biraz daha konjonktürel de bir şeydi, konjonktürel den kastım seçimler öncesi hükümete bir baskı unsuru olması, ama ona da on binlerin katıldığını hatırlayarak söylüyorum, onu daha da aşan bir mücadele alanı olduğunu düşünüyorum. Burada talepler daha kolay formüle edilebilir ama örgütlenme formunun nasıl olması gerektiği önemli. Öfke ve isyan artacak ama bunun örgütlü hale getirilmesi önemli, yoksa yanardöner parçalı hâdekilerin yine devlet denetiminde bastırılması söz konusu olacak, bu nedenle önümüzdeki dönem açısından bunun kritik olduğunu düşünüyorum. Bu sosyal medya konusunda Hakan’ın bahsettiği şey önemli, bir anekdot olsun, yıllar önce Tarık Ali Türkiye’ye gelmişti, bir grup

sendikacı ile bir yuvarlak masa toplantısı yapılıyordu. Bize o zaman başarılı bir itfaiyeciler grevi deneyimi anlattı, o büyük madenciler grevi başarısızlığından sonra ilk başarılı grev olarak anlattı. Birkaç şey saymıştı, bir tanesi gençtiler yenilgi nedir bilmiyorlardı, onlara “biz yaptık başaramadık” diyen yoktu, bir de o zaman bana çok önemsiz gelen sosyal medyayı iyi kullanmışlardı demişti. Bunu anlattığı zaman benim KESK’te çalıştığım yıllardı sosyal medya dediğimiz şey daha fantezi gelen bir şeydi. Ama biz sosyal medyanın önemini metal ayaklanmasında, fırtınasında gördük. Yeni dönemde de, bu evlere kapandığımız dönemde de etkisini bir kez daha gördük. Tüketici boykotlarında bugüne kadar çok başarılı olmadık açıkçası ama yeni dönemde bu da yeniden tartışılacak, kullanılacak araçlardan bir tanesi. Dayanışma ilişkileri önemli, oradaki kaygımı da söyleyip bitirmiş olayım, hayırseverliğe yol açan politikleşmemiş dayanışma ilişkilerinden de toplamda uzak durmakta yarar var.

Levent Dölek: İrfan Hoca çok güzel noktalara değindi. İşsizler hareketi (piquetero) Arjantin’de olduğu gibi kurye grevi de yine Arjantin’den geldi. Kuryeler 2001 krizinde de çok önemli bir rol oynamışlardı. Bunlar sürekli trafikte polisle cebelleştikleri için bu onları 2001 krizinde en önlere atmıştı. İşçi hareketinin de en önünde gidiyorlardı. Şimdi grev yaptılar kuryeciler. İşsizler hareketi, kent yoksulluğunun dinamikleri ile de bütünleşecek vs. hepsi ayrı ayrı ele alınmak durumunda ama büyük bir sosyal öfkenin olacağına hiç şüphe yok. Bunların yatıştırılması için önlemler mutlaka alınacak, bugünden itibaren alınıyor, bütün bu sadaka politikaları bunun bir parçası. Gel gelelim bunların sonuç almasının imkânı yok. Bunların hepsi yara bandı ve hiçbir şekilde tedavi edici yanı olmadığı gibi ağrısız özelliği de çok az. Şimdi mesela EYT meselesinin ne kadar kiteselleştiğini gördük, önümüzdeki dönemde başka bir mesele var, vergide dilime takılanlar diyorum ben ona. Sermaye, Cumhurbaşkanının açıkladığı yardım kampanyasına 10ar 20şer milyon attı ama daha sonra herkes şunu gördü ki o 10 milyonlar 20 milyonlar hepsi vergi matrahından düşülüyor son kuruşuna kadar. Şimdi Koç Holding 20 milyonla katılıyor, Koç Holding’in geçen seneki reklam gideri 1 milyar 200 milyon. 20 milyonluk reklam yaptı, zaten reklam bütçelerini kıstılar. Her yönüyle vergi yönüyle, reklam yönüyle vs. bağış yaparken bile kâra geçen bir sermaye sınıfı var bir tarafta; öbür tarafta zaten salgın dolayısıyla ücretinin yüzde 40’ı kesilmiş vs. yahut da asgari ücretle barbarca koşullarda çalışmak zorunda kalan insanlar, yaz aylarında bir de bunun üzerine vergi dilimiyle daha da yoksullaşacaklar. Bunun yaratacağı gerilimin ben çok yüksek olacağını düşünüyorum, insanlar çok öfkeli bu konuda, özellikle bu sınıfsal uçurum dolayısıyla. Ben bütün bunların sendikal alanda, sosyal alanda veya siyasi, teorik boyutta da ideolojik boyutta da bir sistem sorgulamasına vesile olması gerektiğini düşünüyorum. Bu artık çok somut bir şey çünkü şöyle söyleyeyim; salgın işsizlik yarattı mı? Yarattı doğru. Salgın üretimi düşürdü.

Doğru, hepsi doğru ama Hakan hocamın söylediği birtakım örnekler de var. Mesela gıda sektöründe yoğunluk arttı, başka sektörlerde yoğunluk arttı, peki bu salgın dolayısıyla mı oluyor yoksa sermaye ilişkisi dolayısıyla mı oluyor? Bunun sorgulanacağı ve kapitalizmin artık bütün bunlardan sorumlu olduğunun ortaya koyulacağı bir noktadayız. İşsizlik bunun bir kilit noktası. şöyle arz edeyim. Bugün mesela iş yoğunluğu olan sektörler var, kapanan sektörler var. İş yoğunluğu olan sektörler mesela gıda sektörü çok hayatı, orada insanlar fazla mesai yapıyorlar, daha yüksek korona riskiyle çalışıyorlar aslında. Hâlbuki ne olabilirdi? Bir an için sermaye ilişkisini bir tarafa bırakalım. Salgına karşı gerçek bir önlem, fabrikalarda mutlak surette iş saatlerinin kısaltmasını içermek zorunda. Bizim işimize sen 4 saat boyunca o maskeyi taktırırsan, iki saatte bir değiştirilmesi gerektiğini geçtim, o iki saat boyunca o maske orda durmuyor zaten imkânı yok. İşçinin nlem almaması falan olarak da zikredilemez, iki saat ağzında o maskeyle sen çalışamazsın, dolayısıyla sürekli değiştirmen lazım, daha az süreyle çalışman lazım. E daha az süreyle çalışman ne demek? Bırakın işsizliği yeni istihdam yapman lazım o zaman. Yani iş saatlerini azaltıp o sektörlerde yeni istihdam yaratman gerek. Kapitalizm bunu yapıyor bazen, ne zaman yapıyor? Savaşlarda yapıyor, savaşacağı zaman, o da bir kriz dönemi, o da bir olağanüstü durum, savaşacağı zaman memlekette işsizlik kalmıyor; alıyor memleketin yarısını orduya koyuyor, öbür yarısını da üretime sürüyor, bir tane işsiz bırakmıyor savaşa girdiğinde bir lke. Yarın Türkiye savaşa girse Türkiye’de de belki işsizlik ortadan kalkar ama biz salgına giriyoruz 10 milyon işsizle. Onun yerine bir planlama olsa ve kr kısıtını ortadan kaldırsak, sermaye ilişkisini ortadan kaldırsak, işsizlik yerine aşırı işçi talebi, aşırı emek talebi ile karşılaşırız. İnsanlar girip markette alişveriş yapmayacaklar evlere servis olacak, daha fazla o sektöre işçi lazım, daha fazla gıda sektörüne işçi lazım, maske üretmek lazım. Fabrikalar araba tekeri üretmeyecek de solunum cihazı üretecek vs. gibi. Bütün bunlar bütün çıplaklığı ile gözümüzün önünde. Hakan hocamın söylediği gibi patronların yokluğunu aramıyoruz zaten onlar gittiler villalarında spor yapıyorlar ama işçi sınıfı bütün sektörlerde bütün hayatı omuzlamış durumda. İşsizlik, yoksulluk bunların hepsinin aslında salgının bir sonucu olmadığını sermaye sisteminin bir sonucu olduğunu görüyoruz. Bu itibarla da şunu söylemek istiyorum bütün uygulamaların karşısına, ücretsiz izin, harçlıklı izin, kısa çalışma, aynı ve nakdı sosyal transferler, bunların karşısına çalışma hakkının konulması gerekiyor. Ben o yüzden mesela vatandaşlık hakkı olarak vatandaşlık ücretinin yerine çalışma hakkı talebinin doğrudan sistemin sermaye ilişkilerinin merkezine yerleştiğini düşünüyorum. İş güvencesinin savunulması vs. esas talepler olarak ortaya çıkmak zorunda. Kapitalizm hiçbir Şekilde bir gelecek vadetmediğini şu anda gösteriyor. Bunun alternatifi bugün ortaya konmayacaksa ne zaman konacak? şöyle bir Şeyle bitirmek istiyorum, bizim böyle bir çıkmamız var; kriz dönemleri olduğu zaman durum acil diye

olabilecek en gerçekçi herkesin uygulayabileceği şeylere yöneliyoruz ondan sonra durum düzeliyor diyelim o zaman da yine “yahu ortada kriz yok”, “durum aciliyet arz etmiyor” dolayısıyla o zaman da palyatif önlemler yahut daha durumu iyileştirecek sendikal seviyedeki şeylere...

Meryem Kurtulmuş: Ana akım da tam tersini yapıyor. Enflasyon vs. önemli değil, para basın, yeter ki sermayeyi kurtarın, yeter ki şirketleri kurtarın. Bu ne kadar radikal değil mi? Ama şimdi de öyle...

Levent Dölek: Zaten 2008’den beri bütün dünyada kamulaştırma görüyoruz, devasa ölçekte kamulaştırmalar görüyoruz. Önce batan sigorta ve banka şirketlerini kurtardılar sonra büyük para basma dönemi geldi, ondan sonra şişti piyasalar, özel sektör borç batağına düştü, son üç dört yıldır da bütün o özel sektörün borçları devletler tarafından üstlenildi, şimdi devletler borçlu, gene iki tur kamulaştırma yaptık bütün hepsinin yükü işçi sınıfına. Salgın dönemi de bütün her şeyi ama her şeyi sıkıştırdı, yoğunlaştırdı, o sınıf çatışmasını en keskin haline getirdi dolayısıyla da keskinliği karşılayacak derecede bir sistem tartışmasının gündeme gelmesi gerekiyor. Kapitalizm bitmiştir, tek bir seçenek vardır o da sosyalizm. Bu salgının somut sonuçları ortada. Özellikle de işsizlik konusunda, sosyalizm olsaydı işsizlik yerine aşırı emek talebi olurdu salgın koşullarında. Ama kapitalizm olduğu için Türkiye’de on milyon dünyada yüz milyonlarca işsizle karşı karşıyayız.

Hakan Koçak: Levent’in bıraktığı yerden devam edersem; aslında bir süredir olan temel eğilimler, çok da tartışılıyor zaten, otoriterleşme, popülizm, sağ popülizm. Kabaca devletin rolünün öne çıktığı bir dönem oluyor ve daha da olacak. Devletin rolünün öne çıkmasını kimileri ya naif ya da kötü niyetle “sosyalizm” diye ortaya koyup hatta bunun üzerinden de sosyalizm eleştirisi yapıyorlar kendilerince. Mesela sağlık sistemlerinin, dev hastanelerin geçici olarak bile olsa kamulaştırılabileceği ortaya çıktı. Mesela devletlerin, ABD de böyle bir yasa olduğu keşfedildi, şirketlere şunu değil de bunu üretmek zorundasın diyebileceği ortaya çıktı, yani serbest piyasa mantığıyla uzlaşmayan şeyler ama kapitalizm aslında hiçbir zaman mutlak serbest piyasa değildi bu unutuluyor zaman zaman. Unutuyoruz mesela, bizde İkinci Dünya Savaşı yıllarında da fabrikalara zorunlu üretimler yaptırıldı, Milli Korunma Kanunu uygulamaları veya Levent söyledi faşizm döneminde de işsizlik ortadan kaldırılabildi vs. Dolayısıyla bunun da kapısını açan ama öbür yandan tam da söylediği gibi kamuculuğu da meşrulaştıran, özellikle sağlıkta, işsizlikte, birçok temel meselede bazı taleplerin meşruiyetini de tekrar güçlendiren bir ortam oluştu. Yani iki yanı var ve bu tam da politik mücadelenin, politik güçler mücadelesinin konusu olmaya aday.

Aslında bir süredir giderek ön plana çıkan sosyal mesele, sınıf meselesi daha da görünür hâle geldi. Önümüzdeki dönem daha çok olacak. Tam da bu nedenle Türkiye’de iktidarın bu yerlilik ve millilik söylemine daha da yükleneceği çok belli, yani burada bir tür içine kapanan devlet, yerli üretim, biz bize yeteriz, birlikte üretiyoruz, bunun içine korporatist mantığı içerisinde sendikaları da dâhil eden kocaman bayrağın altındayız. Ama sonuç itibarıyla yine de burada bunları yapabilmek salt ideoloji ile mümkün olmaz, belli düzeyde maddi tatmin de sağlamanız gerekir. Bence korona krizi AKP’nin bu konuda kapasitesinin artık sonlarına geldiğini gösterdi. Sosyal olarak bir şekilde destekleyebilme imkânı yok, çok ciddi tercih yapmak zorunda ve çok çıplak bir biçimde sermaye yanında bir tercih yapmış durumda. Ama burada bir şans var politik olarak, en azından meclisteki muhalefet, ana akım muhalefet maalesef sosyal meselenin, sınıfsal meselenin bu denli birincil öneme sahip olduğunu, aşağıdaki büyük homurtunun aslında buradan yükseldiğini -belki hissediyor ama- tam olarak idrak etmiş değil, tam olarak bunu en öne koymuş değil. Bu noktada meclis dışı muhalefete, toplumsal muhalefete iş düşüyor.

Demin sorduğın soruya yanıt vermemiş gibi olmayayım apayrı bir tartışma vatandaşlık geliri, temel gelir. Tek başına temel gelirin çözücü olduğunu ben de düşünmüyorum. Çalışma hakkı, çalışma sürelerinin kısaltılması vb. ile. Ama yoksulluğun bu denli yaygınlaşıp derinleştiği bir noktada bir tür katmanlı ve eş zamanlı önlemler eşliğinde onun da önemli bir yeri olduğunu düşünüyorum. Hele de bu kadar işsiz varken, bu kadar istihdam dışı insan varken bir geçiş talebi olarak ve sermayeyi de zorlayacak bir talep olarak da. Baksanıza mesela işsizlik fonunu bile kullandırtmayan, buradan hâlâ kendisine yontan bir sermaye varken bu talebin de politikleşmiş bir talep olarak savunulabileceğini, diğerleriyle birlikte savunulması gerektiğini, bunun etrafında da önemli bir sosyal haklar hareketinin yeşerebileceğini düşünüyorum. Çünkü bu kadar insan istihdam dışında olduğunda sendikal bir mücadele yürütmek oldukça zor. Mesela işsizler hareketi konusunda Türkiye’de çok iyimser değilim, emin değilim daha önceki kimi deneyimlerden. Şu konularda katılıyorum arkadaşlara sendikalar dışındaki emek potansiyelleri emeğin öfke ve talep potansiyelleri, EYT güzel örnek, vergi güzel örnek, başka örnekler var meselâ kamuda kadroya geçirildiği söylenen yüzbinlerce taşeron var. Son düzenlemelerle birlikte onların bu yaz için hasretle bekledikleri toplu iş sözleşmesi çok daha uzun bir vadeye taşınmış oldu. Az önce İrfan söyledi ya uzun prosedürler var, siz de 3 ay 6 ay uzattınız bir de üzerine prosedür dolayısıyla, meselâ onlar için de çok ciddi bir mağduriyet söz konusu. Onlar sözde kamu çalışanı gibi aslında ikinci sınıf kamu işçisi statüsündeler ve bu bir, bir buçuk yıl daha sürecek gibi gözüküyor. Böyle böyle emeğin farklı noktalarında klasik anlamda sendikaların o toplu sözleşme, işverenle pazarlık meselesinin dışında emek taleplerinin de öne çıkacağı bir

dönemdeyiz. O nedenle bunun karşısına iktidarın çıkarabileceği tek şey çıplak şiddet, zor araçları ki bunu çıkarıyor. Neredeyse ortada Çalışma Bakanlığı diye bir bakanlık yok. İşçiler giderek sadece İç İşleri Bakanlığı'yla muhatap oluyor, yani zor gücüyle. Mesela Çalışma Bakanlığı'nın bu kadar zayıflatılması, başına zayıf bir figürün getirilmesi de tesadüfî değil. Sınıfsal uzlaşının imkânları da yok yani, çıplak bir sermaye yandaşlığı ve bunu sürdürübilmenin tek yolu sürekli bir milli seferberlik hali yaratmak, sürdürmek. O seferberlikle absorbe edebilmek bu öfkeyi. Bunda da ne kadar başarılı olurlar, emeği temsil edenler ne kadar başarılı olur bunu siyasi mücadele belirleyecek. Bu noktada bizim tarafta olanlar, yani emeğin tarafında, solda olanlar meşruiyet anlamında da daha güçlü bir noktadalar, daha avantajlı bir noktadayız bunu da unutmamak da gerekiyor. Aslında bizim çok uzun süredir söylediğimiz şeylerin; sanki marjinal, afakî ve arkaik gibi olan şeylerin de güncellendiği bir zaman dilimindeyiz, buralara sağlam basıp daha özgüvenli bir ses gerek; sendikal gerek siyasal düzlemde.

Meryem Kurtulmuş: Çok teşekkür ediyorum. Sizlerin de söylediği gibi emek-sermaye çelişkinin, çatışmasının bu kadar açık seçik ortada olduğu bir dönemde ciddi bir mücadele süreci önümüzde duruyor. İşçilerin farkında olduğu kadar siyaset de, toplumsal muhalefet de farkında olsa diyelim. Tekrar çok teşekkür ederim zaman ayırdığınız için.

İşaya Üşür'e: Beş Bin Yıllık Bir Hayat Sona Erer mi?

“hayat her zaman cömert davranmaz bize,
tersine çoğu kez zalimdir.
her zaman aynı fırsatları sunmaz,
toyluk zamanlarını ödetir.
hoyratça kullandığımız arkadaşlıkların,
eskitmeden yıprattığımız dostlukların,
savurganca harcadığımız aşkların hazin hatırasıyla
yapayalnız kalırsın bir gün
bir akşamüstü yanımızda kimse olmaz,
ya da olanlar olması gerekenler değildir.”

Murathan Mungan

İşaya Üşür'e Mektup...

Seninle en son Şubat ayının son pazar günü görüştük. Önce kahvaltı yaptık, sonra Dr. Sezai'yi evinden alıp Gölbaşı'ya “demlenmeye” gittik. Senin hep söylediğin gibi “Biz aslında rakı içmez, demlenirdik.” Erken kalktık, önce Sezai'yi eve bıraktık ve sonra Dikmen'in sonundaki Adana Sofrası'nda yeniden demlenmeye koyulduk. Ben Rize'ye gidiyordum, araya zaman gireceği için hemen ayrılmak istemedik. Ülkenin hali, Türkiye solu, benim yeni evlilik durumum, yakınımızda duran ama bize uzak olan insanlar, senin Mülkiye anılarının masamızdaydı. Rakımız bitti, demimiz yetmedi; altın serisinden bir yirmilik söyledik. “Yok”

denince, sonradan Urfalı olduğunu öğrendiğimiz o delikanlıyı yakındaki bakkala altın serisi rakı almaya yolladık. Delikanlı rakıyı masamıza getirip “Abi çok mu fark ediyor?” diye sorduğunda, “Hesabı sen yazacaksın, göreceğiz” demiştin, çok gülmüştük.

Doğrusunu istersen seni uzunca süredir hiç iyi görmüyordum. Sanki her şeyi bırakmış gibiydin. Kimi zaman her zaman gittiğimiz yerleri unutuyordun. O eski hırs ve arzuyla dünyayı, ülkeyi de izlemez olmuştun. Yeni çıkan kitaplara karşı tutkun olmasa Mülkiyeliler’e dahi gitmek istemiyordun. Birisi seni zorlamalıydı.

Yok, bu durumu yalnızca ben gözlemliyordum. Korkut Hoca’nın, senin ve benim ara sıra yan yana gelişlerimizi hatırlar mısın? Hoca da bu vaziyeti gözlemliyor ve sana her seferinde “İşaya mutlaka yazmalısın, bu senin sorumluluğun; önce iktisadi düşünce tarihi üzerine yaz ama anılarını da yazmalısın mutlaka” diye görev yüklüyor, seni hayata çağırıyordu. Reddetmiyordun. Kaybolan ders notların için yakınlarına olan kırgınlığını bizimle paylaştığını unutmuyorum. Yazmıyor, yazamıyordun. Çok yorgun ve isteksizdin. Sanki kendini dostlarına anlatırken gururla bahsettiğin o beş bin yıllık kültürün yükünü taşıyor gibiydin. Suskunluğa dönüşmüştü o hep karşı duran, huysuz gücün. İşte buydu beni korkutan.

Rize’ye gittikten sonra arada her zaman yaptığımız gibi telefonla konuşuyorduk. Sen her seferinde “Neredesin?” diye soruyor ve bense üzülerek “Abi Rize’deyim” diye yanıtlıyordum. Son konuşmalarımızda hayatımıza bir de şu malum virüs girdi. “Abi ara sıra dışarı çıkıyorsun değil mi?” diye seni uyardığımda, sen “Yahu ne mümkün, polis enseleyip eve getiriyor” diye gülüyordun, gülüyorduk. En son, sen bizi terk etmeden üç gün önceydi, yine telefonla konuştuk ve döndüğümde sana bir bilgisayar almak üzere anlaştık. Ben sana bilgisayar kullanmayı bildiğim kadarıyla öğretecektim ve sen de yazdıklarını derlemeye başlayacaktın. Sözleştik.

Haberi kahvaltıya oturduğumuzda duydum. Nasıl anlatabilirim ki! Sen neler hissettiğimi biliyorsun, gereksizdir tarifi. En kötüsü sana ulaşamamak oldu. Oysa bana defalarca “Bir gün vakit geldiğinde, beni annemin yanına götür” derdin, kızardım sana. Seninle annenin mezarına ziyarete gitmiştik, şimdi oradasın. Aklımadasın, nasıl unutturum ki... Işıklar içinde yat sevgili dostum, hocam İşaya.

İşaya Üşür İçin: Ben İki Kere Zenciyim, Süryani’yim, Sosyalistim...

Mülkiye’de bir hoca arkadaşım “Biz ‘bamy’a’ gibiyiz, seven sever bizi, sevmeyense sevmez” demişti. Daha önce duymamıştım ve çok sevmişim bu benzetmeyi. Hak vermişim ona ama bamyayı önceleri hiç sevmediğimi daha sonra çok sevdiğimi de eklemiştim. İşaya’ya da bu benzetmeden bahsettiğimi hatırlıyorum. Gülüşmüş, onaylamıştık. İşaya Üşür de bamyaya gibi olanlardandı; yakınlaşılması, tanınması zor olanlardan. Ben çok tanınan İşaya’nın az sayıda

onu iyi tanıyan dostlarından biri oldum. Doğrusunu isterseniz bu zor insanı çok da sevdim. Neredeyse çeyrek yüzyıla yaklaşan bir dostluk bıraktık arkamızda. Ben, Halil Zeybek, Sezai Berber ve bir dönem Ahmet Öncü o kadar çok şey yaşadık ki şimdi hafızamda seçici olmak çok zor geliyor bana. Ama zaten geride kalan bir hayatın bütünü yazılabilir mi? Bunu unutmuyarak İşaya ile belleğime kazınan kimi anılarımızı, onun kimi özelliklerini sizlerle paylaşıyorum. Bu ülke nev-i şahsına münhasır birini yitirdi, bunu biliyorum. Ben çok arayacağım ve çok özleyeceğim, bunu da biliyorum.

Hemen peşinen şunu belirtmeliyim, evet İşaya bu ülkede iki kere zenciydi. Süryani'ydi ve sosyalistti. İkisine de bağlıydı. İlki doğuştan kazandığı kültürel özelliği idi. İtikat olarak değil ama kültürel ve tarihsel bir bilinçle Süryani olmayı gururla sahiplendi. Bu konuda çok az kişiyle konuştuğumu biliyorum. Bu ülkede azınlıklar konusu her gündeme geldiğinde ve "Hocam bu konuda bir şeyler söylemelisin" dediğimde, bana azınlık kavramsallaştırmasının ne kadar haksız ve ne kadar yetersiz olduğunu anlatır ve "Şu topraklara bak, her yerde bu insanların izini göreceksin" derdi. Bu konudaki suskunluğu belki de yüzlerce yıl acı çekmiş bir topluluğun üyesi olmasından, kendi tarihinde bile bizzat tanık olduğu ayrımcılık ve baskılardan kaynaklanıyordu. Çok değil bir kuşak öncesi ailesinin yaşadıklarını anlattığında dahi bu kimliğin aslında nasıl bir varoluşsal tehdidi taşıdığını kolayca anlayabiliyordunuz. İşaya'nın Süryaniliğine ilişkin ketumluğunda bu acıların karanlık bir kutuda hapsedilmesinin izleri vardı. Bu konuda ailesi için bahsettiği ketumluk ona da sirayet etmişti. Konuşmazdı.

Evet, kimliğine her zaman sahip çıkardı. Öğrencileri Mesut Sert ve Ahmet Arif Eren'in İşaya için derledikleri *Ekonomi Politik: Zarif Mezar Taşları* kitabında onunla yapılan söyleşiyi, söyleşide anne dedesi Petrus Efendi'nin İşaya'ya söylediklerini okuduğumda bunu şimdi daha iyi anlıyorum: "(...) sakın ola ki kimliğinizi inkâr edesiniz (...) Dostumuz düşmanımız bizi olduğumuz gibi tanışınlar, seveceklerse sevsinler, nefret edeceklerse etsinler."

İşaya'nın çok üzüldüğü şeylerden biri de Süryaniceyle olan bağının hırpalanmış, kopmuş olmasıydı. "Çocukken daha iyiydim, sonra yetkin insanlarla bağım kesildi, zaten bu ülkede o kadar az ki" der ve eklerdi "okuryazarlıktan söz etmiyorum ha (...) onu şimdilerde yapmaya çalışıyorlar, bu dil o kadar zengin, o kadar çok kavram, sembol yüklü ki (...)"

*İstanbul Süryani Ortodoks Metropolitliği Haber ve Kültür Dergisi'*nde İşaya ile yapılan bir söyleşiden ("Ankara'dan Bir Süryani Bilim Adamı, Prof. Dr. İşaya Üşür") öğrendim. Elâzığ'a Rahip Cebrail Allaf papaz olarak gönderiliyor ve on kadar çocuğa Süryanice okuma yazma öğretmeye çalışıyor, İşaya da onlardan biri. Biri ama ekliyor: "Fakat o dönemde, derslerden sonra da biz ikimiz beraber çalışırdık. Şu an ismini hatırlamadığım bir kitabı Türkçe'ye çevirmeye başlamıştı.

O, kabaca Türkçe'sini bana söyler, daha güzel bir Türkçe ile benim ifade ederek yazmamı beklerdi. Yazdıklarımı ona okurdum. Bazen beğenirdi. Bazen kelimeleri değiştirdi. (...) İşte o çalışma sürecinde – ki maalesef fazla uzun sürmedi-sohbetlerde, tarihte ve şimdi okumuş insanların ne kadar önemli olduklarını anlatırdı...” Yani İşaya diğer çocuklardan farklı, hocasıyla rahlesinde yan yana; Süryanice için bana söylediklerini daha o yıllarında tatmış, anlamış... Hatırlıyorum bu papazla olan bağından bana bir kez söz etmiş ve “Ben ondan hocalık, titizlik ve sabrı öğrendim” demişti. Kim bilir, İşaya'nın “rahle” diye tarif ettiği hocalığında Rahip Cebrail'in rolü belki de çok büyük olmuştu.

İşaya'nın zamana ve tarihe olan ilgisinde bu kimliğinin önemlice bir payı olduğunu hep düşünmüşümdür. Aynı söyleşide İşaya anlatıyor: “Daha önce akademik kariyer yapmaya yönelişimde etkili olan insanlardan bahsetmiştim. Belki bir parça o dönemin özelliklerinden bahsetmem yararlı olabilir. Benim orta- lise ve üniversite dönemim (lisans ve doktora dâhil) 1961 Anayasası'nın getirdiği ortamda ve dünya ekonomisinin de kabaca 1970'lerin başına kadar genişleme dönemi yaşadığı bir ortamdı. Dünyada ve Türkiye'de sosyal refah devletine ve Sol'a karşı bir açılım ve sempati mevcuttu. Bireysel, fakat özellikle kolektif özgürlükler yönünde geniş kitleler özelinde bir özlem, hatta baskılar var idi. Toplumsal bilimler en azından hızla gelişiyor görünüyordu. Toplumdaki rahatsızlıkları, eşitsizlikleri, adaletsizlikleri ortadan kaldırmaya yönelik reçeteler sunuyordu. Kabaca; özgürlükler ortamı az da olsa iyiydi ve bilim kendi başına bir değer idi. Böyle bir ortamda benim gibi birinin arkasında binlerce yıllık bilgi, gelenek ve kavrayışı olan birinin bilime yönelmesinde şaşılacak bir şey olmasa gerek.”

Onun uzunca süre sürdürdüğü “Doğu-Batı” isimli ve inanılmaz zengin içerikli dersinin kurgusunda da bu kültürün ona yüklediği tarih bilincinin çok etkileri vardı. Bir kez bu konuda uzunca konuşmuştu ve İşaya bunun aslında çok derin kökleri olduğunu bana keyiflice anlatmıştı. İşaya (Harran) Edessa Okulu ve bu okulun Antik Yunan'la olan bağları, okulu kuran Süryaniler, Yunancadan yapılan çeviriler, erken felsefe geleneği üzerine uzun uzun konuşmuştu. Evet o Edessa Okulu'nun yaşayan bir üyesiydi. Batı'nın aydınlanma fikrini Doğu'nun tefekkürüyle birleştiren, üstüne Marx'ın tarih bilincini koyabilen özel bir aydın.

İşaya'nın bu ülkedeki ve özellikle akademideki ikinci zenciliği sosyalist, Marksist bir aydın oluşundan gelir. Bunları her gün, her ortamda tekrarlamasa da İşaya gönülden bir sosyalist ve Marksist bir aydıdı. Bu özelliğini Süryaniliği gibi doğuştan değil, bilinçle sonradan kazanmıştı. Genç ve orta yaş İşaya'nın hayatını biraz didikleyenler İşaya'nın Türkiyeli bir sosyalist aydın olarak ne çok örgütlenmede katkı yaptığını görecektir. Gençlik yıllarında Dev-Yol'a olan gönülden bağlı, Dev-Yol dergisinin çıkışında İşaya'nın katkılarını, kim, ne kadar hatırlayacak, doğrusu bilemiyorum; ama ben çok yakınlarından dinledim, biliyorum. 12 Eylül'ün o zor günlerinin içinde az sayıda sol aydınla sürdürdüğü dergi çıkarma çabaları (başta

11. Tez ve Mürekkep gibi) unutulur mu? Ya TAKSAV (Toplumsal Araştırmalar Kültür ve Sanat İçin Vakıf) gibi, Tarih Vakfı gibi yapılardaki katkıları? Orta yaşlarındaki İşaya da bu çabalarını hep sürdürdü. Türk Sosyal Bilimler Derneği, BSB (Bağımsız Sosyal Bilimciler) gibi yapılanmalardaki öncü rolünü hiç terk etmedi. Şimdilerde bu yapıları bir tür “mülkiyete” dönüştüren “kimilerine” çok kızsada da hiç uzak durmadı. Bu konularda çok konuştuk. “Edeph yahu” der, geçerdi...

İşaya'nın gidişinin ardından yayınlanan Ragıp Zarakolu ve Feyyaz Kerimo'ya ait iki yazıdan, kapalı kutu olan dostum hakkında, bildiklerimi besleyen yeni şeyler öğrendim. İsteyen bu yazılara kolayca internet ortamında erişebilir. Ben Kerimo'nun İşaya'nın çocukluğuna, gençliğine uzanan öyküsünden şu paylaşımlarını aktarmak istiyorum: “İşaya Üşür, bizim İşaya Ağabeyimiz, 1949 yılında Elazığ'da doğdu. Annesi Markarit Teyze ve babası Nişan Efendi'nin güzel evlatlarının en küçüğüdür. Bir ablası ve ağabeyinin varlığı, O'nun hayatında önemli yer tutar. Çocukluğundan itibaren okumaya çok düşkündür. Dar gelirli babası terzi Nişan Efendi, onun öğrenim hayatında büyük rol oynar. Çocuklarını okula gitmeleri için sürekli telkin eder, düzgün bir eğitim almaları için onlara her türlü desteği verir. Bu yüzden İşaya ağabeyle sohbetlerimizde söz babasına geldiğinde 'Nişan Efendi, bir halk filozofuydu' derdi.”

Baba mesleğimiz terzilik İşaya ile benim ortaklığımdır. Nişan Efendi'nin terziliği, 1915 olaylarının ardından babaannesi Vartonuş Hanım'ın Elâzığ'a göçüşüyle başlıyor. Nişan Efendi bir terzinin yanına çırak olarak veriliyor. Bu ortaklığımızı çok sevmiş, çok da konuşmuştuk. İkimiz de kömür ütüsünü doldurmuş, yakmışız mesela. İkimiz de yakındaki tuhafiyeciye astar ya da düğme almak için gitmişiz. İkimizin de babası bizi okumaya sevk etmiş. İşaya babamı tanıdı. Babamla sanki kendi babasıyla tamamlanmamış eski bir sohbeti sürdürmesi gibi yaptığı konuşma belleğimde duruyor. Babamın elini avcuna alıp bakmış, “Babaminkine benziyor, güzel ve narin” demişti.

Onunla Turgut Uyar'ın *Terziler Geldiler* şiirini hatırladığımız mısralarıyla birbirimize mırıldanmamızı nasıl unuturum? O genellikle başını ve ben de genellikle sonunu hatırlardım şiirin:

*Terziler geldiler. Kırılmış büyük şeylere benzeyen şeylerle
daha çok koyu renklere ve daha çok ilişkilere
Bir kenti korkutan ve utandıran şeylerle.*

...

*Bir ülkeyi yeniden yarattırdı şaşkınlığımız
senin karşında,
alışverişin, alfabenin, iplik döküntülerinin ve
her şeyi düzeltmeye kalkışmanın yok ettiği...*

2013 yılı bir yaz günü Mülkiyeliler Birliği'nin bahçesinde hocayla güzelinden bir rakı masasında oturuyoruz. O yıl düzenlenecek olan Karaburun Kongresi'nin "umut" başlıklı kapanış konuşmasına Murathan Mungan'ın katılacağını duymuş. "Biliyor musun, ben Murathan Mungan'ı çok geç okudum, gençliğimde şiir çok okurdum ama sonra daha az okur oldum; şiir umut meselesi azizim, umudumuzu yitirdik sanırım" diye eklemişti. Bu ya da benzer bir konuşmaydı başlangıcı. Çok geçmedi, "Mezopotamya Üçlemesi"ni okudun mu?" diye sordu. Okumamıştım, oyunu da izlememişim. Hoca üçlemenin ilki olan *Mahmut ile Yezida* üzerine uzunca konuştu. Oyun üzerine ama onu aşan bir konuşma masamızdaki yerini aldı. Yezidiler, tavus kuşu, kültür, inanç, dışlanma, köylülük, eşitlik, Türkiye devrimci hareketi ve tabii ne olacak bu ülkeye? Uzun süren gecelerimiz genellikle kendi hayatlarımıza ilişkin konuşmalarla kapanırdı. Yine öyle olmuş olmalı...

Çok geçmedi Murathan Mungan, İşaya'nın "Mülkiye'den can dostum, kardeşim" diye tanımladığı, Dev-Yol hareketinin kurucu liderlerinden Nasuh Mitap'ın ölümüyle bir şiiriyle yeniden masamıza geldi. İşaya'yı hiç o kadar üzgün, hırpalanmış görmemişim. Gözleri buğulu, sesi titreyerek "Eh biz giden dostun arkasından dua okuyacak değiliz ya, iki gündür şiir okuyorum güzel kardeşime" deyişini hiç unutmuyorum. Karton bir kağıda, yazının başında bir kısmını paylaştığım, Murathan Mungan'ın *Uzun Yol* "şiirini" yazmış, masa üstünden okumam için usulca bana uzatmıştı. Oturduğumuz masa özel olarak seçilmişti. O masada İşaya, Nasuh ve ben, yanılmıyorsam iki yıl öncesinde yine demlenmiştik. Nasuh Türkiye devrimci hareketinin elbette unutulmaz liderlerindendi. Benim içinde yer aldığım devrimci hareketle yoğun sürtüşmelerin yaşandığı Dev-Yol hareketinin liderlerinden, 12 Eylül yargılanmalarının efsane olmuş devrimcilerindendi. Sohbetimizin bir noktasında kalkmış Nasuh Abi'yi yanaklarından öpmüştüm, İşaya da gülerek "Ya bu barış daha önce yapılırsa belki de devrim yapardık" diye gülmüştü. Nasuh Abi'nin o akşamdan kalan bir sözünü paylaşayım: "*Kaybedilmiş devrimlerin ardından insan çok şey öğreniyor ama devrim de kaybedilmiş oluyor...*"

İşaya aforizmalarla dolu biriydi. Benim en çok sevdiğim ikisi onun kızınca söylediği *Ontik Köylü* ve *Bayırın Türkü* deyişleriydi. Ontik köylü bir türlü kentli olamamış, kültürel çeşitlenmesi ve derinliğini sağlayamamış kişilere İşaya'nın verdiği bir sıfattı. Akademide ve özellikle Mülkiye'de hoca sıfatına sahip, şimdi burada adını vermeyeceğim bazı şahsiyetleri böyle tanımlardı. "Yahu adam hoca olmuş ama donanımına bakın, uzmanlaşmış ontik köylü" derdi. Çok gülerdim, çok haklıydı.

Bayırın Türkü aslında ontik köylüyü tamamlayan bir yan kavramlaştırmaydı, asla bir halka ilişkin bir aşağılama değildi, "dağdan gelip bağdakini kovmak" yerine İşaya'nın ikame ettiği bir aforizmaydı; haksız güç ve kibir eleştirisi olarak yine

özel insanlar için kullanırdı. Aslında Mülkiye İktisat Bölümü'nde bu sığata haiz olan "özel bir şahsiyet" İşaya'nın lüğatindeki bu sıfatın sahibiydi, dostları bilir...

Meslekinsanı İşaya için bence engüzel yazıyı onun "abim, hocam" diye tanımladığı hocamız Korkut Boratav yukarıda bahsettiğim anı kitabının sunuşunda yazdı. Ama şunu söylemek isterim: İşaya, hocalığının bir uzantısı olmalı, gerçek bir söz insanıydı. Her konuşmasına uzun uzun hazırlanır, konuşmalarının tam metnini o güzel dolma kalemleriyle yazıya döker ve hiç bakmadan mükemmelce sunardı. Hep söylediği gibi "insanlar sözcüklerle konuşur ama kavramlarla düşünür." Hocalık ve söz İşaya'nın düşünsel zenginliğinin vazgeçilmez pratikleriydi. Kim bilir, Ergun Türkcan İşaya için söylediği şu sözlerinde belki de haklıydı: "İşaya'ya su, ekmek ve biraz da öğrenci verin, sonsuza kadar yaşar..." Türkcan'ın öğrenci olarak tarif ettiği elbette İşaya'nın hocalığıydı. Türkcan haklıydı, hocalık İşaya için, İşaya'nın düşünsel pratiğı için hayatiydi. Emekli olmak, hocalık hakkını yitirmek, İşaya'nın doğal durumuna karşı yapılan bir haksızlıktı.

Bir pazar günü telefonum çaldı, İşaya "Ahmet kalk, Ulus'a, Kale'ye gidelim" dedi. Kıramazdım onu, "Tamam abi" deyip hazırlanıp çıktım. Bir taksiye bindim, İşaya'yı aldım ve Kale'ye gittik. Tam teknil bir kahvaltının ardından Kale'nin sokaklarını dolanmaya başladık. Boşu boşuna dolanıyoruz ama İşaya'nın bir amacı var. Gördüğümüz her kuyumcuya giriyoruz. İşaya sonuçta Mardinli olduğunu öğrendiğimiz bir kuyumcuda karar kıldı, üç tane yüzük aldı. Ben mırıldanarak "Abi çok olmadı mı, zaten sende çok var" deyiverdim. "Ahmet nasıl çok olur, bunların her biri tek, el yapımı bunlar" diye kızdı bana. Çıkrıkçılardan aşağı doğru ağır ağır inerken kendi kültürünün kuyumculukla olan bağıını anlatmaya başladı. Gümüş ve altın işlemeciliğinin onun kültürel zaafı olduğundan, beni ikna edencesine, uzun uzun bahsetti. Sonra da "Ya bazen kendimi frenliyorum bir tane alıp çıkıyorum ama sonra ne oluyor, aklıma takılıyor, bir gün sonra tekrar gel al, ben biliyorum kendimi." Nasıl unutturum iki elinde yüzükleriyle İşaya'yı, "yüzüklerin efendisini"...

İşaya kendini "Ben beş bin yaşındayım, ben Mezopotamya'yım" diye tanımlardı. Bu topraklarda artık yok denecek kadar azalmış o kadim uygarlığın Asur'un ve Süryani kimliğinin en zengin örneklerindendi. Mülkiye onun hayatında gerçekten önemli bir yere sahipti. "Ahmet, biz orada harmanlandık" derdi. En güzel dostlukları, en zor günleri belki de Mülkiye'de geçti. Hocalığını Gazi Üniversitesi'nde tamamlasa da o hep Mülkiyeli olmayı korudu. Tekrarlıyorum bu topraklar gerçek bir aydınını, güzel bir insanını yitirdi. İşaya da Yaşar Kemal'in dediğı gibi "o güzel atlardan birine binip gitti."

Şimdi ben de İşaya'nın ardından dua okuyacak değilim ya... Onun dediğı gibi giden dostun arkasından şiir okunur. O, Murathan Mungan'ı seçmişti, ben de onunla, devam edeyim. İlk kısmını o okusun, sonunu da ben...

*Biri beyaz biri kara iki kedi...
birbirlerinin omzuna kollarını dolamışçasına birbirlerine şefkatle sarılarak,
birbirlerine dayanarak yola çıkmışlar.
Gölgeler akşamüstünü söylüyor.
Yorgun bir günün sonunda eve dönüyorlarmış gibi.
Yüzlerini görmüyoruz ama eminim mırıl mırıl konuşuyorlardır. Belli sınanmış, denenmiş
bir dostluk bu,
uzun yolları da göze alabilen bir dostluk*

...

*Kedilerin özel bir anını yakalamak gibidir
kendi hayatımızdaki olağanüstü anları ve olağanüstü kişileri yakalamak.
Bazılarının gelecekte sandıkları 'bir gün' geçmişte kalmıştır oysa;
hani şu karşıdan karşıya geçerken, trafik ışıklarında rastladığınız,
omzunun üzerinden şöyle bir baktığınız sonra da boşverip
'Nasıl olsa ilerde bir gün tekrar karşıma çıkar.' dediğinizdir.
Oysa tam da o gün bu zalim şehri terk etmiştir O,
boş yere bu sokaklarda aranırsınız...*

Eğer vaadedilen dünya mevcutsa, senin "Süryani" ve benim "Müslüman" olmam vaziyeti değiştirmeyecek; biz seninle ve birçok başka dostumuzla o dünyanın "Mamak'ında" birlikte olacağız... Sevgili dostum, abim, İşaya.

Ahmet Haşim Köse

İşaya Üşür'ün 7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Açılış Bildirgesinde Yapmış Olduğu Konuşma¹

İktisat Teorisi: İktisadın Akli ve Gerçek Gerçeklik

Oturum Başkanı- Hem süreyi yerinde kullandıkları için, hem de dar alanda kısa paslaşmanın çok iyi bir örneğini verdikleri için ben teşekkür ederim.

Şimdi gönül huzuru ile sözü İşaya arkadaşımıza bırakıyorum. Gönül huzuru derken, şunu kastediyorum: İşaya iktisat felsefesi, dil felsefesi üzerine çok kafa yoran bir arkadaş. Bir anlamda daha çok teorik gerçeklikle ilgilenmeyi tercih eden bir arkadaşımız ama pratik gerçekliğin içerisine ne zaman çağırırsak “bütçe üzerine konuş, ekonomi, iktisat politikalarının eleştirisi üzerine konuş, tebliğ sun” dersek gelen bir arkadaşımız fakat bu, tam kendi alanı, kendini en rahat hissedeceği bir alan. Onun için gönül huzuru ile diyorum, sözü İşaya’ya veriyorum.

Prof. Dr. İşaya ÜŞÜR- Efendim, herkese merhaba.

Ben, soyadımın ilk harfinin kurbanı oluyorum, bu tür şeylerde son konuşma genellikle bana düşüyor. Ben kendim, dinleyici olduğum zaman kendime acıyorum, şimdi sizlere acıyorum. Bu kadar yoğun konuşmalardan sonra, bir de benim gibi çekilmez, soyut bir dille konuşmaya alışık bir adamın konuşmasını dinlemek, her halde, işkenceyi kat be kat arttırmak olacaktır, ama çare yok; geldiniz, dinleyeceksiniz.

Aşağı yukarı, 20-25 yıllık akademik ömrümün çoğu ya da tümü iktisat tarihi, iktisadi düşünceler tarihi ve iktisat teorisi -neyse o, biraz sonra üzerinde duracağım- incelemekle, düşünmekle, eleştirmekle geçti.

Buradaki konuşmam da, bu üç alanın birlikteliği üzerine kurulmuş olacak. Benim işimi, arkadaşlarım eksik olmasınlar, önemli ölçüde kolaylaştırdılar.

Hatta zaman zaman tekrarlıyor durumuna dahi düşmüş olabiliriz. Yalnız şu kadarını söyleyeyim: Doğrusu biz bu paneli düzenlerken, öyle ayrıntılarına kadar konuşmadık, «sen ne konuşacaksın, ben ne konuşacağım?» diye, nelerden bahsedelim dedik ve o arada 2-3 dakikada bitirdik olayı. Şimdi memnuniyetle müşahede ediyorum ki sanki biz oldukça ayrıntılı bir biçimde konuşmuşuz ve konuşmaları da birbirinin devamı niteliğinde organize etmişiz gibi bir durum ortaya çıkacak. Öyle bir şey yok, pratik olarak öyle bir şey yok ama bu sevindirici bir şey. Demek ki, aynı nehrin içinde giderken bu konuşmalar içinde; ufak tefek

dereler, ırmaklar şeklinde farklılıklar olsa bile, nehrin kendisinde değişmeler olmuyor. Bu, doğrusu beni çok sevindirdi.

Efendim konuşmam, esas itibarı ile oldukça uzun sayılabilecek bir çalışmanın yani şöyle, 100-150 sayfalık bir çalışmanın özetinin özeti niteliğinde olacak ve düşündüm “bir sunuş yeniliği de yapayım” dedim. Dört tez üzerinde toplayacağım, eğer yetiştirebilirim size dört tez sunacağım. Yalnız bu tezleri, iktisadi teori içinde çok ünlü olan, ya da en azından bana göre çok ünlü olan, birtakım alıntılara dayandırarak açıklamaya çalışacağım. Dolayısıyla, bu alıntıları çok dikkatli bir biçimde dinlemenizi rica edeceğim.

Efendim, birinci alıntı şu:

Mafeo Pantaleoni (ki Walras ve Pareto'nun arkadaşıdır) şöyle yazmıştı: *İktisatta sürekli olarak birbirleriyle kavga eden iki “okul” vardır: iktisat bilenler ve takipçileri ile iktisat bilmeyenler ve takipçileri.*

Aşağı yukarı aynı tarihlerde, bu doğrultuda Alfred Marshall da şunları yazmıştı: *İktisatta bizim seçimimiz iktisadı dikkatli bir biçimde yapanlarla dikkatli bir biçimde yapmayanlar arasındadır.*

Görüldüğü gibi hem Pantaleoni, hem de Marshall tek ve bir iktisat'tan (economics) bahsediyorlar. Her ikisi de *bir* iktisat tanımı veriyorlar ve verdikleri tanıma uygun çalışıldığı takdirde iyi iktisat yapılacağını ve dolayısıyla iyi iktisatçı olunacağını ileri sürmüş oluyorlar.

Dikkat edilirse buradaki kritik terim “iktisat”. Ama iktisat ne anlama geliyor? Kısaca da olsa birkaç anlam üzerinde durmamız gerekiyor.

1. Şeyleri yapma biçimi. Bu anlamında kullanıldığında etkinlik, minimum çaba, araçların amaçlara uyarlanması ile eş anlamlı kullanıyoruz demektir.
2. Bir faaliyet türü; genellikle de istediğimiz ya da ihtiyaç duyduğumuz şeyleri elde etme amacına yönelik faaliyet türü. “Tedarik etme” (provisioning) bu anlamı açıklar.
3. Piyasa kurumları ile bir bağlantıyı anlatır.

1. Birinci tanımı ele aldığımızda, aşağı yukarı yüzyıldır üniversitelerde okutulan “iktisat” tanımına, yani yerleşik iktisat ya da yaygın ismiyle neo- klasik iktisat terimine ulaşırız: Veri kaynakların alternatif kullanım alanları arasında tahsisi.

Teori aslında *etkinlik* ve *yapılabilirlik* aklı üzerine oturtulmuş *kısıtlar altında seçim* teorisidir. Kısacası bu hesaplama teorisidir. Bu haliyle de statiktir, sadece tahsis sorununu göz önünde bulundurur; bütün zamanlar, mekânlar ve

faaliyetler için geçerli olduğunu ileri sürer ki işte tam da bu noktada “iktisadın emperyalizmi”nden söz edilmeye başlanmıştır. Kısacası, zaman boyutsuz, tarih boyutsuz bir düşünmedir.

2. Buna karşılık, ikinci tanımın odak noktasında *hesaplama* değil, bir *amaç* vardır ki, bu amaç malların üretimi ve genişleterek yeniden üretimi aracılığıyla isteklerin maddi tedarikidir.

İktisat bilim olma yolunda ilerlerken aşağı yukarı onsekizinci yüzyılın ikinci yansından itibaren bu görüşü kendine esas almıştı. İşte bu görüş klasik iktisatçıların ve Marx’çı iktisadın görüşüydü de. Bu görüş içinde *temel iktisadi sorun* “artık”ın doğrudan üreticilerden nasıl çekilip alınacağını, nasıl büyütüleceğini yöneten toplumsal ilişki ve süreçlerin incelenmesi şeklinde tanımlanmaktaydı.

İktisadi düşünce, varyantları ve varyasyonları bir tarafa bırakıldığında bu iki çizgi doğrultusunda gelişti.

Ayrıntılara girmemiz gerekmiyor. Fakat buradan çıkaracağım birinci tez şudur:

TEZ 1: İktisat tarihi ve iktisadi düşünceler tarihi olmaksızın bir iktisat aklından söz etmek mümkün değildir.

Mikro iktisat ve makro iktisat ders kitaplarında bunun sayısız örneklerini görmek mümkündür.

Şimdi geliyorum ikinci teze. Önce alıntıya bakalım.

Yirminci yüzyılın sonunda iktisatçılar, açıklanamayanı gözlemleyen makroiktisatçılar ve gözlemlenemeyeni açıklayan mikroiktisatçılar olarak ikiye bölünürler. (Anonim)

Bu anonim söz bana göre, esas itibariyle iktisat felsefesine ilişkindir. Daha tam olarak söylemek gerekirse, genel olarak bilim felsefesine, özel olarak da iktisat felsefesine ilişkin. Buradan hareketle diğer bir yönüyle de teorilerin “gerçekçi” olup olmadıklarıyla bağlantılıdır.

Bildiğiniz üzere sistematik felsefe iki koldan gelişmiştir; gelişmektedir. Bunlardan birincisi ontolojik düzeydir ki kendisine inceleme konusu olarak “varlık”, “varolan”ı alır. Ontoloji Yunanca bir kavram olan “ontos”tan geliyor; “gerçek varlık”, “gerçek gerçeklik”, “kendinde varlık” anlamlarını taşıyor. Dolayısıyla ontoloji bir bakıma “gerçek gerçeklik”in bilimidir denilebilir. Buna karşılık tarih bakımından biraz daha geç ortaya çıkmasına rağmen diğer kol epistemolojidir. Epistemoloji de yine Yunanca bir sözcük olan “episteme”den gelmektedir ve esas itibariyle “bilgi”nin niteliğini, olabilirliğini, geçerliliğini kendisine konu almıştır. Kısaca söylemek istenildiğinde “bilgi teorisi”dir.

Bu zorunlu ve kısa açıklamalardan sonra şunu söyleyebiliriz: Ondokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren fakat esas olarak yirminci yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bilim felsefesi denilince “epistemoloji” anlaşılır olmuştur. İktisat da bundan etkilenmiştir.

Buna göre, bilimcilerin asli görevlerinden biri gözlemek, denemek, sınamak ve açıklamaktır. Çeşitli varyantları ile birlikte pozitivist adı verilen bilim kuramında hem doğa bilimlerinde hem de toplumsal bilimlerde bu yolun izlenmesi gerekliliği üzerinde ısrarlıdırlar. “İktisat’ta da hakim konumda olan bu yaklaşım açısından bakıldığında alıntıdaki “açıklanamayanı gözlemek” ve “gözlemlenemeyeni açıklamak” kendi içinde bir çelişki meydana getirmektedir. Böylece de teorilerin “gerçekçi” olup olmadıkları sorgulanmış olmaktadır. Yerleşik iktisat teorisinde mikro analizi ve onun en inceltilmiş biçimi olan genel denge teorisindeki tüketim teorisi veya üretim teorisindeki önermelerini aklımıza getirelim. Bu önermelerden hangisi/hangileri gözlemlenebilir, denenebilir niteliktedir? Keza, makro iktisattaki “agregasyon” problemini düşünelim...

Bütüncül yatırım fonksiyonlarında, bütüncül tüketim fonksiyonlarında nasıl bir “toplamsallık” söz konusudur? Bu ve benzeri büyük (makro) büyüklükler açıklanmadan bir takım sentetik göstergelere bağlanmak suretiyle “gözlemlenmektedir”.

Kısaca, yerleşik iktisadın her iki dalı da “topluma” ilişkin “toplumsallığa” ilişkin *a priori* öncüllerden hareketle bir (toplumsal) “gerçeklik” tasarlıyorlar, tasarlanmış bu gerçekliği “gerçekçi” bir biçimde “açıklıyorlar”.

O halde bu noktada ikinci tezimizin formulasyonuna geçebiliriz:

TEZ 2. “İktisat’ta sorun kuramların “gerçekçi” olup olmadıklarıyla ilintili değil; daha ziyade, kuramların “gerçek gerçeklik”in toplumsal kuruluşu için nasıl bir tasarım stratejisi geliştirdikleriyle bağlantılıdır.

Şimdi üçüncü tezime kaynaklık edecek alıntıya geçmek istiyorum. Sunuşumun iç mimarisi ve mantık bütünlüğünü bozmayacak olsaydı bu alıntıyı başa koymak isterdim; öyle ilginç bir görüş; hatta bir itiraf..

Diyelim ki bütün çöpçüler bir araya geldiler ve greve gittiler. Bunun toplum üzerindeki etkisi ne olur? Cevap açıktır: Toplum çöplüğe döner. Şimdi de diyelim ki bütün iktisatçılar bir araya geldiler ve greve gittiler. Bunun toplum üzerindeki etkisi ne olur? Bir çok insanın vereceği cevap şu olurdu: “Hiçbir şey. İktisatçılar olsun veya olmasın, işler aynen olduğu gibi yürüdü”. Dolayısıyla soru şuna dönüşür: Niçin iktisatçılar, çöpçüler kadar önemli değildir?

Bu retorik soru haksız (unfair) bir kıyaslama ortaya koyuyor. Bu iki rolü uygun bir biçimde kıyaslamak için kıyaslamayı bir çok bakımdan nitelendirmeye ihtiyaç vardır; fakat iktisatçıların, ekonominin günlük işleyişinde doğrudan bir rolleri olmadığına öncelik tanımak gerekir. İktisatçılar, basitçe doğrudan bir rol oynamıyor değildirler. Bir rol oynadıkları zaman bu rol genellikle bir *cameondur*. Tavsiyeleri, teklif edenler istediklerini desteklediği takdirde kullanılır, desteklenmediği takdirde bütünüyle görmezden gelinir.

Burada hem bir *yanlış* hem de bir doğru iç içe. İktisatçılar ekonominin günlük işleyişinde fikirleri topluma, gruplara, katmanlara, sınıflara kabul ettirildiği takdirde doğrudan bir role sahip olurlar. Bir başka anlamda daha doğrudan rol sahibidirler: Büyük şirketlerin, finans kuruluşlarının danışmanlarını düşünün; gazetelerin, dergilerin ekonomi sayfalarını gözünüzün önüne getirin. Üç beş büyük kuruluş iktisatçıların tavsiyelerini kabul edip uygulamaya geçirdiklerinde, geriye kalanlar artık bu tavsiyelere rağmen değil, tavsiyelere göre davranırlar...

Buradaki mesele iktisatçıların tavsiyelerinin kabul görüp görmemesi meselesi değildir. Mesele hangi iktisatçının ve ne tür tavsiyelerin kabul göreceği meselesidir. İşte bu nokta bizi, iktisadın aklının, iktisadın “gerçek”ine ve gerçek gerçekliğe götürmektedir.

Yukarıda birinci tezimizi dile getirirken “iktisat”ın farklı gözle görülebileceğini ve buradan da gidilerek temel iktisadi sorunun farklı biçimlerde tanımlandığını görmüştük... Bu, neden böyle olmaktadır?

İster doğa, isterse toplumsal bilimler olsun, inceleme nesnesini tanımlamasına göre vücut bulur.

Acaba temel iktisadi sorunun tanımlanışında, “toplumların ve insanların sahip oldukları hangi özellikleri, onların bizim muhtemel bilgimizin nesnesi olmalarını sağlar?”

Şimdi bu soru ışığında alıntıya bir kez daha bakalım: Alıntıda, bir “kabul edilebilirlik”ten, bir “desteklenebilirlik”ten söz ediliyor. Demek ki örtük varsayım eşitsiz konumda iki tarafın bulunduğu...

Toplumunu tek tek bireylerin aritmetik toplamı şeklinde kavramsallaştırır ve iktisadın araştırma nesnesi olarak da bu toplumu ele alırsanız algısallık düzeyinde bir “gerçek”e ulaşırsınız: *birey hesap yapar, birey rasyoneldir, kendi çıkarının peşinde koşar*.

İktisadın “gerçek”ini bu şekilde kavramsallaştırdığınızda geriye kalan sorunun hallini *epistomolojiye* havale edersiniz: İktisadın gerçek’ini bilmede bildiklerimi nasıl bilirim? Sorusu temel sorunuz/sorunuz haline gelmiş olur.

Fakat dikkat ediniz; buraya kadar gelirken “gerçek” niçin öyledir? Bu “gerçek”in “özü” nedir? Bu “gerçek”in “özü” ile “görünüş”ü birbirinden farklı mıdır, değil midir? sorularını sormadınız. Sorsaydınız bir “kriz” ile yüz yüze gelecektiniz ve buradan da “kritik”e geçecektiniz. Unutmayalım ki batı dillerinde “kriz” ile “kritik” aynı kökenden türemiştir.

Halbuki toplumu, kabaca ve kısaca “yapılanmış bütünlükler” şeklinde de tanımlayabilirdik. Bu takdirde, “yapılanmışlıklar” ile “bireyler” birbirlerinden farklılaştırılmış “gerçek”ler şeklinde karşımıza çıkacaktı. Bu durumda da *temel iktisadi soru* bir taraftan bu yapılanmışlıkların birbirleriyle olan ilişki ve çelişkilerini, diğer taraftan da bu yapılanmışlıkların varlıklarını sürdürüebilmek için doğa ile ilişkilerini incelemek biçimine bürünecekti. Bunu yapmak için de daha başlangıçta “tarih”i, “zaman”ı yanımızda taşımamız gerekecekti. Bu da “iktisat”ın ikinci tanımı idi.

Bu çözümlemenin inceliklerine ve ayrıntılarına burada giremeyeceğim açıktır. O nedenle üçüncü tezime geçebilirim.

TEZ 3: İktisatta “gerçek” ile iktisadın “gerçeklik”ini yakalamak için “nasıl” sorusundan daha ziyade “niçin” sorusu önemlidir. Diğer bir ifade ile her “iktisat” örtük ya da açık bir ontolojiden hareket eder. Bütün mesele ne tür bir ontolojiden hareket edildiğidir. Dolayısıyla her bir *ciddi* iktisatçının temel görevi (ödevi?) hareket edilen ontolojiyi tespit ve teşhis etmek; ve ontolojinin sorunu ile epistemolojinin sorununu dikkatlice birbirinden ayırt etmektir. Bu açıdan iktisadi düşünceler tarihi, iktisadın bilimcisine hem bir serbestiyet, fakat daha da önemlisi, hem de bir özgürlükler alanı açar.

Şimdi ele alacağım dördüncü tez üçüncü tez ile bağlantılı. Bu “tez”i geliştirmek için Hicks’den bir alıntı ile başlamak istiyorum.

Çözümleme aletleri olarak ele aldığımız teorilerimiz at gözlükleridir. Ya da daha kibar bir biçimde söylemek gerekirse, hedefin bir kısmını aydınlatan, bir kısmını karanlıkta bırakan ışık huzmeleridir. Onları kullandığımız zaman gördüklerimizi daha açıkça görmemiz için ilgili olabilecek şeylerden gözlerimizi kaçırırız. Bunu yapmamız tamamıyla uygundur, çünkü aksi takdirde çok az görebilirdik. Fakat açıktır ki bir teori bu fonksiyonunu doyurucu bir biçimde yerine getirebilmek için iyi seçilmelidir; aksi takdirde yanlış şeyleri aydınlayacaktır. Dahası, madem ki araştırdığımız dünya değişen bir dünyadır şimdi doğru şeyleri aydınlatan bir teori başka bir zamanda yanlış şeyleri aydınlayabilir. Bu, ya dünyadaki değişmelerden ya ma’lumat kaynaklarımızdaki değişmeden ya da kendimizdeki değişmeden ötürü meydana gelebilir. He zaman her istediğimiz şeyi yapacak bir teori yoktur, olamaz.

Alıntıdaki iki nokta üzerinde durmak istiyorum.

1)“İlgili olabilecek şeylerden gözlerimizi kaçırırız” deniliyor. Yani kısaca teori inşa etmede “soyutlamanın” gerekliliğine işaret ediliyor. Elbette ki teori inşa etmek demek soyutlama yapmak demektir. Burada anlaşmazlık yoktur. Anlaşmazlık, üçüncü tezde üzerinde durduğumuz gibi, “gerçeklik”in kavranılışında ve bunun asli, temel ögesinin/ögelerinin yani “gerçek”in saptanmasında ortaya çıkar. Diğer bir anlatımla mesele, “gerçeklik”in asli olan yönü ile asli olmayan yönünün ayrıştırılmasında ortaya çıkar.

Bu da, anlaşılmiş olacağı üzere, nasıl bir ontolojiden hareket edildiğinden, yani araştırma nesnesinin, yani “toplum”un nasıl kavramlaştırıldığından bağımsız değildir.

Kavramlaştırmalarımız ise kabaca iki düzeyde gerçekleştirilir:

- a) Algılama düzeyinde
- b) Zihin düzeyinde

Algılama esasında duylulara dayalıdır: Duyularımıza konu olan şeyler “gerçek” olarak kavramlaştırılır. Ya da “gerçek” olan ancak duylularımıza konu olan şeylerdir.

Diğer taraftan, “gerçeklik”te duylularımıza konu olmayan “gerçek”ler de vardır. Manyetizma gibi. “Gerçeklik”teki bu “gerçek”i zihnimizde inşa ederiz. Buna *nedensel ilişki gerçeği* adını yakıştırabiliriz. “Sınıf” diye bir gerçek’i duylularımızla algılamayız ancak nedensel ilişkiler, yani toplumu yapılanmışlıklar şeklinde tasarladığımızda kavramlaştırabiliriz.

O halde sadece ve basitçe duylularımıza dayanarak “gerçek”i kavramlaştırmaya çalıştığımızda soyutlanacak olan başkadır; nedensel ilişkiler ağı içinde “gerçek”i kavramsallaştırdığımızda soyutlanacak olanlar başkadır.

2)Alıntıda üzerinde durmak istediğim ikinci mesele şudur: Hicks dünya değiştiğinden dolayı teorilerin de değişmesinden söz ediyor.

Dünyadan kasıt toplum.

Fakat “değişme” ile tam olarak ne anlatılmak isteniyor?

Mesela, kabaca 1980’lerden beri dünyanın değiştiğinden, küreselleşme çağına girdiğimizden bahsediyoruz. Fakat öbür taraftan üniversitelerin iktisat fakültelerinde okutulan iktisat teorisi derslerinde *temel iktisadi sorunun* konuluşu konulduğu gibi okutuluyor. Değişmeler, o da olduğu kadarıyla, çözümleme araçlarında meydana geliyor.

Dünyanın değişmesinden ötürü teorilerin değişmesi gerekliliği fikri bir diğer tartışma konusunu daha gündeme getiriyor. Bu da *relativism*, yani *görelilik* sorunudur.

Görelilik sorunu uç noktalara götürüldüğünde, bildiğiniz gibi, karşımıza (felsefi) nihilizm çıkar: “her şey uyar” -anything goes. Ne var ki bunun için dünyanın değişmesine gerek yoktur. İçinde yaşadığımız anın dünyasında, bulunduğunuz konuma göre algılamalarınız farklılaşabileceği için “birey” olarak (sizin için) “her şey uyar”. Böyle bir durumda bilimci ile büyücü arasındaki fark da ortadan kalkmış olur.

Bu noktada karşımıza toplumsal bilimlerde ve tabii ki iktisatta nesnellik sorunu çıkıyor. Takdir edeceğimiz gibi bu sorun üzerinde, bu konuşmada, ayrıntılı bir biçimde duramam. Ancak şunu söyleyebilirim. Bilimin olabilirliği için toplumu (iktisadi) nedensel ilişki gerçek(ler)i yumağı şeklinde tasarlamak gerekir. Öyleyse dördüncü tezimizi ileri sürebiliriz:

TEZ 4: İktisat biliminin olabilirliği temel iktisadi sorunu nedensel ilişki gerçek(ler)i biçiminde tasarlamaya bağlıdır. Nedensel ilişki gerçekleri değişir; buna bağlı olarak çözümlene tarzı da değişir. Tarihsel olmaları anlamında iktisattaki “gerçek”ler ve iktisadın “gerçek gerçeklik”i görelidir. İktisadi teorilerin bu niteliğinin belirlenmesinde ve ortaya konulmasında (iktisadi) tarih varlıksal olarak iç içedir.

Dinlediğiniz için teşekkürler ediyorum.

Oturum Başkanı- Biz teşekkür ederiz.

Sonnot

¹ 7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresinde 23 Kasım 2001 günü gerçekleştirilen panelin bant çözümlerinin gözden geçirilerek Mülkiye Dergisi (2001), Cilt XXV, Sayı 231’de yayınlanan kısmından alınmıştır.

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

Mülkiye Dergisine gönderilecek yazıların daha önce yayımlanmış ya da başka bir dergide yayımlanmak üzere değerlendirme aşamasına girmiş olmaması gerekmektedir. Yazıların dergiye www.mulkiyederigi.org adresi üzerinden gönderilmesi gerekmektedir.

Mülkiye Dergisinde yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazıların yayımlanması yayın kurulunun kararına bağlıdır. Dergide yayımlanan yazılara telif ücreti ödenmez. Yazılar yayımlanmasa da yazar(lar)ına iade edilmez. Dergide yayımlanan yazıların telif hakkı Mülkiye Dergisine aittir. Yayımlanmış yazının tamamının tekrar yayımlanması Mülkiye Dergisinin iznine bağlıdır. Mülkiye Dergisinde yayımlanan yazılardan kaynak belirtme koşuluyla alıntı yapmak serbesttir.

Mülkiye Dergisi, yılda dört kez yayımlanan ve çift kör hakemlik sistemine göre çalışan eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir. Dergi, 2012 yılından itibaren COPE (*Committee on Publishing Ethics*) üyesidir. Bu nedenle, yazarlar ve dergide görev yapanlar COPE'un belirlemiş olduğu etik standartlarla bağlıdır. Söz konusu standartlara ilişkin detaylı bilgiye dergimizin internet sitesinden ulaşılabilir.

Genel Kurallar

i. Tüm yazılar (makale, kitap eleştirisi, vb.), MS Word programında, Calibri karakterinde, 11 punto ve 1,5 aralıkla yazılmalıdır. Yazının kapak sayfasında sadece yazının başlığı, yazar(lar)ın ad(lar)ı ve kurum bilgileri yer almalıdır. Yazışmaların yapılacağı adres belirtilmeli ve yazar(lar)ın açık posta adres(ler)i yanında, varsa faks numarası ve elektronik posta adres(ler)i de verilmelidir. İkinci sayfada özet ve anahtar sözcükler bulunmalıdır.

ii. Genel yazım kuralları için Türk Dil Kurumu'nun internet sitesinde (www.tdk.org.tr) yayımlanmakta olan esaslar benimsenmelidir.

iii. Makaleler, özet, anahtar kelimeler, sonnotlar ve referanslar da dâhil olmak üzere 7000-12000 kelime; kitap eleştirileri 1000-3000 kelime; diğer yazılar (vaka incelemesi, etkinlik değerlendirmesi, yorum vb.) 3000-6000 kelime arasında olmalıdır.

iv. Makaleler için 300-400 kelimelik Türkçe ve 300-400 kelimelik İngilizce özet ile her iki dilde beşer anahtar sözcük hazırlanmalı, 10 punto ve tek aralıkla yazılmalıdır.

v. Yazılarda en fazla dört düzeyde başlık kullanılmalıdır. Bu başlıklar hiyerarşik olarak şu biçimde yazılmalıdır:

- Birinci Düzey Altbaşlık : **XXXXXXXXXXXX** (İlk harfi büyük ve koyu)
İkinci Düzey Altbaşlık : *XXXXXXXXXXXX* (İlk harfi büyük ve italik)
Üçüncü Düzey Altbaşlık : i) XXXXXXXXXXXX (i, ii, iii, vb. ile başlar)
Dördüncü Düzey Altbaşlık : - XXXXXXXXXXXX (Tire işaretiyle başlar)

vi. Yazılarda, paragraf başı içeriden olmamalı, iki paragraf arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

vii. Yazılarda, açıklama notu dipnot olarak değil sonnot biçiminde verilmelidir. Yazarların açıklama notu sayısını asgari düzeyde tutmaya özen göstermeleri beklenmektedir. Makalenin sonuna eklenecek sonnotlar, 10 punto ve tek aralık yazılmalı, iki sonnot arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

viii. Yazılarda kullanılan grafik, fotoğraf, tablo vb. görseller, metin içerisinde uygun yerlere yerleştirilmelidir. Bu tür görseller Tablo1, Tablo2, Şekil1, Şekil2, Ek1, Ek2 biçiminde sıralanmalıdır.

ix. Kapak sayfası dışında, metin içerisinde yazar(lar)ın adı yer almamalıdır. Yazar(lar)ın adı ayrıca Word formatındaki metnin 'Özellikler' seçeneğinden de silinmelidir (Bu seçeneğe Microsoft Word programının 'Dosya' bölümünden ulaşılabilir).

x. Alıntılar çift tırnak (" "), vurgulama için ise tek tırnak (' ') kullanılmalıdır.

Referans Kuralları

Makalelerdeki referanslar Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Bir kaynağa genel olarak referans verilecekse ve yazarının adı metinde geçiyorsa, parantez içinde sadece eserin yayın yılı yer almalıdır.

Örnek: Özbek (1999) bu konuda daha eleştirel bir tutum sergilemektedir.

ii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarının soyadı metinde geçiyorsa, parantez içinde yayın yılı ve sayfa numarası/ sayfa aralığı yer almalıdır.

Örnek: Sömürgecilikle emperyalizmi karşılaştıran Ferro (2002: 48) ...

iii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarın adı metinde geçmiyorsa, parantez içinde yazarın soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası yer almalıdır.

Örnek: Savaşın örgütlenmesi, devletlerin karakterinde belli bir farklılaşma yaratmıştır (Tilly, 2005: 40-44).

iv) Birden çok yazarlı bir kaynağa atf yapılırken yazarların soyadları arasına “ve” konmalıdır. Şayet yazar sayısı üçten fazlaysa ilk yazarın soyadından sonra “vd.” yazılmalıdır.

Örnek: Komünist Manifesto’da da belirtildiği gibi (Marx ve Engels, 1998: 55), ...

Örnek: 20. yüzyıla ilişkin bir diğer önemli çalışmada (Best vd., 2006), ...

v) Bir konuda birden çok kaynağa aynı anda referans verilecekse, bu kaynakları ayırmak için “;” işareti kullanılmalıdır.

Örnek: Bismarck’ın kurduğu ittifaklar sistemi (Armaoğlu, 1975: 184-212; Ülman, 2002: 144-157) ...

vi) Bir yazarın aynı tarihli birden çok kaynağı kullanılmışsa, bu kaynakların yayın yıllarına bitişik olarak a, b, c ... harfleri konulmalıdır.

Örnek: Çetin Altan, son altı ay içinde bu konuyu üç kez ele almıştır (2012a; 2012b; 2012c).

vii) Bir yazarın farklı tarihli kaynaklarına aynı anda referans verilecekse bu kaynakların yayın yılları arasına virgöl konulmalıdır.

Örnek: Osmanlı tarihiyle ilgili çalışmalarında Timur (1994, 1996, 1998), ...

viii) İkincil kaynağa referans verilecekse önce ikincil kaynağa ait bilgiler verilecek, bunun ardından “aktaran” ifadesi yazılarak ve aktaran kaynağa ait bilgiler belirtilecektir.

Örnek: 1983-1986 döneminde Fransa’nın Bask bölgesinde GAL tarafından yapılan eylemlerde, 10’u ETA’yla hiçbir bağı bulunmayan Fransız olmak üzere 27 kişi hayatını kaybetmiştir (Roller, 2002: 116 aktaran Aktoprak, 2010: 382)

ix) Bir kurumun yayınına referans verilecekse kurum adı, yayın yılı ve varsa sayfa numarası sırasıyla yazılmalıdır.

Örnek: Konuyla ilgili veriler (TÜİK, 2011: 7) ...

x) Süreli yayınlara referans,

- Köşe yazısı/makale: Yazarın soyadı, yılı ve sayfa numarası.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012: 5) ...

- Yazarı belli olmayan haber: Yayının adı (*İtalik*), tarihi ve varsa sayfa numarası.

Örnek: Düşürülen uçakla ilgili olarak ortaya atılan bazı iddialar (*The Economist*, 2012: 16) ...

xi) Elektronik kaynaklar:

- Bir internet sitesinde yazarı belli olmayan bir kaynağa verilecek referanslar sonnotlarda, Belgenin başlığı, (belge tarihi). İnternet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY biçiminde yazılmalıdır.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15/10/2012.

- Süreli yayınlarda yazarı belli olan kaynağa referans: Yazarın soyadı ve yayın yılı.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012) ...

xii) Metin içerisinde yer alan alıntılar kısaltmak için üç nokta şu şekilde kullanılmalıdır:

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Bu açıdan bakıldığında “paradoksal biçimde, köylü devriminin nihai zaferi... köylülüğün sonunu getirir” (Hardt ve Negri, 2004: 140).

xiii) Dört satırı geçecek alıntılar için bir satır atlanarak içeriden paragraf başı yapılmalı ve alıntı, tırnak içinde olmaksızın, 1 satır aralığında ve 10 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin Harvey (1999: 195) şu saptamayı yapmaktadır:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır.

xiv) Kişisel görüşmelere verilecek referanslar şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Bu konuya kuşkuyla yaklaştığını belirten Çelenk (Kişisel görüşme, 10.12.2012)...

Kaynakça Yazımı

Makalenin sonuna eklenecek Kaynakça, 10 punto, tek aralık ve Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Tüm kaynaklar, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.

ii) Yazarların soyadları, sadece baş harfleri büyük olacak şekilde yazılmalıdır.

iii) Bir yazarın birden çok eserinden yararlanılmışsa, yazarın adı her eser için yeniden yazılmalı ve sıralama eserlerin tarihlerine göre eskiden yeniye doğru yapılmalıdır.

iv) Kaynakça yazımı için gerekli olan bilgilerin eksik olması halinde aşağıdaki işaretler kullanılacaktır:

tarix yok	t.y.
basım yeri yok	y.y.
yayıncı yok	yay.y.

v) Kitap şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Kurlansky M (2005). *1968: The Year That Rocked The World*. London: Vintage.

Örnek: Marx K ve Engels F (1998). *Komünist Manifesto*. Çev. M Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Örnek: Oran B (der) (2001). *Türk Dış Politikası*. Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Örnek: Best A vd. (2008). *Uluslararası Siyasi Tarih: 20. Yüzyıl*. Çev. T U Bilge ve E Kurt, İstanbul: Yayın Odası.

vi) Derleme kitapta bölüm şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Ferrarotti F (1997). Bir Karşı Kültürün Doğuşu: Kropotkin'den Sakharov'a. İçinde: F Mayor ve A Forti (der), *Bilim ve İktidar*, Çev. M Küçük, Ankara: TÜBİTAK, 107-123.

Örnek: Akdevelioğlu A ve Kürkçüoğlu Ö (2001). Orta Doğu'yla İlişkiler. İçinde: B Oran (der), *Türk Dış Politikası*, Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 357-369.

vii) Dergiden makale (söz konusu dergide aksi belirtilmedikçe) şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Okay M O (2003). Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Dönemlerinden İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansımaları. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 3, 53-64.

Örnek: Cooke P (1988). Modernity, Postmodernity and the City. *Theory, Culture and Society*, 5(2-3), 475-492.

Örnek: Türel O (2011). 2011 Yazında Orta Doğu'yu Düşünürken. *Mülkiye Dergisi*, 35(3), 9-60.

viii) Tez şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Albayrak Ö (2003). Refah İktisadının Teorik Temelleri: Piyasa Refah İlişkisi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

ix) Süreli yayınlar şu şekilde yazılmalıdır:

- Yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim, 7.

- Yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Radikal* (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. 12.

x) İnternet kaynakları şu şekilde yazılmalıdır:

- Süreli yayında yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Süreli yayında yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Radikal* (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Yazarı belli olmayan kaynakların yazımı

Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15.10.2012.

- Yazarı belli olan kaynakların yazımı

Yazarın soyadından sonra adının baş harfi (varsa tarih). Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: Chomsky N (06.10.2012), Issues That Obama and Romney Avoid. <http://www.zcommunications.org/issues-that-obama-and-romney-avoid-by-noam-chomsky>. Son erişim tarihi, 19.10.2012.

x) Kurum raporu şu şekilde yazılmalıdır:

Kurum adının kısaltması (Kurumun tam adı) (belge tarihi). Belgenin başlığı. Yayın yeri: Kurum adı/yayıncı.

Örnek: TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2011). İstatistiklerle Türkiye 2011. Ankara: TÜİK.

xi) Kişisel görüşme şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Taner Timur'la kişisel görüşme, 27.09.2012.

xii) Yazı içinde referans verilen ikincil kaynaklar Kaynakça içinde gösterilmemelidir.

